

СВЯТОСЛАВ КАРАВАНСЬКИЙ
СЕКРЕТИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
Науково-популярна розвідка
з додатком
словничків репресованої та занедбаної
української лексики

ББК 81. 2УКР
К21

Відповідальний за випуск Марко Стех
Книгу видано в авторській редакції
Коректура автора
Комп'ютерна верстка *Ліліані Чорноострівської*

ISBN 5-87274-051-4 © С Караванський, 1994

Караванський Святослав
К21 Секрети української мови. — К.: УКСП
«Кобза», 1994. — 152 с.
ISBN 5-87274-051-4 ББК 81. 2УКР

"Секрети української мови" — це популярна розповідь про самобутні риси української мови, великою мірою знівелевані під дією асиміляторських заходів. Автор розглядає усі сфери "мовного господарства", зачеплені ерозією: ортоепію, лексику, словотвір, правопис і частково граматику. Описано методи, застосовувані для упослідження українського слова. Наведено поради, як долати дискримінаційну спадщину минулого. Велику увагу приділено невикористаним можливостям українського словотвору. Додано словнички репресованої та безпідставно занедбаної української лексики.

"Секрети української мови" розраховано на широке коло шанувальників рідного слова, від школярів до державних діячів.

Українсько-канадське
спільне підприємство «Кобза»
252115, Київ-115, вул. Святошинська, 2
Тел. 450-74-56
Зам. N 4-1727

ЗМІСТ

ХРЕСТ БАТЬКОВІ	4
СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ	5
ВСТУП	6
ЧАСТИНА I - ДЕ ПОЧИНАЄТЬСЯ СУРЖИК?	8
I. ПРО ПОМІЧ ПАРАДАМИ	8
II. НЕ ВСІ ЗВУКИ ДАЮТЬСЯ В РУКИ	9
III. НА СОНЦІ ЧИ НА СОНЦІ?	10
IV. ХТО М'ЯКИЙ, А ХТО І ТВЕРДИЙ	11
V. ЧИСЛО ВИНЯТКІВ БІЛЬШАЄ	12
VI. ЗАЧАРОВАНІ СКЛАДИ	13
VII. ВИБАГЛИВІ ПРИРОСТКИ /префікси/	14
VIII. НАЙВИБАГЛИВІШІЙ З УСІХ	15
IX. ЛІНГВІСТИЧНА ПАТОЛОГІЯ	17
X. ВІДХИЛЕННЯ ЧИ НОРМА?	19
XI. МНОЖИНА МАЄ СВОЇ ПРИМХИ	21
XII. КОНФУЗ ІЗ "ПАНЕЮ"	22
XIII. ЩЕ ОДНЕ "МАЙЖЕ ПРАВИЛО"	22
XIV. ЩЕ ПРО "ПОМИЛКОВИЙ" НАГОЛОС	24
XV. ЗВІЛЬНЕНІ З РОБОТИ ЗВУКИ	25
XVI. ЕКСКУРСІЯ У 30-ті РОКИ	26
XVII. ВІДРОДЖЕНИЙ НАГОЛОС. СЛОВНИЧОК	27
XVIII. АКАДЕМІКИ ПРОТИ ШЕВЧЕНКА	30
Частина II - ЗДАЄТЬСЯ, що таке слова?	33
XIX. БЕЗ ЗОЛОТА, БЕЗ КАМЕНЮ...	33
XX. ЯК МИ ДІЙШЛИ ДО ЦЬОГО?	35
XXI. КОЖУХ НЕ НА НАС ШИТИЙ ВИТОКИ ХВОРОБИ	38
XXII. НЕВИКОРИСТАНІ МОЖЛИВОСТІ	39
XXIII. ПСЕВДОВАРІАНТИ	42
XXIV. КРИНИЦЯ НЕ МАЄ ДНА	43
XXV. ХТО КРАЩИЙ МОВНИК?	45
XXVI. ЗАНЕДБАНІ РОДОВИЩА	47
XXVII. СЛОВООБРАЗИ	48
XXVIII. МОВОЗНАВЧА АРХЕОЛОГІЯ	50
XXIX. МОВОЗНАВЧА РЕКОНСТРУКЦІЯ	51
XXX. КАЛІЧЕНЯ	52
XXXI. КАЛІЧЕНЯ /продовження/	54
XXXII. ДИСКРИМІНАЦІЙНЕ СЛОВНИКУВАННЯ	55
XXXIII. СМЕРТЬ ЧЕРЕЗ ПОДОБУ	57
XXXIV. ПІДВОДНІ РИФИ 1. "А МОСІ МИЛОЇ НЕ ПУСКАЄ МАТИ" 2. "Я БУВАВ ПО ВСІХ УСЮДАХ, ЇЗДИВ ВЕРХИ НА ВЕРБЛЮДАХ" 3. "ЧЕРВОНОЙ ЗАХІД СОНЦЯ ДАЛІ ПОГАСАЄ" 4. ХІБА ХОЧЕШ? МУСИШ! 5. "ГРАЙ ЖЕ, ПЕТРЕ, НА БАНДУРУ" 6. ХОЧ ЩО БУДЕ - НЕ ОГЛЯДАЙСЯ!	60
XXXV. УСІМ РИФАМ РИФ A. АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ /Форма (А)/ XXXVI. УСІМ РИФАМ РИФ (продовження)	64
B. ЗВОРОТНІ АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ /ФОРМИ (Б)/ C. АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ МИНУЛОГО ЧАСУ /ФОРМИ (В)/ Г. ЗВОРОТНІ АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ МИНУЛОГО ЧАСУ /ФОРМИ (Г)/ Г. ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ /ФОРМИ (Г)/*	68
XXXVII. СЛОВНИК ГОРТАЙ, А СВІЙ РОЗУМ МАЙ	72
XXXVIII. СПИСОК ПОТЕРПЛІХ ВІД ПОГРОМУ	74
XXXIX. СПИСОК МОВНИХ ДИНОЗАВРІВ	77
XL. СВОЇ - НЕ ГІРШІ ВІД ЗАМОРЯН	83
ЧАСТИНА III - ПРАВОПИСИ	92
XLI. ДВА ПРАВОПИСИ - ОДНА МОВА	92
Риси української мови, перекреслені Правописом-33	92

Хиби Правопису-28	97
Плюси Правопису-33	99
XLII. ЩЕ ОДИН ПРАВОПИС - ПРАВОПИС-90	99
XLIII. ПРО ГАЛИЦЬКИЙ ВАРІАНТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	102
Словник української мови Б. Грінченка	103
Мовна лябораторія Франка	104
Дальша доля галицького варіанту	107
Висновки	108
XLIV. ПРО ГІПЕРПУРИЗМ	110
XLV. ЧИ МОЖНА ПОЗИЧИТИ ДУШУ?	114
XLVI. ВІДСУТНЯ АБО НЕ ДО КІНЦЯ ВИТЛУМАЧЕНА У СЛОВНИКАХ ЛЕКСИКА	115
XLVII. ТРОХИ ДИСКУСІЙ	123
I	123
II	124
III	125
XLVIII. ЛІКАРЮ, ЗЦЛІСЯ САМ!	126
Перше "поліпшення"	126
Друге "поліпшення"	127
Третє "поліпшення"	127
Четверте "поліпшення"	127
Приватний аспект	127
Суспільний аспект	128
XLIX. ПРОЄКТ МОВНОЇ ДОКТРИНИ	128
L. ПІСЛЯСЛОВО	132

ПАМ'ЯТИ МОГО БАТЬКА - ЙОСИПА ГРИГОРОВИЧА - ПРИСВЯЧУЮ

ХРЕСТ БАТЬКОВІ

*Коли я чую жалібне подзвіння
І бачу цвинтар чи могильний пагорб,
Враз про синівську згадую повинність —
На батьковій могилі звести надгроб.*

*Пробач мені, небіжчику мій перший,
Що я, життя дописуючи повістъ,
Звів пам'ятник тобі у свому серці,
А ще на цих двох клаптях паперових.*

*Нехай усі, хто звик до обелісків,
З паперу цього, як з плити читають,
Що ти весь вік беріг у серці іскру
Лихому злу не датись на поталу;*

*Що покладався весь свій вік на працю,
Що чесний був за всякої умови,
Що, попри всі погроми розбивацькі,
Любив і пісню рідну й рідне слово;*

*Що ти не був жорстокий, заздрий, мстивий,
Що не вдававсь ніколи до диктату,
В очах же злих, неситих і чванливих
Був "диваком", "святым", "простакуватим".*

*Тож будьмо, батьку, й далі диваками!
Я і собі кохаюся в дивацтвах,
І хрест цей, щоб жила про тебе пам'ять,
Твоїм і нашим виздобив багатством!*

Барашево-79/Дентон-93

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ

Українська мова...

Мова, що про неї поет сказав:

*O, слово рідне! Орле скутий!
Чужинцям кинутий на сміх!
Пісенний грім батьків моїх,
Дітьми безпам'ятно забутий.*

Сьогодні після століть заборон, утисків і переслідувань діти володарів *пісенного грому* мають змогу віднайти у безпам'ятно забутих звуках джерело своєї національної самобутності.

Національне відродження народу після віків денационалізації — це людське право тих, кого примусово денационалізовано. Такого права не записано у міжнародних пактах про людські права, бо у виробленні цих документів не брали участі представники денационалізованих народів. А ті, хто не зазнав денационалізації, не могли зформулювати прав на те, що їм не боліло.

Але факти денационалізації, лінгвоциду, етноциду — це реальні факти історії, і, засуджуючи їх, світ має визнати ліквідацію цих фактів — національне відродження — невід'ємним правом асимільованих народів. Це право випливає із самого поняття юридичної справедливості, так само, як право на повернення потерпілому награбованого майна. У даному разі пограбовано духовість народу. В Україні такий грабунок чинено не одне століття (!). Але награбоване повертають нашадкам власників і після сотень років.

Відроджена держава духовно пограбованого народу має надати цьому народові право на національне відродження. Історія знає приклади такого відродження і приклади таких держав.

Коли з різних країн світу з'їхалися до Ізраїлю примусово або під тиском обставин русифіковані, польонізовані, германізовані, американізовані гебреї, держава Ізраїль забезпечила їм відродження національної культури на базі старогебрейської мови.

Процес цей глибоко демократичний та історично справедливий: повернення відродженій нації її національного обличчя.

Саме на таке повернення мають право примусово русифіковані українці.

Тут і постає питання: що саме повертати? Українська ж мова зазнала з боку імперських структур brutalного калічення та "інтернаціоналізації". Виглядає, що передусім треба повернути українське обличчя самій українській мові.

Українська мова, як і всяка інша мова, це колективний твір сотень поколінь. І хоч творили вони його стихійно, продовж століть, твір цей має свої внутрішні закони, свою характерну тональність, своє неповторне обличчя — усе те, що коротко окреслено словом *секрети*.

Знаючи ці *секрети*, ми зможемо очистити рідну мову від суржiku, повернути їй і собі самим національне обличчя.

Цій меті і присвячено дане дослідження.

Дейтон, листопад 1992р. Автор

ВСТУП

Українське національне відродження XIX і початку XX ст. спричинило бурхливий самодіяльний розвиток української мови. Мова — це національне надбання народу — і норми її сам цей народ має встановлювати й регулювати. Ніхто ніколи не вчив англійців, чи французів, чи поляків, як їм говорити й писати свою мовою. Отже, мова це заразом і мірило самостійності народу, бодай у сфері культури. Бо нація може не мати політичної незалежності, але бути самостійною в царині своєї культури. Такою була ситуація з українською мовою за царя в Росії, за цісаря в Австрії та за Польщі після I світової війни. (У Росії влада забороняла українське слово, але не втручалася до того, яким має бути це слово). Українці в тих країнах були бездержавною нацією, але жоден окупант не диктував нам, як творити нашу культуру і розв'язувати наші мовні проблеми.

Свою культурну самостійність ми втратили в ССР. Лише на початку існування червоної імперії українська наукова еліта незалежно від *братньої помочі* сама керувала своїм мовним господарством. Всеукраїнська Академія Наук розробила 1928 р. український правопис, що задовольняв тодішні культурні потреби усіх теренів України та й досі задовольняє українців вільного світу. Однак репресії 30-х років проти української інтелігенції спинили незалежний розвиток української мови. Настали часи диктату. Норми української мови розробляли не українські науковці, а партійні боси — кагановичі й постишеви, — диктуючи мовні канони стероризованим мовознавцям. Сотні й тисячі українських культурних діячів (і серед них — провідних мовознавців) було знищено. Лише за одну незгоду з вилученням літери Г тисячі вчителів репресовано й розстріляно.

Подібний *бурхливий розвиток культури народів* мав місце і в інших регіонах: у Білорусі, Молдавії, республіках Середньої Азії. Такого тотального — соціального, національного, духового — поневолення народів не знала історія людства. Цей диктат було спрямовано на інтеграцію всіх народів ув один, для чого і здійснювалося *злиття мов*, що практично значило суцільну русифікацію усіх *інородців*.

Зрозуміло, що в умовах дикого терору поневолена людність мусіла коритися диктаторів. Той, хто любив свою мову, хоч і корився диктаторі, плекав надію, що колись умови зміняться, і українці матимуть змогу кохати "дерево своєї мови" самостійно. Таку надію підкріплювала думка, що українські патріоти на еміграції збережуть це дерево у незайманій цілості. Досить пригадати слова подяки з уст українських дисидентів, висловлені українцям вільного світу за те, що зберегли правопис 1928 р.

Цілком закономірно, що втікачі, які опинилися у вільному світі за межами диктату, як могли, зберігали ті риси української мови, що стали об'єктом викорінення в УСРР.

Але українці вільного світу — це маленька гілочка української нації. Уся ж Україна — і Східня і Західня — перебувала у сфері диктату. Прищеплені диктатором норми засвоєно більшістю населення: у школах, у пресі, в наукових установах — скрізь запанували накинуті норми. За 60 років підросло нове покоління. Знавців нескліченої української мови стає дедалі менше, практично ж і їм важко знайти правильний орієнтир у тій мішанині, в тому суржiku, що став панівним у мовній практиці України.

І попри це все, молоде покоління шукає виходу з глухого кута, в якому опинилася сьогодні українська культура. Молода генерація шукає шляхів до відродження дерева української мови у неспотореному вигляді.

Та чи це легко зробити? Мову засмічено канонізованою і неканонізованою суржиковою лексикою, перекручені правопис, скалічено звукову оригінальність української мови, спотворено наголосову систему. До того ж, серед мовознавчої еліти — законодавців мовних норм — великий вплив мають виховані українофобською системою зашкварублі в русифікаторських поглядах "кадри", що гальмують процес відродження самобутніх норм в українській мові.

Потрібно критично переглянути всі сучасні мовні канони. Орієнтуватися на живе мовлення сьогодні можна лише вибірково, бо в живомовній стихії змішано кілька мовних течій. Отже, треба орієнтуватися на народну творчість у неспоторених записах, на мову клясиків, на лексикографічні джерела, видані до погрому українства або у вільному світі.

А втім можливі випадки, коли і в цих джерелах годі знайти відповідь на те чи те мовне питання. Тоді на поміч мовознавцеві має прийти розум.

Людська наукова практика знає такі поняття, як *реконструкція* на підставі *аналізи, синтези, моделювання*. Цю практику доцільно застосувати і до мовних проблем. Наведу приклад такого застосування.

У "Словарі української мови" Б. Грінченка слово **розгадка** подано з наголосом на А: роздгадка. А у "Правописному словнику" Г. Голоскевича це слово дано з наголосом на О: роздгадка. Кому вірити?

Тут і стає в пригоді *реконструкція* на підставі *моделювання*.

Коли наголос у словах

загадка
здогадка
пригадка

падає на приrostок /префікс/, то і в слові **розв'язання** він має падати на приrostок.

У дальншому викладі автор буде вдаватися до цієї методики для розв'язання заплутаних мовних проблем.

При посиланні на лексичні джерела у тексті вживатимуться такі скорочення:

- Анд. = Андрусишин К. Українсько-англійський словник. Торонто, 1982
Б. Н. = Білецький-Носенко П. Словник української мови. К., 1966
Гол. = Голоскевич Г. Правописний словник. Нью Йорк, 1962
Гр. = Грінченко Б. Словарик української мови, т. 1-4. К., 1907-09
Жел. = Желеховський Є. Малорусько-німецький словар, т. 1-3. Львів, 1884-86
ЖМ. = Записи живомовної лексики.
О. = Огієнко І. Український стилістичний словник. Львів, 1924
Пан. = Правописний словник /на підставі словника Ол. Панейка/,
редакція Я. Рудницького. Нью Йорк — Монреаль, 1979
Рек. = Реконструкція
РУС = Російсько-український словник, т. 1-3. К., 1980-81
СУМ = Словник української мови, т. 1-11. К., 1970-80
УРС = Українсько-російський словник, т. 1-6. К., 1953-63

ЧАСТИНА I - ДЕ ПОЧИНАЄТЬСЯ СУРЖИК?

I. ПРО ПОМІЧ ПАРАДАМИ

Чи чув хто про таку поміч? Навряд. А от, слухаючи київське радіо, я мав нагоду почути. Один високий муж, виступаючи перед мікрофоном, зобов'язався "помагати президентові України **парадами**". Я не одразу збагнув, про що йдеться, хоч уже не перший день слухаю і трохи засвоїв київське радіоарго. Цей досвід помог мені кінець-кінцем розчовпати, про які "паради" йшлося. Шановний достойник мав сказати "помагати **порадами**", але той акцент — соковите акання — яке він, і не один він, засвоїв за часів "бурхливого розвитку української мови", споторив його думку.

Якби наведений випадок був поодинокий, то про нього не варто було б і писати. Алеж згаданий акцент ззвучить у більшості передач з "отчого краю". З них можна довідатися, що на Україні **разпачнеться** передвиборна кампанія, що засідатиме **абласний виканавчий** комітет, а часом і рада **абарони**. Десять, чи не всі, хто виступає на київському радіо, слова "економіка" і "політика" вимовляють **еканоміка** і **палітика**. Колишній екзарх РПЦ на Україні у виступі на релігійному форумі закликає вірян **не дапускати варажнечі**. І що найприкріше, визначний історик — знавець козаччини — розповідає слухачам про **дагавір казаків з масковським царем**.

А коли я вислухав представника міністерства освіти, що доповідав про організацію з'їзду педагогів, то й зовсім за голову скопився. Особа ця висловлювалась, як їй здавалось, українською мовою. Але чи була то українська мова? Судіть самі. Наведу його вимову: **асвітяни, праграма, арганізація, правести, педагогічний, багата** /у значенні **багато/, неабхідна, запазичили, адначасна**. Отак українською мовою говорить педагог. А як говоритимуть його учні?

Я розумію цього номенклятурника. Уесь вік він тільки й робив, що витруював із себе своє українство, користувався російською мовою, засвоївши її акцент. Аж ось проголошено незалежність України і почато "повзучу українізацію". "Ну то й що? — сказав він собі — Я можу і *по-українски*". І заговорив, як оце я наводив.

Можна не сумніватися, що усі названі й неназвані тут достойники гадають, що вони чудово говорять на **українском языку**. На жаль, вони "глибАкА пАмиляються".

Одною з характерних особливостей української мови є правило: пишемо, як говоримо. Звідси й обернена формула: говоримо, як пишемо. А це значить, що там, де пишемо **О**, маємо й вимовляти **О**: **оборона, охота, економіка, контракт, позичати**. І правило це стосовно до звуку **О**, сказав би я, *муроване*. Воно не має винятків. Там, де у процесі мовотворення українці — відповідно до мовних законів — вимовляють **А**, там за нашим правописом ми й пишемо **А: гарячий, багатий, гаразд, хазяїн, калач, помагати, шаравари, манастир** тощо.

Хто *акає*, говорить по-українському з російським акцентом. Засвоївши російську мову, певна частина мовців в Україні переносить російську вимову і на українську. Цьому сприяла система освіти, яка не забезпечувала глибоких знань рідної мови. Фізично знищивши авангард української інтелігенції у 30-х роках, окупантіна влада обсаджувала провідні посади на ниві освіти й культури людьми напівграмотними, що не могли навчити покоління правильної мови. Досить згадати *академіка* Белодеда — керівника Інституту мовознавства АН УССР — який встановлював норми української мови, належною мірою нею не володіючи.

Стежити за чистотою української мови в УССР було небезпечно, бо хто б на це зважився, ризикував потрапити у число *ворогів народу*. Тому й стало процвітати в середовищі *українознавців* "акання", а також "екання" /неправильна вимова звуку Е як Є/. Так, деякі *фахівці-мовознавці* слова **факультет, університет, кабінет** вимовляють: **факультэт, університет, кабінет**.

Той, хто хоче правильно говорити сам і навчити правильно говорити своїх дітей, мусить передусім звернути увагу на вимову. Бо неправильна вимова — *акання* або *екання* — є першою ознакою суржiku.

Колись українця, що говорив по-російськи, легко було пізнати за його акцентом. Українці, як правило, окали. Зате росіяни, балакаючи по-українськи, *акали*. Сьогодні ж сталося щось подібне до вавілонського стовпотворіння: деякі українці, говорячи по-російськи і далі *окають*, зате по-українському — *акають*. А за законами логіки мало би бути навпаки.

Той, хто хоче говорити природною українською мовою, а надто, хто має себе за патріота, мусить слідкувати за своєю мовою і не припускати таких небажаних рис у мовній практиці, як *акання* і *екання*.

II. НЕ ВСІ ЗВУКИ ДАЮТЬСЯ В РУКИ

До особливостей української мови належить її милозвучність. Ця особливість ставить певні вимоги і перед мовцем і перед писцем. По-українськи не можна сказати: **у матері і її сестри**. Потік з чотирьох звуків І важко і вимовити і сприйняти. У такому разі треба сказати: **у матері та її сестри**. Аналогічно треба чергувати прийменники **у-, в-, ув-**: **пірнув у воду /не в воду/, живу в Одесі /не у Одесі/, прийшов ув обід /не прийшов в обід і не прийшов у обід/**. Так само не можна сказати **вмираю з сміху**, лише **зо сміху**.

Але наведеними хрестоматійними випадками не обмежуються вимоги милозвучності. Саму будову слів підпорядковано цим вимогам. Милозвучність — необхідний чинник і словотвору і слововживання.

Слухаючи київське радіо, можна довідатись, що воно працює **цілодобово**. Факт, річ ясна, позитивний. А от слово **цілодобово**, яке цей факт засвідчує, звучить штучно, непереконливо. Якесь воно неживе, мертвородне. Чому? Пояснення тут просте. Редактор радіо око-в-око копіє структуру російського стандарту на такий випадок: **круглосуточно**. Але **круглосуточно /кругласуточна/** для росіян звучить нормальню, бо голосні звуки у слові чергаються: **У-А-У-А-А**. Такий звуковий малюнок слова робить його, скажу так, "вимовляльним" і "сприймабельним". У слові ж **цілодобово**, що копіє слово **круглосуточно**, голосні звуки не чергаються, а напливають: **I-O-O-O-O**. Така звукова структура не сприяє життездатності слова. Краще звучало б **цілу добу** або **24 години** або **день і ніч**. Скопійоване з російської мови слово не має додадної звукової структури оригіналу.

У слові **цілодобово** милозвучності шкодить повторення підряд чотирьох голосних звуків **О**. Порушувати милозвучність можуть і приголосні звуки. Той, хто вимовляє слово **тисячоріччя**, не може не відчути, що надмір звуків **Ч** не сприяє милозвучності цього слова. І справді, куди легше сказати **тисячоліття**, що має лише одне **Ч**.

Ставить свої вимоги до мовця /і до писця так само/ ритмічна структура речення. Ритмічна структура речення часом змушує нас відступати від правил чергування звуків, що про них була мова на початку цього розділу. Порівняймо два речення:

Молодих уводять в закон (1)
Молодих уводять у закон (2)

У реченні (1) прийменник **В** порушує усталене правило чергування звуків **У** та **В**. Проте речення (1) легше "спливає з язика", ніж речення (2), записане згідно з правилами чергування. Повторення звуків **У** в реченні (2) — **Уводять У** — утруднює вимову. Тому легше сказати: **Молодих уводять в закон**, хоч це й суперечить правилам чергування звуків.

З наведеної переконуємось, що ритмічна структура речення може й собі впливати на стандарти мовлення.

Чергування наголошених і ненаголошених складів у реченні — його ритмічна структура — регулює і послідовність слів у певних словесних парах або зворотах.

Так, українці частіше вживають пару слів **те все /це все/, а не все те /все це/**. Чому? Бо слово **все** у певних умовах може переходити в усе, і цей перехід міняє ритмічну структуру пари:

З того всього ми посварились (1)

Зміна порядку слів у парі **те все** порушує ритмічність речення:

З усього того ми посварились (2)

Як бачимо, перестановка слів міняє усталену "притертість" цих слів у парі. Коли слово **все** слідує за словом **те** (1), ритмічний малюнок речення сприяє вимові. Коли ж слово **все** розмінялося місцями із словом **те** (2), вимову утруднено. Тому, українець швидше скаже:

Це все їй болить (3)

ніж

Усе це їй болить (4)

Чергування наголошених і ненаголошених складів у реченні (3) створює кращу з погляду вимови ритмічну структуру. З наведених прикладів висновуємо, що до особливостей української мови належить підпорядкованість її ритмомелодії.

III. НА СОНЬЦІ ЧИ НА СОНЦІ?

Уважний читач, мабуть, помітив, що, згадуючи правило "пишемо, як говоримо", я сказав, що це правило *муро^{ване}*, коли йдеться про звук О. Я зробив таке застереження, бо у деяких випадках, правило "пишемо, як говоримо" має винятки. І перший такий виняток стосується до м'якості деяких звуків. Ми пишемо **присутній, кутній, незабутній**, а вимовляємо **присутьній, кутьній, незабутьній**. Тобто, у цих словах ми не позначаємо на письмі м'якість звуку Т. Аналогічно, ми пишемо: **панський, селянський, а вимовляємо пань-ський, селянський.**

Звук Т у слові **кутній** і звук Н у слові **панський** хочеш-не-хочеш доводиться вимовляти м'яко: їх просто нема як вимовити твердо.

Проте не всі непозначені на письмі, але м'які в усному мовленні звуки, неодмінно вимагають м'якої вимови. Ряд звуків українці вимовляють м'яко, хоч немає перешкод вимовляти їх і твердо. Наприклад: **світ, сміх, сніг, сніп, освіта, свідок, свято** українці вимовляють **съвіт, съміх, съніг, съніп, освіта, съвідок, съято**. У XIX ст., коли наш правопис не було усталено, деякі видання друкували наведені слова із знаком м'якшення після С. Дальше удосконалення правопису відкинуло цю практику, хоч, як тепер стає ясно, на шкоду правильній вимові. Річ у тім, що під домінантним впливом російської мови, ця риса української вимови практично зникає. Мало того, у словниках цю рису нашої мови часто перекрученено. Наприклад, у довіднику "Українська літературна вимова і наголос" (Київ, "Наукова думка", 1973) не позначено пом'якшення звуку С у слові **спів /вимовляємо съпів/** та в інших словах. З другого боку, словник не позначає твердої вимови звуку З у формах: **злости, злостю /вимовляємо злости, злостью/**. Це похідні форми від слова **злість**, де З м'яке /зълісьть/.

Деякі звуки — тверді в основній формі слова — у похідних формах дістають пом'якшення:

<i>Вимовляємо й пишемо</i>	<i>Вимовляємо, але пишемо</i>
книжка	у книзыці
сонце	на соньці
спілка	у спільці
	у книжці
	на сонці
	у спілці

З цих і попередніх прикладів неважко бачити, що пом'якшення звуків залежить від м'якості наступного складу: у слові **спілка** наступний після Л звук твердий, тоді й Л тверде, коли ж у слові **спілці** наступний після Л звук м'який, то й Л м'яке: **спільці**. Те саме і у словах **сонце/сонці, книжка/книжці**.

Ці приклади заразом показують, що написання м'яких знаків у таких словах, як **спілці /спільці/, книжці /книзыці/, злість /зълісьть/** практично недоцільне, бо ускладнило б наш правопис. Але той, хто хоче говорити правильно, не повинен забувати, що в цілому ряді слів окремі звуки треба вимовляти пом'якшено.

М'яка вимова звуків характерна риса нашої мови. Розуміючи, що самобутність мови великою мірою залежить від вимови, вороги українського слова взялися знищувати м'якість української мови, прищеплюючи їй невластиве для неї твердомовлення. Так, цілу низку м'яких прикметників після погрому українства у 30-х роках запроваджений тоді післяпогромний правопис (або правопис Кагановича-Постишева) обернув на тверді:

<i>До погрому</i>	<i>Після погрому</i>
додатній	додатний
дружній /в усіх значеннях/	дружній /одностайний/ i дружній /приязний/
західній	західний
народній i народний	народний
прямокутній	прямокутний
східній	східний
трикутній	трикутний

Удар було спрямовано на знищення особливостей українського мовлення. Цілий ряд зафікованих у словнику Грінченка слів з пом'якшенням звуків З та Л після погрому було "затверджено":

У словнику Грінченка
гризький
ковзький
колький
смалький

Калічники української мови лишили **гризький** і **колький** пом'якшеними, а **смалкий** і **ковзкий** "затвердили" /і це тоді, коли **ховзький** (!), а також **труський** і **тряський** лишили пом'якшеними/.

Треба сказати, що й правопис 1928 р. не до кінця дослідив м'які й тверді форми слів. Правопис визнав твердими прикметники **безпросвітний** і **розпутний**. Способом реконструкції дозволяє встановити, що ці прикметники м'які.

Іскличмо усіх "родичів" одного й другого прикметника:

<i>A</i>	<i>B</i>
досвітній	безпутній
несусвітній	напутній
освітній	непутній
передсвітній	путній
просвітній	супутній
тогосвітній	

Неважко бачити, що **безпросвітний** за всіма ознаками мав би писатися, як і слова у стовпчику *A*: **безпросвітній**; а **розпутний** — відповідно до правопису слів стовпчика *B*: **розпутній**.

Всупереч мовній практиці й лексичним записам XIX ст., правопис 1928 р. визнав твердими прикметники **природний**, **достотний**, **зворотний** та деякі інші. У джерелах же зафіксовано м'які варіянти:

воротній	/Гр./
достотній	/Гр./
природній	/Л. О./

Наявність в українській мові тенденції до пом'якшення звуків дуже помічна при розв'язуванні мовознавчих проблем, коли постає сумнів, якому з двох варіантів — твердому чи м'якому — віддавати перевагу в літературному мовленні. Українським прикметникам притаманніший м'який варіант.

IV. ХТО М'ЯКИЙ, А ХТО І ТВЕРДИЙ

Відзначаючи м'якість української вимови у деяких випадках, не треба забувати, що в інших випадках, навпаки, нашій мові властива твердість. Так, українці ніколи не пом'якшують звук Р на кінці слова:

дзвонар
кобзар
лікар
паламар
сухар
трудар

Пом'якшена вимова Р у цих словах — **лікарь**, **сухарь** — неправильна. Зате всередині слів звук Р може вимовлятися і м'яко:

курява
рюмсати
рябий
рясно

Тільки твердо українці вимовляють і шиплячі звуки Ж, Ч, Ш, Щ на кінці слів:

атож
гуаш
не плач!
ніч
поклич!
Січ
суш

І коли звук Р всередині слів може вимовлятися і м'яко, то тверду вимову шиплячих ми зберігаємо не лише на кінці, але й усередині слів, коли звук Ч утворює склади із звуками А, О, У, И:

гончар
читаю
чого
чому
чуєш
чуприна

Пом'якшена вимова Ч у цих і подібних словах на зразок — **гончар, чього, чюєш** — вимова неправильна і її слід уникати.

Звук Ч ми вимовляємо м'яко лише тоді, коли він утворює склад із звуком I:

двічі
калачі
плечі
речі
чільний

V. ЧИСЛО ВИНЯТКІВ БІЛЬШАЄ

Випадків, коли написання не збігається з вимовою, є більше. Ми пишемо **сміється**, а вимовляємо **смієцьця**, пишемо **смієся**, а вимовляємо **смієсься**. Правопис слів **сміється** і **смієся**, хоч і не збігається з вимовою, проте не перешкоджає правильній вимові.

Але існують моделі написання, які, не збігаючися з вимовою, перешкоджають правильній вимові. До таких моделів належать прикметники з кінцівкою **-чний**:

<i>Ми пишемо</i>	<i>А вимовляти треба</i>
збиточний	збитошний
місячний	місяшний
молочний	молошний
смачний	смашний

Наявність такої вимови підтверджує ортографія ряду слів у сучасних правописах:

<i>Правопис 1928 р.</i>	<i>Післяпогромні правописи</i>
мірошник	збитошний, збитошник
рушник, рушниця	мірошник
соняшний	рушник, рушниця
сердешний /в усіх значеннях/	соняшник, соняшниці
торішній	сердешненький /бідолаиненъкий/
	торішній

Ще більше зразків такої вимови, засвідченої на письмі, зберегли словники Грінченка й Білецького-Носенка:

велишній /= величній/	Гр. /у гаслі слова постава /
вішній /= вічній/	Гр. /у гаслі слова канава /
калашник, калашиця	Гр.
клюшник i ключник	Гр.
кринишній i криничній	Гр.
помішник i помічник	Гр.
потилишник	Гр.
пшенишній, пшенишник	Гр.
стрішній /= зустрічній/	Б. Н.
яшній i ячній	Б. Н., Гр.

Вимова на зразок **яшний**, сердешний притаманна українському мовленню, і її належить дотримувати.

VI. ЗАЧАРОВАНІ СКЛАДИ

Негативно сприймаючи *суржик*, ми не завжди усвідомлюємо, що цей ганебний спадок минулого закорінівся не лише серед малоосвічених верств населення, але й серед найелітарніших українських мовців

Аби переконатися, що це так, настроюю приймач на радіо Київ і прислухаюсь до лексики радіомовців. Нехтую мовою дикторів, які не творять мовних стандартів, а йдуть у річищі норм, вироблених елітою, і прислухаюсь до мови метрів, ерудитів, володарів дум, творців історії. Взоруватися на еліту буде не одне майбутнє покоління. І це покладає на неї велику відповідальність в усіх сферах, отже і у сфері мовній Чи свідома вона цієї відповідальності?

Слухаю і за якусь годину дізнаюсь із уст саме цієї категорії мовців, що нині ми **живЕмо** у важких умовах, і це буде доти, доки ми не **перейдЕмо** до ринку і не **займЕмось** приватизацію.

Таке наголошення цілком відповідає мові *старшого брата*, але це не українське наголошення.

Українська мова має свої оригінальні наголосові моделі, і, нехтуючи ці моделі, ми, хотівши того, чи ні, вдаємось до суржiku.

Наши предки вживали українські моделі наголошенння стихійно ці моделі існували в їхньому мовному центрі органічно, і без жодної освіти, українці минулих століть говорили.

Модель А		Модель Б	
б'ємо	б'єте	відіб'ємо	відіб'єте
живемо	живете	зайдемо	зайдете
йдемо	йдете	займемо	займете
ковтнемо	ковтнете	розірвемо	розірвете
почнемо	почнете		

Тепер же, в наслідок "взаємозбагачення мов", на наголосові моделі мовного центру українця наклалися моделі наголошенння "братьх мов", і органічність українського наголошенння втрачено. Щоб відродити у нашій свідомості ці моделі, треба вдаватися до теоретичних міркувань

Справді, нечувши правильної живої мови, важко вирішити, як наголошувати слова:

б'ємо чи **б'ємо**? **платимо** чи **платимо**?
б'єте чи **б'єте**? **платите** чи **платите**?
йдемо чи **йдемо**? **розіб'єте**, **розіб'єте** чи **розіб'єте**?
йдете чи **йдете**? **розірвемо**, **розірвемо** чи **розірвемо**?

Щоб відповісти, звернімось до моделів дієвідмінювання /за Грінченком/

Я	живу	почну	гризу	горю	захищу	лечу	іду	стаю
ТИ	живеш	почнеш	гризеш	гориш	захистиш	летиш	ідеш	стаеш
ВІН	живе	почне	гризе	горить	захистить	летить	іде	стає
МИ	живемо	почнемо	гризemo	горимо	захистимо	летимо	ідемо	стаємо
ВИ	живете	почнете	гризете	горите	захистите	летите	ідете	стаєте
ВОНИ	живуть	почнуть	гризуть	горять	захистя	летять	ідуть	стають

Як бачимо, коли наголос у першій і другій особі однини падає на останній склад, то в усіх дальших формах наголос зберігається на останньому складі.

Та не всі діеслові відміняються за цим зразком. У деяких діесловах наголос у процесі відмінювання переходить із закінчення на основу /за Грінченком/

Я	зайду	зірву	надішлю	перейду	пишу	плачу	розімну
ТИ	зайдеш	зірвеш	надішлеш	перейдеш	пишеш	платиш	розімнеш
ВІН	зайде	зірве	надішле	перейде	пише	платить	розімне
МИ	зайдемо	зірвемо	надішлемо	перейдемо	пишемо	платимо	розімнемо
ВИ	зайдете	зірвете	надішлете	перейдете	пишете	платите	розімнете
ВОНИ	зайдуть	зірвуть	надішлють	перейдуть	пишуть	платять	розімнуть

Як бачимо, коли наголос у першій особі однини падає на закінчення, а в другій особі — переходить на

основу, то наголос другої особи зберігається і в решті форм¹.

Виходить, в усіх випадках українці ніколи у дієслівних закінченнях не наголошують склади **ет, ем, им, ит.** Ці склади немов зачаровано. Ім, як кажуть лікарі, наголос протипоказано. Проте цей закон писано не для всіх.

Прислухаймося до володарів дум. Чи вони дотримують його?

Ясна річ, що після століть русифікації важко вимагати від зрусифікованих мас правильної вимови. Але той, хто взяв на себе місію боронити українську мову, має боронити її до кінця, передусім контролюючи самого себе: чи не є він пропагатором суржiku? Бо неправильна форма, вжита в мові літератора, артиста, культурного діяча, повториться згодом у мільйонах суржикових копій в устах *менших братів*.

Треба сказати, що наведені зразки наголошенння визнають усі українські правописи. Правда, правопис Кагановича-Постишева і тут не обійшовся без перекручень, штучно запровадивши до деяких слів виняткові моделі наголошенння. За словниками УССР виняткову схему наголошенння має дієслово пойняти:

	<i>A. Загальне правило</i>	<i>B. Модель УССР для пойняти</i>
Я	<u>займ<u>у</u></u>	<u>здейм<u>у</u></u>
ТИ	<u>займеш</u>	<u>здеймеш</u>
ВИ	<u>займе</u>	<u>здейме</u>
МИ	<i>i m. d.</i>	<u>пойм<u>у</u></u>
		<u>поймеш</u>
		<u>пойме</u>
		<i>i m. d.</i>

Модель УССР суперечить мовній практиці українців, а також пам'яткам минулого. У штучності такого "нововведення" нас переконує вишенаведена схема *A*.

VII. ВИБАГЛИВІ ПРИРОСТКИ /префікси/

*Ой, венгерко, венгерко, венгерко!
Позич мені люстерько, люстерько!
А я вуса підкручу, підкручу,
Завтра рано доручу, доручу...*

У цих рядках народньої пісні для ритмомелодичного ефекту використано можливості так званого рухливого наголосу.

І справді: український наголос часом може бути рухливий. Можна сказати **ми несли і ми несли**, або **сполох і сполох**. Але така наголосова свобода не завжди припустима. Є слова, що від зміни наголосу змінюють своє значення: **вигода** (прибуток) і **вигода** (комфорт), **шкода** (даремно) і **шкода** (втрата), **похід** (хода) і **похід** (військова операція).

Подекуди наголос розрізнює граматичні форми слова.

<i>Недоконана форма дієслова</i>	<i>Доконана форма дієслова</i>
виміряти	вимірюти
випруചати	випручати
вирубати	вирубати
висипати	висипати

Беручи до уваги ці факти, літературна мова старається унормувати наголосове господарство, встановити певні канони.

¹ Цей, набутий другою особою однини наголос такий "упертий", що поширюється і на пасивні дієприкметники минулого часу

зірваний
надісланий
перейдений
писаний
плачений
розім'ятий
розіп'ятий

Ми вже знаємо про існування зачарованих складів, які у правильному мовленні ніколи не наголошувано. Існують і деякі інші закони наголошення, які характерні для української мови.

Утворюючи іменники від дієслів або інших іменників шляхом приєднання приrostків /префіксів/ **ви-**, **від-**, **за-**, **на-**, **над-**, **об-**, **пере-**, **під-**, **по-**, **при-**, **про-**, **роз-** українці традиційно зберігали наголос на приrostку

A Двоскладові слова

<u>задум</u>	<u>поклик</u>	<u>приклад</u>	<u>провід</u>	<u>розвід</u>
<u>заклик</u>	<u>потяг</u>	<u>принес</u>	<u>прогин</u>	<u>розвіах</u>
<u>захід</u>	<u>пошук</u>	<u>пристрій</u>	<u>продух</u>	<u>розвістріл</u>

B Три-і-четири складові слова

<u>заграва</u>	<u>подушка</u>	<u>перебіг</u>	<u>пригадка</u>	<u>промашка</u>	<u>розвкладка</u>
<u>затичка</u>	<u>поділка</u>	<u>переспів</u>	<u>приповідка</u>	<u>прошарок</u>	<u>розвилка</u>
<u>заставка</u>	<u>покришка</u>	<u>перевірка</u>	<u>прищіпка</u>		<u>розвиток</u>
<u>зув'язка</u>	<u>поворіт</u>	<u>перекуска</u>	<u>примовка</u>		<u>розвідка</u>
<u>затишок</u>	<u>посмішка</u>	<u>переділ</u>			<u>розволос</u>
<u>затинка</u>	<u>посвідка</u>	<u>перетин</u>			
<u>загадка</u>	<u>покритка</u>	<u>перегляд</u>			

Більшість питомих українських слів мають такий наголос. Можна сказати, що це — "майже правило". "Майже правило", бо воно має багато винятків, коли наголос може падати і не на приrostок **розгром**, **зачин**, **набір**, **розвід**, **обман**.

Проте згадане "майже правило" дуже помічне у вирішенні сумнівних випадків. Так, у різних словниках слово **затримка** подано то з наголосом на А **затримка**, то з наголосом на И **затримка**, а то й з обома наголосами **затримка**. Маючи перед собою наведене "майже правило", ми віддаємо перевагу формі **затримка**, знаючи, що наголос на приrostку нашій мові більш властивий. Те саме із словами **розв'язка**, **перекрій**, **проміжок**, **поправка**. Наведене "майже правило" помагає реконструювати у цих словах наголос на приrostку, додавши ці слова до наведеної вище таблиці Б

затримка поправка перекрій проміжок розв'язка

Спотворюючи українську мову, вороги нашого слова намагалися ліквідувати українське наголошення і запровадити чуже. Так, слово **подушка** у словниках обернулося на **подушку**, як і в російській мові, слово **заграва** на **заграву**. І таких "правок" сотні. Ця практика змушує нас пильніше придивлятися до "переголошених" окупантами слів, звертатися до лексикографічних праць минулого, а також вдаватися до реконструкції наголосу, застосованої вище до слова **затримка** та інших слів.

VIII. НАЙВИБАГЛИВІШІ З УСІХ

Згадка про винятки з "майже правила" у попередньому розділі вимагає деякого уточнення. Річ у тім, що один приrostок української мови вирізняється серед інших приrostків своєю "любов'ю" до наголошення. Це приrostок **ви-**. У двоскладових іменниках цей приrostок завжди наголошений. І це правило не знає винятків. Щодо три-і-більше-складових іменників, то тут можливі винятки.

Двоскладові іменники	Трискладові іменники
<u>вибрик</u>	<u>вивірка</u>
<u>виклад</u>	<u>винахід</u>
<u>викрут</u>	<u>вияв</u>
<u>виліт</u>	<u>виродок</u>
<u>виряд</u>	<u>висівки</u>
<u>виступ</u>	<u>висновок</u>
<u>вихід</u>	<u>витівка</u>

Трискладові іменники, утворені приrostком **ви-**, можуть мати наголос і не на приrostку:

вигода
вилога
вимога
вистава

Рівень сучасного мовознавства не дозволяє пояснити, чому приrostок **ви-** має таку виняткову здатність перебирати на себе наголос. Можливо, що з дальншим розвитком науки цей феномен буде пояснено.

Виняткові здібності приrostка **ви-** виявляються не лише на дво-ї-більше-складових іменниках, але і в інших граматичних формах, де інші приrostки "не затримують" на собі наголос слова. До таких форм належать, наприклад, доконані дієслова:

вибити	вирахувати	висадити
<i>але забити</i>	<i>але зарахувати</i>	<i>але насадити</i>
оббити	обрахувати	обсадити
перебити	перерахувати	пересадити
прибити	підрахувати	пісадити
пробити	розрахувати	посадити

Утворені від наведених дієслів дієприкметники з приrostком **ви-** і собі зберігають наголос на приrostку:

вибитий
вирахований
висаджений

Треба підкреслити ще раз, що йдеться лише про доконані дієслова. Недоконані дієслова цьому правилу не підлягають.

Досліджена властивість приrostка **ви-**, як і всяка інша мовна закономірність, може бути незаступним арбітром під час розв'язання сумнівних випадків і "неправильних" наголосів.

Так, українські словники, включно з допограмними, слово **витривалий** фіксують з наголосом на А: **витривалий**. Проте у живій мові можна почути і наголос на И: **витривалий**. Хто має рацію: словники чи мовці?

Спробуймо відповісти на це питання, покладаючись на наші спостереження.

Словники фіксують дієслово **витривати**. Згідно з попереднім викладом, утворені від доконаних дієслів з наголошеним приrostком **ви-** дієприкметники минулого часу зберігають наголос дієслова. Це правило не має винятків:

<i>Дієслово</i>	<i>Дієприкметник</i>
вибути	вибуялий
вибухнути	вибухлий
виголодніти	виголоднілий
вигоріти	вигорілий
вилюдніти	вилюднілий
вичуняти	вичунялий

Закономірність збереження наголосу на приrostку **ви-** у дієприкметниках минулого часу, утворених від доконаних дієслів, дозволяє зробити висновок, що і дієслово

витривати творить дієприкметник **витривалий**

На перший погляд виглядає, що той, хто вимовляє **витривалий**, має рацію. А втім це лише на перший погляд. Річ у тім, що, хоч слово **витривалий** утворено як дієприкметник, воно виконує в мові функцію прикметника із значенням **загартований**. У ролі дієприкметника це слово належало б вимовляти **витривалий** /із значенням *той, хто перетерпів*/, та в цій ролі його не вживають. Очевидно, що слово **витривалий** мовці утворили від дієслова **витривати** як дієприкметник. Проте з бігом часу дієприкметник набув якості прикметника. Як бачимо, мовці минулого, що володіли почуттям мови підсвідомо, вживаючи слово **витривалий** як прикметника, перенаголосили його на **витривалий**. Саме з живої мови і з живим наголосом це слово потрапило і до літературної. Наявність подекуди вимови **витривалий** розкриває нам

картину словотворення, що мало місце продовж довгих століть:

<i>Дієслово</i>	<i>Дієприкметник</i>	<i>Прикметник</i>
витривати	витривалий	витривалий

Чи треба фіксувати у словниках обидва наголоси у цьому слові? Мабуть, ні, бо вживане як прикметник слово **витривалий** мусить мати наголос на А.

IX. ЛІНГВІСТИЧНА ПАТОЛОГІЯ

Дослідження наголосу вимагає певних термінологічних стандартів.

Отож, треба домовитись про термінологію. Наголос у словах може падати на ряд позицій:

<i>на останній склад:</i>	верба	(1)
<i>на передостанній склад:</i>	перерва	(2)
<i>на третій з кінця склад:</i>	перебовтом	(3)
<i>на четвертий з кінця склад:</i>	заголовок	(4)
<i>на п'ятий, на шостий і т. д.</i>		

Нас цікавитимуть перші чотири, а радше три позиції. Назвім наголос (1) чоловічим, наголос (2) — жіночим, наголос (3) — дактилічним, наголос (4) — супердактилічним.

Той, хто обертається у живомовному середовищі, має змогу чути з уст мовців часом неузвичаєні наголоси. Так, з уст людей, вихованых у родинах, де крім української мови не вживано ніякої, можна почути таке наголошення:

бібліотека	(5)
запитання	
міжнародній	
народній	
переворот	
поведінка	
поверхня	
понеділок	
почесний	
простиralo	

Зауважмо, що наголоси слів (5) — дактилічні.

Кожен знавець мови скаже, що такі наголоси літературною мовою не канонізовано. Але дослідім ці наголоси глибше, чи такі вже вони помилкові.

Вивчення відхилень від нормальних функцій того чи того органу, помагає медикам зрозуміти суть фізіологічних процесів у людському організмі. Таке вивчення покладено на спеціальну науку — *патологію*.

Скористаймося й собі відхиленнями від норми для дослідження мовних явищ. Засвідчивши наявність "неправильних" дактилічних наголосів, звернімось до "правильних". І тут впадає в око, що українська мова у три-і-більше-складових словах дуже широко практикує саме дактилічний наголос:

враження	перевертень	ковзанка	брижоватий	гуркотнява	бульбашка
зведення	переділка	мазанка	глуховатий	пискотнява	іграшка
звернення	перепічка	мовчанка	коловорот	тиснява	колесо
значення	перепустка	пісанка	кругловатий	тріскотнява	колія
зрушення	перетинка	рубанка		цокотнява	наприкінці
прагнення		читанка		шалапутнява	решето
злостити	полежати	додержати	додержання		
клясккати	полисіти	затримати	дотримання		
лютти	постояти	обстояти	утримання		
плескати /Рек./	сивіти	підскочити			
плюскати	старіти	принесити			
тріпати	угледіти	приходити			

Про характерність дактилічного наголосу саме для української мови свідчить той факт, що в інших слов'янських мовах більшість наведених форм мають жіночий або чоловічий наголос.

Мені можуть закинути, що багато іменників, наприклад, які закінчуються на **-ання**, мають наголос жіночий:

**бажання
блукання
змагання
питання
шукання**

Тому, хто зробить такий закид, цікаво буде дізнатися, що мовці певних регіонів не шанують цього "жіночого царства наголосів", а наголошують третій з кінця склад, тобто практикують дактилічний наголос:

**бажання
голосовання
заснування
огрівання
питання**

У словнику Б. Грінченка зафіксовано кілька таких "неправильних" наголосів:

**діловання
пошивання**

Дактилічний наголос для цієї "сім'ї" слів практикує і літературна мова:

**заклопотання
засідання
зачудовання
здивовання
зобов'язання
обдаровання
риштовання
угруповання
уподобання**

Отже, дактилічний наголос зовсім не "чужак" для слів із закінченням **-ання**. Наведу ще один приклад. У словниках існує розбіжність у наголошенні іншомовних слів, що закінчуються на **-ія**:

У Голоскевича:

<i>Дактилічний наголос</i>	<i>Подвійний наголос</i>	<i>Жіночий наголос</i>
буржуазія	галянтерія	анемія
	гістерія	галерія
	дисентерія	кулінарія
		летаргія
		малярія
		носталгія
		перипетія

У Андрусишина:

<i>Дактилічний наголос</i>	<i>Подвійний наголос</i>	<i>Жіночий наголос</i>
летаргія	галянтерія	анемія
літургія	гістерія	галерія
малярія	дисентерія	перипетія

У Огієнка:

<i>Дактилічний наголос</i>	<i>Подвійний наголос</i>	<i>Жіночий наголос</i>
		малярія

У Панейка:	
<i>Дактилічний наголос</i>	<i>Подвійний наголос</i>
анемія	галянтерія
батерія	дисентерія
буржуазія	носталгія
гістерія	
галерія	
кулінарія	
летаргія	
Літургія	
перипетія	

Хто має рацію?

За радянських часів усі такі розбіжності вирішували просто: прищеплювали російський наголос. Це була політична, ніж наукова розв'язка. На мій погляд, у цих випадках треба віддавати перевагу дактилічному наголосові. Він найбільш український, ніж будь-який інший, тому з погляду соборності наведені слова найправильніше фіксувати у словниках з двома наголосами: дактилічним та жіночим.

Дослідження лінгвістичної патології відкриває нам цікаву істину: дактилічний наголос у словах з трьома і більше складами — органічний український наголос. І навряд чи виправдано виправляти мовців, які кажуть **запитання, переворот** тощо. Виправляючи таких мовців, ми позбавляємо себе можливості на відхиленнях від норми досліджувати й відроджувати норму. Відроджуючи український природний наголос, нам треба погодитися, що деякі слова з числа "неправильно наголошуваних" слід записувати у словниках з подвійним наголосом:

замішання
запитання

Треба сказати, що вороги українського слова, каструючи нашу мову, дуже не полюбляли саме дактилічного наголосу. Через це в окупаційних словниках пророблено такі "операції" з наголошенням наших слів

<i>Питомий український наголос</i>	<i>Накинутий наголос (СУМ)</i>
літургія	літургія
мовчанка	мовчанка
пасови́сько	пасови́сько
перелюбство	перелюбство
розпростати	розпростати
тріпати	тріпати
тріскотнява	тріскотнява

Цікаво простежити, як здійснювано такі "операції". Так, слово **розпростати** словник Грінченка фіксує з наголосом на О: **розпростати**. Після 1933 р *академіки* УССР визнали в цьому слові два наголоси — **розпростати**. Так його фіксують, наприклад, "Українсько-російський словник" // "Наукова думка", Київ, 1964/, словник-довідник "Українська літературна вимова і наголос" // "Наукова думка", Київ, 1973/. А вже в "Орфографічному словнику української мови" /Київ, "Наукова думка", 1977/ це слово фігурує лише з одним — спільним з російським — наголосом **розпростати**.

У розділі XVII читач знайде словничок слів, які зазнали "кастрації" на операційному столі деукраїнізаторів. Усі слова у словничку записано з реконструйованим наголосом. Річ ясна, що словничок неповний — це лише те, що автор спостеріг, користуючись окупаційними словниками. Треба сподіватись, що молода генерація мовознавців доповнить цей словник і внесе відповідні поправки до лексикографічних видань.

X. ВІДХИЛЕННЯ ЧИ НОРМА?

Спостережлива людина зверне увагу і на таку рису живого мовлення — мовці вимовляють слова

визнання
задання
навчання

(1)

з чоловічим наголосом тоді, як у словниках ці слова дано з жіночим наголосом

**візнання
зувдання
навчання**

(2)

Хто має рацію?

Гляньмо пильніше на моделі наголошенння аналогічних двоскладових слів

**брання
вчання /якби слово існувало, то саме в такій формі/
дання
дбання
ждання
звання
знання
слання /якби слово існувало, то саме в такій формі/
спання**

(3)

Наведені слова годі наголошувати інакше. Такий стандарт наголошенння викликає у мовців аналогічне наголошення і в похідних від слів (3) словах

**дання брання вчання знання дбання слання
видання зібраний навчання візнання надбання заслання
віддання убрання зізнання придбання наслання
надання пізнання
подання**

(4)

У такому наголошуванні важко не визнати рацію за мовцями. Так легше вимовляти. Через масовість такої вимови, що не суперечить українським наголосовим моделям, наведене чоловіче наголошення слід канонізувати поряд із досі канонізованим жіночим наголошенням

Зачепивши питання канонізованих і неканонізованих наголосів, не можна обминути й інших випадків невіправданої "дискримінації" живого наголошенння. У живому мовленні дієслово **плескати** дуже часто наголошують на звукові Е **плескати**. Проте усі словники фіксують дане слово із наголосом на А **плескати**. Лише "Російсько-український фразеологічний словник" В Підмогильного та Є Плужника /Київ, 1993/ фіксує слово **плескати** з наголосом на Е: **плескати**.

Дослідження наголосових моделей засвідчує, що варіянти слова **плескати** мають канонізований дактилічний наголос:

<i>Канонізовані форми</i>	<i>Канонізовані варіянти</i>	<i>Живомовні форми</i>
плескати в долоні	кляскати в долоні	плескати в долоні
плескати язиком	ляскати язиком	плескати язиком
плескати водою	плюскати водою	плескати водою

Варіантні форми від **плескати** — **кляскати, ляскати, плюскати** — безперечно мають спільне з цим словом походження, і отже дактилічний наголос варіантних форм не випадково збігається з дактилічним наголосом живомовних форм. Цей наголос присутній і у похідних від форми **плескати** словах

**плесканець
плесканка**

Наявність варіантів слова **плескати** з дактилічним наголосом, а також живомовна тенденція вживати це слово з дактилічним наголосом дають підстави рекомендувати записувати його у словниках з подвійним наголосом **плескати**.

XI. МНОЖИНА МАЄ СВОЇ ПРИМХИ

Наголос в українській мові виконує ще й функцію морфологічну, зокрема помагає розрізняти похідні форми слова, наприклад, множину від однини

Одніна	Множина	
<u>вода</u>	<u>води</u>	/жіночий рід/
<u>море</u>	<u>моря</u>	/ніякий рід/
<u>рід</u>	<u>роди</u>	/чоловічий рід/

Як бачимо, утворення множини вимагає заразом зміни наголосу.

Колись, очевидно, цій рисі підлягали усі іменники, що творили форми множини. Українська мова зберегла таке переголошення і в низці слів, які в інших слов'янських мовах його втратили. Цю особливість нашої мови мусить пам'ятати кожен, хто хоче говорити українською мовою. Наведу кілька таких слів:

Одніна	Множина	
<u>баба</u>	<u>баби</u>	(2)
<u>вишня</u>	<u>вишні</u>	
<u>крихта</u>	<u>крихти</u>	
<u>мама</u>	<u>мами</u>	
<u>мати</u>	<u>матері</u>	
<u>молитва</u>	<u>молитви</u>	
<u>пісня</u>	<u>пісні</u>	
<u>плахта</u>	<u>плахти</u>	
<u>пшениця</u>	<u>пшеници</u>	
<u>скирта</u>	<u>скирти</u>	
<u>тисяча</u>	<u>тисячі</u>	
<u>торба</u>	<u>торби</u>	
<u>хата</u>	<u>хати</u>	
<u>шабля</u>	<u>шаблі</u>	

Особливо "популярний" такий наголос для іменників з наростком /суфіксом/ К:

жінка	жінки	
<u>подушка</u>	<u>подушки</u>	(3)
<u>сторінка</u>	<u>сторінки</u>	
<u>хатка</u>	<u>хатки</u>	

Жива мова шанує цю рису куди послідовніше, ніж писемна — літературна. У живому мовленні можна почути:

Множина		Одніна	
<u>бараболі</u>	від	<u>бараболя</u>	(4)
<u>кукурудзи</u>	від	<u>кукурудза</u>	
а також			
<u>бомби</u>	від	<u>бомба</u>	(5)
<u>кишені</u>	від	<u>кишеня</u>	
<u>криниці</u>	від	<u>криниця</u>	
<u>машини</u>	від	<u>машіна</u>	
<u>ручки</u>	від	<u>ручка</u> /якою пишуть/	
<u>українки</u>	від	<u>українка</u>	
<u>черешні</u>	від	<u>черешня</u>	

З наведених прикладів літературна мова визнає наголос на закінченні у множині жіночого роду слів (2), (3) та очевидно (4). (Очевидно, бо наголос слів (4) належно не опрацьовано: словники множину не наводять, або наводять помилково). Таку непослідовність у канонізації українського наголосу можна пояснити особливостями українського культурного відродження (див. Розділ ХХ).

Щодо неканонізованого наголосу у словах (5), то він має право на існування, бо відбиває характерну

рису живої мови, і реконструктори неспотвореного українського мовлення мають канонізувати цей наголос як варіант до визнаного сьогодні.

XII. КОНФУЗ ІЗ "ПАНЕЮ"

Дослідження наголосових моделів множини помагає вирішити деякі нерозв'язані питання українського мовознавства. До таких проблем належить питання: чи відмінюване слово **пані**?

Це питання порушив не мовознавець і не академік, а щирий український патріот Микола Климишин, що оприлюднив у пресі вільного світу статтю на цю тему. Щоб увести в курс діла читача, переказую зміст статті М. Климишина ("Гомін України", Торонто, ч. 24, 10 червня 1981 р.).

М. Климишин слушно поставив питання "Чи слово **пані** дійсно невідмінюване?". Він наводить такі приклади з літератури:

М. Рильський, Переклад "Пана Тадеуша" А. Міцкевича ("Дніпро", Київ, 1964)

"Pan Tadeusz z panami i **paniami**..." (стор. 128)

"І хоч я з **панею** хотів би..." (стор. 319)

У. Самчук, "На білому коні". Спомини і враження (Видавництво "Волинь", 1972, Вінніпег, Канада)

"Він мене познайомив з багатьма цікавими людьми, а між ними із **панею** фон Л..." (стор. 24)

"А деякі з цих **пань...**" (стор 71)

Галина Журба, "Далекий світ" (Буенос Айрес, 1955)

"Поміж **панями** сидів Едмунд..." (стор. 139)

З цих прикладів випливає, що слово **пані** таки відміняється.

Можна не сумніватися, що дослідивши глибше твори класиків, можна знайти багато більше прикладів, які свідчать, що слово **пані** — слово відмінюване. Конфуз же, який стався з цим словом, як і з багатьма іншими рисами нашої мови — це наслідок специфічного — під'яремного — розвитку українського мовознавства і українського відродження (Ширше про цей розвиток див. Розділ ХХ).

Порівнюючи дослідження М. Климишина з дослідженням наголосових моделів множини (Розділ XI), побачимо, що вони одне одного доповнюють:

Однина Множина	
<u>мама</u>	<u>мами</u>
<u>баба</u>	<u>баби</u>
<u>хата</u>	<u>хати</u>
<u>пісня</u>	<u>пісні</u>
<u>шабля</u>	<u>шаблі</u>
<u>тисяча</u>	<u>тисячі</u>
отже	
пані	пані

Слово **пані** у множині, як і інші іменники жіночого роду, міняє свій наголос і дістає звучання **пані**. Саме так воно і звучить у стандартизованому звертанні: "Пані й панове!", поширеному серед українців вільного світу. Саме такий наголос є органічний український наголос.

Додати треба, що й словник Грінченка, хоч і каже, що слово **пані** невідмінюване, зате саме слово подає з двома наголосами: **пані**. Важко собі уявити, щоб українці вживали варіант **пані** у звертанні до одної особи. Очевидно, що у записах, які обробляв Грінченко, записувачі фіксували наголос **пані** саме у випадках, коли йшлося про кількох осіб, тобто про множину.

На підставі цих спостережень, я гадаю, що слово **пані** треба вважати за відмінюване слово.

XIII. ЩЕ ОДНЕ "МАЙЖЕ ПРАВИЛО"

Зміна наголосу у процесі творення морфологічних форм властива й іншим граматичним категоріям української мови. Так, утворюючи форму прислівника від три-і-більше-складових прикметників

найдавнішого походження, українці жіночий та чоловічий наголос прикметника здебільшого обертають на дактилічний у прислівнику:

Прикметник	Прислівник	
<u>весел</u> ий	<u>весело</u>	(1)
<u>висок</u> ий	<u>високо</u>	
<u>глибок</u> ий	<u>глибоко</u>	
<u>дешев</u> ий	<u>дешево</u>	
<u>дорог</u> ий	<u>дорого</u>	
<u>здрав</u> ий	<u>здраво</u>	
<u>зелен</u> ий	<u>зелено</u>	
<u>молод</u> ий	<u>молодо</u>	
<u>солод</u> кий	<u>солодко</u>	
<u>солон</u> ий	<u>солено</u>	
<u>хорош</u> ий	<u>хороше</u>	
<u>широк</u> ий	<u>широко</u>	

Знову таки ми маємо тут діло лише з "майже правилом", бо існують винятки:

багат ий	але багато	а не багато	(2)
далек ий	але далеко	а не далеко	
сердит ий	але сердито	а не сердито	
сувор ий	але суворо	а не суворо	

Підкреслю ще раз, що прикметники (1) і (2) належать до найстародавніших українських слів.

Для прикметників пізнішого походження "майже правило" не таке "муроване". Більшість "свіжіших" за походженням прикметників не визнають "майже правила":

надій ний	надійно	(3)
поваж ний	поважно	
умов ний	умовно	
фігур ний	фігурно	
фривол ний	фривольно	

А втім і серед новіших форм стародавнє "майже правило" діє:

голов ний	головно /Анд./	(4)
голод ний	голодно	
затиш ний	затишно	
порош ний	порошно	
потай ний	потайно	
холод ний	холодно	

Діє "майже правило" і в живому мовленні. Хто дослухається до живої мови, може почути від мовців такий "неправильний" наголос:

рахувавши **пересічно** або **пересічно** це становить

Нема мови, що наведений наголос не узвичаєний, словниками не зафікований, кажучи без викрутасів — "неправильний". А втім, звернімось до моделів наголошення, розглянутих у цьому розділі. Річ у тім, що саме так має бути наголошений прислівник, утворений від прикметника **пересічний**, згідно з "майже правилом" українського наголошення.

"Помилковий" наголос на Е у слові **пересічно**, стихійно вживаний мовцями, потверджує існування "майже правила" наголошення прислівників у свідомості українських мовців.

Спостережене "майже правило" дозволяє з більшою певністю вирішувати сумнівні випадки наголошення. Справді, як правильно наголошувати:

<i>A</i>		<i>B</i>
байдуже	чи	байдуже
безкорисно	чи	безкорисно
видимо	чи	видимо
вологого	чи	вологого
корисно	чи	корисно
мовчазно	чи	мовчазно
пересічно	чи	пересічно
старанно	чи	старанно
хоробро	чи	хоробро

У словниках, як і в живому мовленні, нема одностайноти. Той же, хто хоче відродити українські наголосові моделі, має брати до уваги таке:

- a. у три-і-більше-складових словах для українців дуже характерне дактилічне наголошення;
- б. серед три-і-більше-складових прислівників діє "майже правило", за яким такі прислівники набувають дактилічного наголосу.

Ці міркування змушують нас віддати перевагу наголосові у стовпчику *A*.

XIV. ЩЕ ПРО "ПОМИЛКОВИЙ" НАГОЛОС

Переголошення лексичних форм у процесі морфологічних модифікацій — характерна риса української мови. Цю рису спостерігаємо при утворенні множини іменників, а також при утворенні прислівників від прикметників, описаному в попередньому розділі. Риса ця не є законом: на наголошення лексичних форм впливає ще й звукова структура слова. Очевидно, що сказати **багато** або **далеко**, наголошуєчи перший склад, перешкоджають правила милозвучності. Отже, наголос у слові залежить від багатьох чинників, і, як уже згадувано, він може бути рухливий. У мовній практиці дуже часто подибується подвійний наголос, коли одне й те саме слово вживається мовцями з подвійним — іноді потрійним — наголосом:

<i>Подвійний наголос</i>	<i>Потрійний наголос</i>
вугілля	затишний
пасовицько	зібрannя
п'ятьма	кладовище
сіножать	ніякий
халепа	убрання
черга	
ясний	

Таких розбіжних наголошень жива мова знає більше. Наявність розбіжних наголошень сьогодні дозволяє припустити, що і в минулому розбіжні наголошення мали місце у практиці мовлення і зустрічалися значно частіше. У процесі ж спілкування мовці кінець кінцем віддавали перевагу найбільш — скажемо так — конкурентоздатному варіантові.

Літературна мова старається навести лад у наголосовому господарстві, встановлюючи норми наголошення. Коли таке встановлення враховує загальний напрямок розвитку мови, воно сприяє уdosконаленню мови. Коли ж таке встановлення переслідує політичні цілі, як це мало місце останні 60 років в УССР, то воно спрямоване на калічення і дискримінацію мови.

У Розділі IX описано, як *академіки* УССР на замовлення окупаційної влади маніпулювали подвійним наголосом з кінцевою метою — запровадити єдині норми наголошення "від Калінінграду до Владивостоку".

У живому мовленні, непідпорядкованому жодним штучним законам, процеси наголошення і перенаголошення відбуваються стихійно. Вивчення цих процесів може бути дуже корисне для зрозуміння природних законів розвитку мови без стороннього втручання й "регулювання".

У "нерегульованому" мовленні спостережено кілька перенаголошень прикметників. Ті мовці, які вимовляють **пересічно**, вимовляють і прикметник **пересічний** з наголосом на Е:

пересічний підрахунок або **пересічний** літератор

Як пояснити таку вимову?

Річ у тім, що наголос прислівника, коли він часто вживається, має тенденцію переходити і на

прикметник, що від нього утворено прислівник Таку тенденцію можна пояснити ще й тим, що деякі прикметники в нашій мові саме і походять від прислівників

<i>Прислівник</i>	<i>Прикметник</i>
<i>нарізно</i> (<i>матірня форма</i>)	<i>нарізний</i> (<i>похідна форма</i>)

У словнику Б. Грінченка слово **затишний** наведено з двома наголосами – затиший; прислівник **затишно** — теж з двома, але іншими наголосами затишино. Як бачимо, варіант **затишно** утворено згідно з "майже правилом". Однак наголосу на А для прикметника **затишний** словник не фіксує. Але форму з наголосом на А наводять сучасні словники **затишний**. У чим річ? Тут саме і виявилася тенденція часто вживаного прислівника "нав'язувати" свій наголос своєму творцеві — прикметникові. Такі перенаголошення під впливом прислівника характерні і для ряду інших прикметників.

<i>Матірня форма прикметника</i>	<i>Прислівник</i>	<i>Варіантна форма прикметника</i>
видимий	видимо	видимий
пересічний	пересічно	пересічний
сміливий	сміливо	сміливий
трудний	трудно	трудний
урочистий	урочисто	урочистий
чуйний	чуйно	чуйний
чутний	чутно	чутний

XV. ЗВІЛЬНЕНІ З РОБОТИ ЗВУКИ

Процес вимови звуків і собі впливає на будову слів та зворотів. Із шкільної лави всі знають, що й на письмі й у вимові ми спрощуємо неоковирні сполучення з трьох і більше приголосних звуків.

вість	але	вісник	а не	вісТник	(випускаємо звук Т)	(1)
перстень	але	персня	а не	персTня	(випускаємо звук Т)	
тиждень	але	тижня	а не	тиждня	(випускаємо звук Д)	

Такі спрощення знають і інші лексичні одиниці:

мілкий	але	міленький	а не	мілКенький	(випускаємо звук К)	(2)
рідкий	але	ріденький	а не	рідКенький	(випускаємо звук К)	
швидкий	але	швиденький	а не	швидКенький	(випускаємо звук К)	

У прикладах (2) ми випускаємо звук К, який у "правильно утворених" формах **рідКеньКий**, **швидКеньКий** тощо мав би повторюватися двічі, утруднюючи вимову слова. Таке спрощення канонізують усі українські правописи.

Але і в цій рисі українського мовлення не обійшлося без перекручень. Згідно з вимовою українські правописи визнають спрощення звуків у таких словах:

Вільна	але	віленський	а не	вільНенський	(випускаємо звук Н)	(3)
Дубне	але	лубенський	а не	дубНенський	(випускаємо звук Н)	
Рівне	але	рівенський	а не	рівНенський	(випускаємо звук Н)	

Правопис Кагановича-Постишева переробив назву міста **Рівне** на **Ровно**, але у прикметнику від **Ровно** зберіг спрощення звуку **Н**: **ровенський**, а не **ровНенський**. Після 50 років перекручення прийшло нарешті до відродження справжньої назви міста: **Ровно** стало **Рівним**. Але й тут не обійшлося без ляпсусу: мовознавці, виховані на традиціях **академіка** Белодеда, прийшли до "глибоко виваженого" рішення: не спрощувати вимову слова **рівенський**, а вживати неоковирну — з подвоєним Н — форму **рівНенський**. Точнісінько, як у приказці про затяготого богомільця.

Ляпсус із словом **рівненський** вимагає розумного перегляду.

Торкнувшись теми спрощень, не можна проминути ще одної "правильної неправильності", яку канонізує, на жаль, і правопис 1928 р. Мова йде про слово **мистець**. Згідно з правописом це слово слід відмінити так:

<i>Одніна</i>	<i>Множина</i>	
Н. мистець	мистці	(4)
Р. мистця	мистців	
Д. мистцеві /мистцю/	мистцям i т. д.	

Вимова **мистця**, **мистці** вкрай неоковирна, вона суперечить властивій для нашої мови рисі спрощення, зафікованій, наприклад, у слові **чернець**:

<i>Одніна</i>	<i>Множина</i>	
Н. чернець	ченці (випускаємо Р)	(5)
Р. ченця а не чеРнця (випускаємо Р)	ченців (випускаємо Р)	
Д. ченцеві а не чеРнцеві (випускаємо Р)	ченцям (випускаємо Р) i т. д.	

Послідовне дотримання української спрощеної вимови вимагає відмінити слово **мистець** за зразком (5):

<i>Одніна</i>	<i>Множина</i>	
Н. мистець	митці (випускаємо С)	(6)
Р. митця (випускаємо С)	митців (випускаємо С)	
Д. митцеві /митцю/ (випускаємо С)	митцям (випускаємо С) i т. д.	

Таке відмінювання має бути канонізоване, бо воно відповідає практиці мовлення. Не треба забувати, що в українській мові існує варіант до слова **мистець** — форма **митець**, яка відміняється саме за зразком (6).

XVI. ЕКСКУРСІЯ У 30-ТИ РОКИ

Уявімо, що ми перенеслися машиною часу у 30-ті роки до міста Одеси, і змішалися з гамірливим натовпом школярів, які покидають стіни школи. І в цім живім потоці нам удалося підслухати такий діялог двох учнів:

УЧЕНЬ А.: Будеш на зборах?

УЧЕНЬ Б.: Я знаю?

Форму "Я знаю?", висловлену з певною інтонацією, малолітні мовці, наслідуючи старших, вживали як заперечення із значенням "Не знаю". На письмі передати інтонацію, з якою вимовлявся цей зворот, може лише знак питання.

Якби при цьому діялозі був присутній учитель російської мови, він би неодмінно зауважив учнів Б., що той висловлюється "не по-людськи". Мова одеських школярів псуvalа нерви не одному із заповзятих ревнителів словесності.

Вираз "Я знаю?" передає невпевненість мовця. Учителі, очевидно, не могли відчути у цьому звороті питальній інтонації і обурювались, коли на питання, чи правильно написано якесь слово на дошці, учень відповідав: "Я знаю?". Така відповідь миттю "заводила" вчителя, і він волав: "Коли ти знаєш, то скажи!" Учень же — третьої-четвертої кляси — не міг пояснити освіченому неукові, що форма "Я знаю?", висловлена з відповідною інтонацією, це скорочена форма "Хіба я знаю?" або "Чи я знаю?", яку мовці скоротили, зберігши інтонацію. Питальна інтонація цілком виключала потребу повторювати слово **хіба** або **чи**.

Ця історія нагадує нам існування ще одного "секрету" української мови — інтонації. У живому мовленні, коли постає потреба швидко передати реакцію мовця, інтонаційні нюанси помагають мовцям висловити їхню зневагу, сумнів, вдоволення чи невдоволення.

Іронічна інтонація може змінити значення слова на протилежне. Найкраще це відтворюють діялоги:

А.: Степан і далі дружить з картярами.

Б.: **Пристойна** компанія! Нічого не скажеш!

Тут слово **пристойна** треба розуміти якраз у протилежному значенні. Ще один діялог:

А.: Хіба ж і ти дівкою не бігала на вулицю?

Б.: А не бігала!

А.: **Авжеж! Не бігала!** Як той хорт плигала через тини...

Авжеж! Не бігала!, висловлене з відповідною інтонацією, значить **Авжеж бігала!** Тобто інтонація надає вислову протилежного значення.

XVII. ВІДРОДЖЕНИЙ НАГОЛОС. СЛОВНИЧОК

<u>анемія</u>	див. Розділ IX
<u>батерія</u>	див. Розділ IX
<u>батьківщина</u>	в усіх значеннях
<u>безкорисно</u>	згідно з моделем: хороший , але хороше ; див. Розділ XIII
<u>божественний</u>	за Гр.
<u>боки</u>	множина від бік : <i>руки в боки</i>
<u>буржуазія</u>	див. Розділ IX
<u>видання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>видимий</u>	але видимо
<u>визнання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>виродженець</u>	слово штучне; може повторювати наголос слова вироджений
<u>виселенець</u>	може повторювати наголос слова виселений
<u>вислідний</u>	у значенні <i>що є наслідком дії кількох сил</i> ; див. відчутний
<u>віддання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>відчутний</u>	у дієприкметників з наростком -н- наголос падає на склад -ний
<u>втішненський</u>	наголос здрібніших прикметників падає на склад -енськ
<u>вчення</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>гаразди</u>	множина від гаразд ; за Гр.
<u>гикати</u>	в усіх значеннях
<u>гістерія</u>	див. Розділ IX
<u>галерія</u>	див. Розділ IX
<u>діялог</u>	два наголоси; за Гол.
<u>добір</u>	див. Розділ VII
<u>добірка</u>	див. Розділ VII
<u>доступний</u>	два наголоси; за Гр. і за Жел.
<u>донезмогу</u>	за Гол.
<u>душний</u>	за Гр.
<u>жалібний</u>	за Гр.
<u>жалюгідненський</u>	див. пояснення до слова втішненський
<u>жертвений</u>	урочистий вжиток; за Жел.
<u>завдання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>завід</u>	за Гр. та за Жел.
<u>заголовок</u>	в усіх значеннях; див. Розділ VII
<u>заготівний</u>	див. пояснення до слова відчутний
<u>заготівник</u>	за моделем: степовий — степовик , керівний — керівник
<u>заграва</u>	за Гр.
<u>заїзд</u>	див. Розділ VII
<u>запитання</u>	див. Розділ IX
<u>заслання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>заставка</u>	в усіх значеннях
<u>затримка</u>	див. Розділ VII
<u>зізнання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>злостити/ся/</u>	згідно з живою вимовою
<u>знестяму</u>	за Гол.
<u>інтерес</u>	у значенні користь
<u>калагутний</u>	наголос на -ний у Шевченка
<u>каталог</u>	за Гол.
<u>кволенський</u>	див. пояснення до слова втішненський

<u>кладовище</u>	див. Розділ XVIII
<u>колочий</u>	у значенні який коле вживаємо колький
<u>корисний</u>	совість — совісний , отже користь — корисний
<u>крадеться</u>	у РУС у гнізді ВОРОВАТЬ дано крадеться
<u>ладен</u>	за Гр.
<u>летаргія</u>	див. Розділ IX
<u>літописний</u>	див. Розділ XVIII
<u>літургія</u>	див. Розділ IX
<u>лук_ /оболонь/</u>	за Гр.; у СУМ — лука (академічне неуцтво)
<u>люб'язний</u>	наголос на І у Гр.
<u>лютити</u>	за Гр.
<u>малярія</u>	див. Розділ IX
<u>меншина</u>	див. пояснення до слова рівнина
<u>мутний</u>	за Гр.
<u>навчання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>надання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>надбання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>надмір</u>	в обох значеннях; див. Розділ VII
<u>названий /син/</u>	у РУС у гнізді ПРИЁМНЫЙ — названий (неуцтво)
<u>наслання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>настания</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>нашивка</u>	див. Розділ VII
<u>ненаожера і ненажеря</u>	за Гр.
<u>нести</u>	наголос на Е поширено і на Сході і на Заході
<u>носталгія</u>	див. Розділ IX
<u>общивка</u>	в усіх значеннях; див. Розділ VII
<u>огрядний</u>	за Гр.
<u>оповістка</u>	див. Розділ VII
<u>осідок</u>	див. Розділ VII
<u>палиога</u>	за Гр.
<u>пам'ятний</u>	за Гр.
<u>пам'ятник</u>	див. пояснення до слова заготівник
<u>пані</u>	множина; в однині — пані
<u>пасовисько (земля)</u>	наголос на О (див. Розділ XVIII)
<u>пасовицько (сезон)</u>	наголос на И (див. Розділ XVIII)
<u>первоцвіт</u>	за Гр.
<u>перебіг</u>	див. Розділ VII; у СУМ — перебіг
<u>перебірка</u>	див. Розділ VII
<u>перебліск</u>	див. Розділ VII
<u>перевірка</u>	див. Розділ VII
<u>перев'язь</u>	див. Розділ VII
<u>перев'язка</u>	див. Розділ VII
<u>передишка</u>	див. Розділ VII
<u>переділ</u>	див. Розділ VII
<u>переділка</u>	див. Розділ VII
<u>перекрій</u>	див. Розділ VII
<u>перелюбки</u>	див. Розділ VII
<u>переконання</u>	див. Розділ XXIV
<u>перелюбний</u>	див. Розділ VII
<u>перелюбник</u>	див. Розділ VII
<u>перелюбниця</u>	див. Розділ VII
<u>перелюбство</u>	див. Розділ VII
<u>переріз</u>	див. Розділ VII
<u>пересічний, але пересічно</u>	див. пояснення до слова безкорисно
<u>переспів</u>	див. Розділ VII; у СУМ — переспів
<u>перестрілка</u>	за Анд.
<u>підмостка</u>	див. Розділ VII
<u>підмурок</u>	див. Розділ VII
<u>пісадка</u>	див. Розділ VII

<u>підступний</u>	за Гр.
<u>підтримка</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>підшивка</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>пізнання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>плескати</u>	<i>див.</i> Розділ X
<u>плести</u>	<i>див.</i> пояснення до слова нести
<u>поважання</u>	за Гол.; (<i>дія</i>): поважання ; (<i>стан</i>): поважання
<u>повістка</u>	в усіх значеннях
<u>повстання</u>	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
<u>поворіт і поворот</u>	за Гр.
<u>поворотний</u>	за Гр.
<u>подушка</u>	за Гр.
<u>поживний</u>	наголос на -ний у цьому слові поширений
<u>пойнятій</u>	За Гр.: я пойму , ти поймеш , отже пойнятій . <i>див.</i> Розділ VI
<u>показник</u>	бо показний ; <i>див.</i> пояснення до слова заготівник
<u>помилка</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>поправка</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>порівняння</u>	<i>див.</i> Розділ XXIV
<u>посвятний</u>	у значенні <i>той, що посвячує себе</i> ; <i>див.</i> слово відчутний
<u>посильний</u>	в усіх значеннях; значення <i>по силі /кому/</i> — неукраїнське
<u>послушник</u>	за Гр.
<u>поспішний</u>	за Гр.
<u>постання</u>	<i>див.</i> пояснення до слова визнання
<u>постаріти</u>	за Гр.
<u>потішненський</u>	<i>див.</i> пояснення до слова втішненський
<u>правописний</u>	<i>див.</i> Розділ XVIII
<u>предмет</u>	за Гол.
<u>примовка</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>принос</u>	за Гр.
<u>приповідка</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>присвоїти</u>	за Гр.
<u>приступний</u>	за Гр.
<u>прихисток</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>прищіпка</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>промашка</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>проміжок</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>прости́й</u>	за Гр.
<u>просторо</u>	<i>див.</i> пояснення до слова безкорисно
<u>простота</u>	за Гр.
<u>проти</u>	за Гр.
<u>прочистка</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>рівнина</u>	модель: довгий — довжина ; кривий — кривина
<u>річний</u>	за Гр.
<u>розвилка</u>	за Гр.
<u>розв'язка</u>	<i>див.</i> Розділ VII
<u>розіллятий</u>	<i>див.</i> Розділ VI
<u>розім'ятий</u>	<i>див.</i> Розділ VI
<u>розіп'ятий</u>	<i>див.</i> Розділ VI
<u>розпростати</u>	за Гр.
<u>рукописний</u>	<i>див.</i> Розділ XVIII
<u>ситний</u>	за Гр.
<u>скализуб</u>	за Гр.
<u>сміховина</u>	за Гр.
<u>солодко</u>	<i>див.</i> пояснення до слова безкорисно
<u>сопух</u>	за Гр. та за Жел.
<u>соромний</u>	у значенні <i>який соромиться</i> ; <i>див.</i> слово відчутний
<u>спішний</u>	за Гр.
<u>сповага</u>	у СУМ сповага (суржик)
<u>сполох</u>	за Гр.

срібляний	за Гр.
твєрдити	= стверджувати ;
твєрдити	= робити твердим ; інші значення — суржик
тріпяти	в усіх значеннях; наголос на А — асиміляторський
тріскотнява	у СУМ — тріскотнява (академічне неутво)
убрання	згідно з масовою вимовою /Розділ X/
узбіч	за Гр.; у СУМ — узбіч (неутво)
урочистий	за Гр. та Б. Н.
хаос	за Гол.
хиріти	за Гр.
хоробренький	див. пояснення до слова втішненький
храмовий	за Гр.
цемент	за Гол.
цибати	за Гр.
цифровий	за Гол.
чавити	за Гр.
числити	за Гр.
чуйний	за Гр.
чутний	за Гр.

XVIII. АКАДЕМІКИ ПРОТИ ШЕВЧЕНКА

Укладаючи словничок відродженого наголосу (Розділ XVII), автор подеколи виходив з логічних міркувань, підтверджених практикою мовлення. Так у словах

**літописний
машинописний
правописний
рукописний
часописний**

ціла низка міркувань промовляла за дактилічний наголос. Міркування ці такі:

1. Прикметники, утворені від три-і-більше-складових іменників з жіночим наголосом, не міняють наголошеного звуку, набуваючи дактилічного чи супердактилічного наголосу:

<i>Іменник з</i>	<i>Прикметник з дактилічним</i>	<i>Прикметник із супердактилічним</i>
<i>жіночим наголосом</i>	<i>наголосом</i>	<i>наголосом</i>

Бориспіль	Бориспільський	(1)
Водохрещі	водохресний (Пан.)	
дурисвіт	дурисвітський	
колодязь	колодязний	
кошторис	кошторисний	
ненависть	ненависний	
ненасит	ненаситний (Гр.)	
чорнобиль	чорнобильний	
чорнозем	чорноземний (Гр.)	
чорноклен	чорнокленовий (Гр.)	

Йдучи за цим зразком, можна продовжити попередній список:

літопис	літописний	(2)
машинопис	машинописний	
правопис	правописний	
рукопис	рукописний	
часопис	часописний	

2. У лексикографічних пам'ятках наголос (2) засвідчують:

а. словник Грінченка:

рукописний

б. словник Желехівського:

правописний

3. У живому мовленні дуже пошиreno наголошення (2).

Виходячи з цих трьох міркувань, я визнав за можливе дати два наголоси у словах (2) (див. Словничок, Розділ XVII):

літописний
правописний
рукописний

Після занесення цих слів з подвійним наголосом до Словничка я переглядав з іншої причини твори Шевченка. І от в укладеному Шевченком "Букварі южноруському" натрапляю цілком несподівано на слово **рукописний** з позначенням Шевченком наголосом. Для наочності відтворюю усю сторінку, де цей наголос зафіксовано:

12

РУКОПИСНА АЗБУКА, ВЕЛЫКА.

А Б Й Т О Е Ї С З І І Ї
К І М Ї О П І С І Ї
Ф Ї Ї Ч Ї І Ї Ї Ї Ї Ї
Э Ю Я ј ї

РУКОПИСНА АЗБУКА, МАЛА.

а б в г д е ж ө ү ү ү ү
о н р с т ү ф ҳ ҹ ҹ ҹ ҹ
ъ ҭ ө ю я ө ө

Оде есть добри люди,
Тамъ и правда буде,
А где һрида буде,
Тамъ добра не буде.

Още һто регенъ яко люблю Бога, а
брата своего не павидишъ — ложъ есть!

Іоанна XXIV, 20

Цікаво, що Шевченко відзначив наголос лише на слові **рукописний** (і то двічі). Очевидно, вимову цього слова Шевченкові треба було підкреслити. На інших словах цієї сторінки більше наголосів не позначено. Шевченко поставив наголос там, де на його думку, могла мати місце помилкова вимова.

Сучасні ж "академічні" видання встановили для слова рукописний наголос на звукові **И**, і перебувають, отже, у прямій суперечності з мовою Шевченка.

Цей випадок свідчить, з одного боку, про недорозробленість наших "канонізованих" наголосів, а, з другого, — що аналіза мовних явищ з поміччю моделювання та реконструкції веде до правильних висновків і може бути дуже помічним знаряддям у процесі відродження Шевченкового духу в українській

мові.

Принагідно зазначу, що й інші наголоси у Словничку (Розділ XVII) підперто аналогічними міркуваннями. Наприклад, наголос слова **кладовище**. Словники УССР так визначають наголос цього слова:

кладовище

Проте в живому мовленні дуже поширилося наголос на О: **кладовище**. Саме цей наголос фіксують у цьому слові і деякі словники (Пан.). Чи цей наголос нелітературний? Зберім "сім'ю" слів з кінцівкою **-овище**:

зимовище
пристановище
руйновище
середовище
сміховище
становище
стидовище
страмовище
страховище
сховище
торфовище

Чи є підстави виключати слово **кладовище** з цієї родини? На мою думку, це слово слід фіксувати з кількома наголосами: **кладовище**. У процесі ж дальнього спілкування мовці віддадуть перевагу саме тому наголосові, який найбільше відповідає українській мовній стихії.

Провівши подібні дослідження із словом **пасовисько**, висновуємо, що наголос на О у цьому слові безпідставно "скасовано" мовознавцями УССР. Ось "Одіссея" цього слова:

У Желехівського:	пасовисько
У Грінченка:	пасовисько
У Голосекевича:	пасовисько
У словниках УССР після 1933 р.:	пасовисько
У Андрусишина:	1. пасовисько (<i>земля</i>); 2. пасовисько (<i>сезон</i>)

Знову таки, зберім сім'ю слів з кінцівкою **-овисько**:

збіговисько
посміховисько
поштурховисько
пристановисько
страховисько

Які підстави виключати з цієї сім'ї слово **пасовисько**? Я таких підстав не бачу. Як на мене, найправильніше розв'язано проблему наголошення слова пасовисько у словнику Андрусишина. Але коли вже наголос виконує морфологічну функцію, тобто розрізнює значення слова, то доцільно форми 1 і 2 у поясненні Андрусишина рекомендувати з різними наголосами:

1. **пасовисько** (*земля*)
2. **пасовисько** (*сезон випасу*)

Саме так фіксує ці слова Словничок відродженого наголосу (Розділ XVII).

Частина II - ЗДАЄТЬСЯ, ЩО ТАКЕ СЛОВА?

XIX. БЕЗ ЗОЛОТА, БЕЗ КАМЕНЮ...

Звертаючи свої думи до *мертвих, живих і ненароджених земляків*, Шевченко висловлювався "без золота, без каменю, без хитрої мови".

Що це значило?

Це значило, що поет не копіював, не наслідував породжену в тісних імперських канцеляріях і палах аристократії бундочну *імператорську* мову, а шукав лексичних зразків у мовній практиці народу. Мова Шевченка була і є мовою народу, органічним витвором народної культури.

Чим же міг похвалитися той, хто не вживав "золота", "каменю", "хитрої мови"?

Киньмо короткий погляд на лексику нашої мови Які характерні риси вона має? Замість "золота" у ній переважає образність: слова несуть у собі образ реальної дійсності. Це прозирає вже в назвах місяців – **лютий, квітень, жовтень**, у назвах квітів – **кручені паничі, чорнобривці**, у назвах ігор – **довга лоза, сліпий кіт, тісна баба, копаний м'яч**; у назвах речей – та явищ – **живе срібло, водяне серце, Великий Віз (сузір'я), Чумацький шлях (скупчення зірок)**, у діесловах – **боліти душою, тліти серцем, крутити хвостом, дивитися, як кіт на сало**. Така лексика і творить самобутню тональність української мови.

Образність — найхарактерніша риса нашої мови

Живомовній лексиці властива й інша характерна риса – стисливість. Від українців можна почути:

Я біг, **а втім** не втрапив (1)

Цю саму думку дехто висловлює так

Я біг, **але тим не менше** не втрапив (2)

Варіант (2) можна почати від людей, вихованих на російській мовній культурі, котрі гадають, що саме так і треба говорити по-українському. Що стислише

а втім
чи
тим не менше?

Жива українська мова — криниця саме такої стислої лексики.

Візьмімо сполучник **i**. Куди яке коротке слово. А воно може заступати в мові цілу низку слів – **також, навіть, але, наприклад** та ін. Одне коротке слівце! Та де? — скаже невіра . А ось де:

a) Пішов Іван, пішов i дід.	У даному прикладі i = також .
б) I поет так не скаже.	Тут i = навіть : Навіть поет так не скаже
в) Ходив, ходив, i не купив.	У цьому разі i = але : Ходив, ходив, але не купив
г) Цю пісню можна співати i так.	Тут i = наприклад : Цю пісню можна співати, наприклад, так

Ще більше стислих зворотів слівце **i** творить з іншими місткими слівцями:

- д) Мати **й собі** стала бігти Пара **й собі = в свою чергу**: Мати в свою чергу стала бігти.
е) Прихиль, **i то** з братом Тут **i то = при чому**: Прихиль, при чому з братом.

Ось ще кілька таких містких слів:

аж = доти, поки:	Чекай, аж я прийду.	= Чекай доти, поки я прийду.
ануж = а що, як:	Ануж ти не виграєш.	= А що, як ти не виграєш?
знай = безупинно:	Хлопці знай співають.	= Хлопці безупинно співають.
там = скажімо:	На день, чи там на два.	= На день, чи, скажімо , на два.

Поєднуючись, ці слівця творять не менш місткі сполучки:

так і знай	= можна не сумніватися, що:
Так і знай, Петро розляпає.	= Можна не сумніватися, що Петро розляпає.

Місткість притаманна не лише коротким слівцям. Українська мова має місткі форми в усіх шарах лексики. Часом одне окреме слово може бути настільки містким, що заступає кілька слів:

довкілля	= навколошнє середовище
осідок	= місце перебування
ракето-літак	= космічний апарат неодноразового використання
руханка	= гімнастичні вправи
факсувати	= передавати факсом
фільмувати	= робити кінозйомку
цегельня	= цегельний завод

Зауважмо, що наймісткіші слова, як правило, належать до лексики, утвореної за українськими словотворчими моделями. І це зрозуміло, бо ці моделі органічно пов'язано з усією образотворчою системою нашої мови

Ми живемо сьогодні в умовах, коли потреба в новій лексиці постає щодня і щогодини. Щораз нове довкілля, новий побут, нові соціальні явища, нові поняття вимагають нових слів. На цьому етапі розвитку мови існує проблема як творити нову термінологію? Де брати тисячі нових лексичних одиниць? Які вживати стилі та мовні засоби?

За останні 60 років цю проблему розв'язувано просто всю українську лексику копійовано /кальковано/ з російської мови, позбавляючи нашу мову свого самобутнього обличчя. Українську мову Шевченка в УССР було підмінено штучним офіційним язичісм, де українські форми було скопійовано з російських, без огляду на мовні особливості й закони нашої мови.

Оглядаючи крила літака чи форму дирижабля, українець скаже, що вони **зализані, загладжені** або **вигладжені**. Саме так подібні заокруглі форми і треба було б називати. Аж ні! Сучасна офіційна термінологія винайшла /здерши з російської мови/, що ці форми **обтічні**. Чи це образно? Чи це розкриває суть якості? Аж ніяк. Це слово можна зрозуміти лише через посередництво російської мови, як українізовану копію слова **обтекаемый**, яке для росіян містить певний образ. Слово ж **обтічний** не творить образу, його важко пов'язати із словом **обтікати**, від якого його нібито утворено Але й слово **обтікати** не дає того образу, що слово **зализувати**. Здерта з російської мови калька прив'язує нашу свідомість не до образу, а до російського слова, узaleжнює нашу мову від іншої мови Можна навести чимало прикладів, коли образність української мови принесено в жертву калькувальній практиці

Ворогам українського слова ходило о те, щоб знищити неповторну тональність нашої мови, обернути її на неоковирний суржик. На сторожі цього суржука було поставлено калькування Ось кілька занесених до словників мовних "перлин", що їхню появу завдячуємо практиці калькування:

Незграбна "перлина"	Російський прототип "перлини"
впадати в дитинство	впадать в детство
обзавестися господарством	обзавестись хозяйством
підбивати підсумки	подводить итоги
різниколірний	разноцветный
спляча красуня	спящая красавица

Запроваджені до офіційного вжитку, такі форми на ділі дискредитують українську мову. Бо кожен, кого шокують ці "знахідки", не може позбутися враження, що наша мова не здатна творити повноцінну лексику. Таким копіюванням заперечувано здатність української мови до самостійного розвитку, прищеплювано погляд, що наша культура не може існувати без російської.

Наведені "перлини" неоковирні тому, що сліпе мавпування творить не копії, а карикатури. Чи ж українська мова і справді така бідна, що має око-в-око копіювати російські форми? Жодною мірою ні. І це наочно видно з дальших зразків:

впадати в дитинство?	чому не дитиніти?
обзавестися господарством?	чому не загосподарювати або стати господарем?
підбивати підсумки?	чому не підсумовувати?
різниколірний?	чому не строкатий або барвистий або ряснобарвий?
спляча красуня?	чому не приспана красуня?

Тенденція "прив'язати" нашу мову, її лексику, її вимову, її морфологію до російської мови — тенденція колонізаторська. Її вигадали і здійснювали колонізатори. На жаль, саме ця тенденція і далі панує в нашему мовному господарстві.

ХХ. ЯК МИ ДІЙШЛИ ДО ЦЬОГО?

Колоніяльне становище України продовж віків і асиміляційна імперська політика впливали на лексику, морфологію та фонетику української мови.

Зміни, що відбувалися в українській живій та писемній мові, цей вплив і відбивають. Порівнюючи лексикографічні праці XIX і початку ХХ ст., простежуємо інтеграцію російських мовних стандартів до української мови, передусім у фонетиці.

У словнику П. Білецького-Носенка /автор народився 1774 р. на Полтавщині/, а згодом у словнику Б. Гринченка зафіксовано такі українські форми:

<i>Словник Б.-Носенка</i>	<i>Словник Грінченка</i>	<i>Сучасні словники</i>
Біг	Біг, Бог	Бог
— — —	готів, готов	готов
— — —	діготь	дъоготь
Дін /річка/	— — —	Дон
духівний	духовний	духовний
— — —	Ирід, Ирод	Ірод
катірга	каторга	каторга
ліжка	лижка, ложка	ложка
норів	норов	норов
обріть	оброть /хоч має ріт = рот/ оброть	оброть
парубіцький	парубоцький	
підпівня, підповня	підпівня	підпівня
поліз	полоз	полоз
помста	пімста, помста	помста
пригорщ	пригірщ, пригорщ	пригорщ
слін	не фіксує	слон
хірт, хорт	хірт, хорт	хорт
швірень	швірень, шворінь	шворінь
швірка	шворка	шворка

Від назви **Дін** походить станиця **Дінська** на Кубані.

З цих прикладів неважко простежити зникнення української фонетичної риси — перехід **О** (а також спорадично давнього **ТЬ** *възьму* — *візьму*) в **I** у закритих складах, і копіювання російських зразків, де **O** (а також давнє **Ь**) в **I** не переходить.

Процес зникнення з української мови рис, притаманних українській фонетиці, особливої інтенсивності набув після революції. Офіційні мовні норми, вироблені після 1933 р з участю таких видатних мовознавців, як Каганович та Постишев, і запроваджені шляхом терору й репресій, мали на меті знівелювати самобутність української мови. Так, до наведених вище слів згадані "мовознавці" додати і такі

безводдя	<i>як варіант до</i>	безвіддя
голодовка	<i>замість</i>	голодівка
коновка	<i>замість</i>	конівка
коновод	<i>замість</i>	коновід
окоп	<i>замість</i>	окіп
церковка	<i>як варіант до</i>	церківця

А в радянській практиці поява фонетичних варіантів, скопійованих з російських зразків, згодом вела до вилучення українських форм з ужитку.

Цю ж тенденцію зафіксовано і в родовому відмінку множини іменників жіночого роду:

За Голоскевичем (правопис 1928 р)
роса — рос і ріс
свобода — свобод /бо слобода — слобід/
стопа — стіп
субота — субіт

За Кагановичем-Постишевим
роса — рос
свобода — свобод
стопа — стіп і стоп
субота — субот

Запозичення російської лексики до української живої, а згодом і писемної мови почалося одразу після Переяславської угоди 1654 р. Щоправда, протягом XVII і XVIII століть таке запозичення було обопільним. Російська літературна мова тоді ще не була вироблена, і вироблення її ішло під великим впливом української.

Розглянемо два лексичні приклади.

У словнику Білецького-Носенка зафіксовано як українське слово **обуза**, і автор перекладає його на російську мову не як **обуза**, а як **заботы, хлопоты, трудная должность**. Отже, Білецький-Носенко не міг слово **обуза** назвати російським. Таким воно за його часів і не було. Це було українське слово, яке засвоїла російська мова. Сьогодні ж слово **обуза** ми сприймаємо, як російське, і словники перекладають його як **тягар, кlopot, moroka**.

У словнику Грінченка українське слово **повстанець** перекладено на російську мову словом **инсургент**. Тобто, Грінченко не вважав сучасне російське слово **повстанець** російським словом. Це слово російська мова запозичила з української.

Такі запозичення далеко не поодинокі.

Всотовши чималу частку української лексики, російська мова на початку XIX ст. остаточно зформувалася, і почався процес зворотної інтеграції російської лексики до української мови.

Освіта для елітарних прошарків українського суспільства була тоді лише російськомовна, і чи не всі українські письменники діставали тільки таку освіту, часто-густо краще володіючи російською мовою, ніж свою рідною.

Коли в українському суспільстві, а надто в освічених колах, стало практично співіснувати дві мови, то багато українських слів, які мали інше значення в мові російській, стали зникати з живої писемної мови, або набрали значення, спільног з російською мовою. Цей процес можна назвати *смерть через подобу*. Так, слово **получати**, що значило **єднати**, через свою подобу до російського **получать — діставати, одержувати** — перестало вживатися.

Ось ще кілька таких зникнень.

Слово, що зникло або втратило своє значення
вредний /капосний/
конечно /неодмінно, конче/
опускати /залишати/
пішохід /тротуар/
плохий /смирний, небойовитий/
понімати /поймати, охоплювати/
шумний /який піниться/

Російське слово, що сприяло зникненню
або втраті значення
вредный /шкідливий/
конечно /певно, напевно/
опускать /спускати, випускати/
пешеход /пішоходець/
плохой /поганий/
понимать /розуміти/
шумный /гучний/

Письменники, які знали дві мови, уникали таких слів, щоб не дезорієнтувати читачів, бо читачами української літератури за тих часів були росіяни, а також російськомовні українці.

Через практикування двох мов зазнала ерозії українська система узгодження і керування слів. Так, дієслово **грати**, яке з прийменником **на** вимагало знахідного відмінку **грати на скрипку**, у XIX-XX ст. поступово стало вимагати місцевого, як у російській мові **грати на скрипці**. Дієслово **стосуватися**, яке ще у 20 роках нашого століття неодмінно вимагало прийменника **до: це стосується до Вас**, за післяпограмні часи цілком уподібнилося до російського **касаться** і стало майже виключно вживатися без прийменника **це стосується Вас**.

Існування двох мов викликало потребу задоволити знавців обох мов, і це спричиняло нівелляцію часом дуже дрібних, майже непомітних розбіжностей, як от зворотність і незворотність дієслова. Так, дієслово **хвилювати** /напр. *море хвилює/* стало частіше звучати **хвилюватися** /*море хвилюється/*, більше до російського *море волнується*.

насміхати з кого	стало звучати насміхатися	на взір російського насмехаться ;
пінити /про вино/	стало звучати пінитися	на взір російського пениться ;
котити /дорогою/	стало звучати котитися	на взір російського котиться ;

Цей процес триває по сьогодні. Наприклад, слово **нездужати** деякі підсоветські мовці вимовляють **нездужатися**, подібно до російського **нездоровитися**, а слово **звітувати** — **звітуватися**, на взір російського **отчитуватися**. І ці, практично, покручі послідовники ідей злиття мов заносять до словників.

До революції 1917 р інтеграції чужої лексики до української мови сприяло переслідування її з боку імператорської Росії. Але, переслідуючи українську мову, царський уряд не втручався до українського культурного процесу: царат не визнавав української мови і не цікавився, як українці творили своє *наречіє*.

Ця ситуація змінилася після революції. Визнавши українську мову де юре, большевицька влада, починаючи з 30-х років ХХ ст. стала брутално втручатися до українського культурного процесу. Контроль за українською мовою перебрали партійні боси, добираючи і вишколюючи відповідні мовознавчі кадри.

Поминувши історію літери Г та інші відомі калічення, наведу рідше згадувані приклади.

Всупереч мовній практиці змінено вимову слів **Басарабія, сантименти, салітра, сарна на Басарабія, сентименти, селітра, серна /i сарна/**, тобто підігнано під російський стандарт.

Перекручене відмінкові закінчення у назвах іноземних і подібних до них міст. Замість з **Парижу, з Лондону, з Петербургу** запроваджено російські закінчення з **Парижа, з Лондона, з Петербурга**.

Форми **розтягати, витягати, притягати, затягати** в усіх словниках доповнено формами **роздягувати, витягувати, притягувати, затягувати**, яких нема у Грінченка, і які копіюють російські **растягивать, вытягивать, притягивать, затягивать**. Замість **розсувати, засувати** культивовано форми **розсовувати, засовувати**.

Ці малопомітні зміни мали на меті одне: згладити розбіжності між мовами. Нащо? Секрет нескладний. Щоб виправдати окупацію: одна мова, одна нація, одна держава. Те, що почали царі, продовжили Каганович, Постишев, Хрушев і Брежнєв.

Там, де не можна було відверто запровадити російських форм, запроваджувано форми максимально наближені до російських, або живцем здерти з російських.

Сьогодні Україна має змогу очиститись від спадщини колоніалізму в царині мови. Зразком української мови для нас має служити мова класиків і передусім Шевченка.

Усі знають про Шевченка поета й митця, а от про Шевченка мовознавця, у нас якось не говориться або говориться мало. Правда, Шевченко не писав мовознавчих праць і не вбився у пір'я титулованого науковця — доктора наук або академіка. Своє мовознавче кредо він лишив нам у своїх творах, де на прикладах слововживку виклав напрямні розвитку української мови, а отже й українського мовознавства.

Шевченкова мова найкращий зразок для сучасників. Вона має бути для нас дороговказом у війні проти суржiku, проти штучного язичія, виробленого за останні 60 років.

У сучасній пресі можна зустріти заклики зберігати територіальну **цілісність** України. Чому не сказати **цілість**? Яка потреба розтягати слово **цілий** до форми **цілісний**? Йдучи за цією модою, слово **білий** треба обернути на **білісний**, слово **кволій** на **кволісний**. Така практика копіює російський імперський стиль. Слово **цілісний** виправдано вживати нашими мовцями лише у парі **цілісний характер**.

Вживаючи слово **земляки**, Шевченко не міг собі навіть і уявити, що правнуки відмовляться від нього на користь слова **співвітчизники**, здергото з високомовних зразків "старшого брата".

Там, де наші діди відчували, що **пахне порохом** сучасники бачать **вибухонебезпечну ситуацію**. Спробуйте вимовити **вибухонебезпечний**! Це слово — справжній мовний динозавр! Чому не сказати **передвибухова ситуація** або й просто **вибухова**? У мові можна знайти тисячі способів окреслити те чи те явище. Але язичіс визнає лише той варіант, який копіює "всесоюзні" зразки.

Коли Шевченко і його сучасники, **ставали до праці** або **розвочинали працю**, то згідно з офіційним язичієм їхні правнуки тепер лише **приступають до роботи**, око-в-око так, як пишуть в офіційних імперських документах.

Тоді закликати шанувателів язичія до **співпраці**. Вони визнають лише **співробітництво**, бо це слово копіює "поширену від Калінінграду до Владивостоку" форму **сотрудничество**. А наша коротша **співпраця** має іти в небуття.

На зборах і з'їздах в Україні ви не почуєте **промовців**, а лише **виступаючих**, бо так вимагає тенденція копіювання.

Пересохли в Україні і **джерела**, позагнивали **коріння**. Їхнє місце заступили **вітоки**. Що таке **вітоки**? Де хто чув таке слово? Але творцям язичія і визнавцям теорії злиття мов це байдуже. Для них існує лише одне мірило: мова старшого брата. Раз у російській мові існує слово **истоки**, то й українці мусять говорити **вітоки**, точнісінько на російський копил, а свої слова забувати.

Згідно з заведеною модою, хунта або кліка, яка захопила владу у якісь країні, може бути лише **правляча** і в жодному разі не **керівна, панівна чи урядуща**.

Коли Шевченко і його побратими не мали змоги щось зробити, то вони казали, що вони **не годні** або **не спроможні**; визнавці ж сучасного язичія у цьому разі скажуть, що вони **не в стані**.

Приклади такої *уніфікації* нашої мови можна наводити й наводити. Українська самобутня лексика стоять перед загрозою потонути у морі російських форм і зворотів.

Шевченко закликає нас висловлюватися без золота й каменю, без "хитрої мови". І цей заповіт сьогодні такий же актуальний, як і колись. Продовж довгих десятиліть цей заповіт було зневажено.

Тому перед молодим поколінням стоїть завдання дбати про розвиток нашої мови так, як учив Т. Шевченко.

XXI. КОЖУХ НЕ НА НАС ШИТИЙ

Перед тим, як перейти до розгляду потенційних можливостей українського словотвору, треба вияснити собі, яку шкоду завдає сліпє копіювання чужих форм і зворотів української культури та українському відродженню. Киньмо оком на невеличкий образок, написаний з використанням калькованої лексики:

ВИТОКИ ХВОРОБИ

Я з сином сіли на мілкосидяче судно, забувши про незліченну кількість кровосальних комах, від згадки про яких я нездужаюсь і відчуваю сисний біль у серці. Я не удавальник, о ні! Замість послати повітряний поцілунок на берег, я шукаю за болезаспокійливими засобами, мене лихоманить, як колись на шлюборозлучному процесі. Син же — мій правомочний спадкоємець — який дорослішає не щодня, а щогодини — спокійний. Я починаю думати, що це він головний словмисник у цій історії, або принаймні, — потуральник. І тут мене осіняє обнадійлива думка. Я витягує голову і озираюсь за гострокінцевим предметом. За мною — кілька малоімущих землеробів і одна посадова особа з цибулиноподібними очима. Він ратував за цю поїздку. Але тепер я не в змозі його вітати. З мене достатньо! Я розсовую юрбу і приступаю до пошуку. Усе навколошне середовище я бачу офарбленим у червоне. Мабуть, від променепереломлення. Але я не хочу вникати, чому воно так. Усе це частковості. Головне — поставити заслон кровосальним істотам, які посягають на моє благополуччя.

А тепер я поясню деякі з ужитих у тексті слів:

мілкосидяче судно: це чистий сміх, а не слово; чому не вжити **мілкоплавне?**

кровосальна комаха: достоту, як **кровососуше насекомое;** чому не сказати **кровопивча комаха,** **комаха-кровопій, комаха-вампір?**

сисний біль: що це таке? це російська *сосуща боль*; по-нашому це **п'явка на серці.** Вираз /хтось/ відчуває **сисний біль у серці** — це мовний динозавр. Українці вживають природний образний зворот **засмоктало коло серця /когось/;**

поцілунок рукою українці мають забути і говорити **повітряний поцілунок**, бо по-російськи **воздушный поцелуй;** а що по-українськи звучить неоковирно, байдуже, аби зберігалася мовна залежність, такий собі єдиний **культурний простір!**

словмисник: точна копія російського злуумышленник; його цілком заступають **лихочинець, злочинець, правопорушник,** (коли йдеться про злодія) **злодіяка;**

обнадійливий: копія російського **обнадеживающий**, утвореного від дієслова **обнадеживать;** ми такого дієслова не маємо, отже, форму утворено від чужого слова; по-нашому: **багатонадійний;** у даному тексті **свята /щаслива/ думка;** з усіх наведених тут кальок це слово, хоч і здерте з чужого зразка, найбільше відповідає українським словотворчим моделям і не звучить неоковирно;

витягувати: див. пояснення у Розділі ХХ (стор. 39);

гострокінцевий: дублет російського **остроконечный;** цей покруч лишає без роботи наші слова **шпиллястий, шпичастий, шпичакуватий, гострякуватий** і просто **гострий;**

посадова особа: заступає українське **урядовець;** росіяни поняття **урядовець** не можуть висловити одним словом, лише парою **должностное лицо;** то й ми маємо відмовитися від свого слова і вживати неоковирну кальку **посадова особа;**

променепереломлення: чому не сказати **заломлення променів?** Так це ж буде образою для **лучепреломлення,** що його українці мусять копіювати;

розвлучний процес за офіційною нормою має бути лише **шлюборозлучний**, бо російське протокольне арго вживає **бракоразводний процес;** чи є потреба в нашій мові вказувати, що суд розлучає шлюб, коли єдине, що **розвлучають** суди це шлюби?

церковна баня в УССР не може бути **цибуляста**, а лише **цибулиноподібна**, щоб точно копіювати "всесоюзне" слово **лукообразная,**

дитину, що вдає з себе хворого, не називайте **комедіянтом**, а лише **удавальником;** так треба, щоб була повна аналогія з російським словом **притворщик;**

а того, хто гострий на розум і вміє розгадувати, не звіть **угадько**, а лише **відгадник**, бо так близче до

"общепонятного" отгадчик;

так само не вживайте слів потакайло, потакач, а лише потуральник, бо це око-в-око відповідає російській формі потворщик;

не здумайте нічого забарвлювати, бо адепти злиття мов рекомендують офарблювати, здерши це слово з російського окрашивати;

і нарешті ніколи не кажіть, що діти ростуть, підростають, доростають розуму, доходять літ або вбиваються в пір'я, бо в офіційному язичі винайшли слово дорослішати на копил російського взросльеть, і так мають говорити українці;

Решту слів прокоментую коротко:

Витоки мають копіювати російське **истоки**; по-нашому **джерела**,

лихоманить копія російського **лихорадит**, наше **трусить**, **трясе**, **колохти** або **морозить**,

правомочний здерто цілком з російщини, наше **правочинний**, **правоможний**, **правосильний**;

малоімущий: цілком російське слово, наше **незаможний**, **малозаможний**;

співробітничати близче до російської мови, ніж наше **співпрацювати**,

землероб — бо по-російськи **земледелець**; а наше **хлібороб** занехаяно,

приступати до чого покруч, по-нашому **розпочинати що**,

вникати /у що/ здерте слово, у нас **заглиблюватися**, **старатися сяянуть що**, /у дрібниці/ — **влазити**;

розсовувати: треба **розсувати**, див. пояснення до слова **витягувати**;

посягати: по-українському **зазіхати**;

некінченна кількість — це просто **безліч**,

болезаспокійливий — краще **протиболювий**,

достатньо — копія **достаточно**; а ми ж маємо коротке і гармонійне **досить**,

осінила /думка/ здерто з російського **осенила кого**, українці кажуть **бліснула /стукнула в голову/ кому**,

не щодня, а щогодини /рости/ як на дріжджах або як з води;

не в змозі /робити/ копія російського не в состоянии; по-нашому **не спроможен, не годен**;

ратувати за що у нас **обстоювати що**, **обставати /розпинатися/ за що**,

поїздка: по-нашому **подорож**,

благополуччя: відверте мавпування, наше **добробут, добро, щастя, гаразди**,

частковості: з російського частності; українське деталі, подробиці, поодинокі випадки;

усе це: відповідно до російського **все это**; нам властивіший зворот **це все**;

поставити заслон кому — калька, по-українському **перейняти кого, перетяти шлях кому**

Яка шкода для розвитку мови від цих кальок?

Поперше, зрозуміти такі кальки, як **витоки, сисний бічъ, зловмисник, посадова особа, не в стані тощо**, можна лише через посередництво російської мови Ми міркуємо приблизно так: що таке **витоки**? ага, це **истоки**, тепер ясно. Іншими словами, оволодіти українською мовою може лише той, хто знає російську.

Таким чином, нашу мову роблено підрядно — або бутафорно — мовою, потрібною лише для формальності, для відчіпного, а коли пильніше придивитися, то це бездарний варіант *общесоюзної* мови Недурно ж сучасні російські демократи просторікують про *єдиний культурний простір*. Це ж те саме злиття мов, тільки в іншій тарілці

Подруге, вдаючись до калькування іншої мови, мова, яка калькує, занедбує свої власні мовотворчі можливості, висушує джерела своєї самобутності, і як показує практика — завмирає.

Потретс, неоковирна лексика дискредитує саму мову, відбиває охоту вживати таку бутафорну мову, бо це мова не Шевченка, не Франка і не Л. Українки, а штучне язичіє, поширене в УССР для маскування її антінародньої природи. Українська мова — мова образна, а калькування робить її штучною, блідою і безкровною.

На жаль, зрушень у пляні відродження української мови досі немає. І далі офіційне життя, шкільництво, видавництва, радіо, телебачення послуговуються нормами Кагановича-Постишева, і вся подібна до наведеної лексика беззастережно панує у мовній практиці.

Потрібні дійові заходи у напрямі відродження самобутності української мови. Для цього треба проаналізувати пам'ятки минулого, вибрати з них усе, що може придатися сьогодні, відродити моделі словотвору, навмисне виведені з ужитку за часів окупації.

XXII. НЕВИКОРИСТАНІ МОЖЛИВОСТІ

Для того, щоб мова нормально розвивалася, жодною мірою не можна штучно спрямовувати її розвиток у тому чи тому напрямі. Найприродніший розвиток мови спирається на живе народне мовлення, неспотворене жодними зовнішніми впливами. Нормальний розвиток української мови остаточно спинено в

30-х роках ХХ ст., коли цей розвиток було підпорядковано політичним цілям. Політичні цілі окупантів вимагали знівелювати самобутність української мови, "підправити" її відповідно до норм і законів мови російської. Таку практику обґрунтовувано потребою "інтернаціоналізації". Важко заперечити, що співжиття і культурний обмін між народами сприяє засвоєнню інтернаціональної лексики мовами різних народів. Уживання інтернаціоналізмів, коли у своїй мові нема чим їх заступити, цілком виправдано. А в УССР українцям накидувано інтернаціоналізми там, де ми мали свою самобутню лексику, у чому легко переконатися з наступних прикладів:

<i>Запозичена форма</i>	<i>Українська форма</i>
абориген	тубілець
абсурд	безглуздя, нісенітниця
авантуріст	пройдисвіт
вертикальний	прямовисний, простовисний
галерія /галерея/ (навколо будинку)	кружганок
гармонія	злагода
горизонт	обрій, видноколо, виднокруг
горизонтальний	поземний
експлуатація	визиск
ембріон	заплідок, зародок
імідж	образ
клімат	підсоння
консенсус	згода, погодження
окупант	займанець
принцип	засада
пріоритетний	першорядний
результат	наслідок
циркуляр	обіжник

Цей списочек — лише мала частина запроваджених ув офіційний вжиток інтернаціоналізмів. Таке запровадження мало на меті русифікацію, бо ті іншомовні слова, що їх не вживано в російській мові, окупаційна влада безцеремонно вилучила з ужитку:

<i>Засвоєна українцями форма</i>	<i>Накинута російська форма</i>
арсен	миш'як
атрамент	чорнило
вакації	канікули
інъекція	укол
конфітури	варення
оксид	окис
оксидація	окислення
флюор	фтор
цина	олово
цинамон	кориця

Знову таки — це лише мала частка вилученої лексики. "Інтернаціоналістам" ішлося не про інтернаціоналізацію мов, а про русифікацію

Крім "інтернаціоналізмів" українську мову в УССР засмічувано кальками-копіями з російської мови

Читаючи видання УССР, можна зустріти чимало "винаходів" з кухні Інституту мовознавства АН УССР, керованого *академіком* Белодедом та його учнями

шаблековтач	(1)
струмообертач	
шлаконагромаджувач	

Чи це живі слова? Чи хтось колись вживав їх, вживає, чи буде вживати? Це треба було б спитати у тих, хто засмітив такими "перлами" словники, підручники, наукову та технічну літературу.

Простежмо, як постало слово шаблековтач.

Немає жодного сумніву — це копія російського слова **шпагоглотатель**. Для росіяніна слово **шпагоглотатель** звучить нормальню з багатьох причин. Воно відповідає російським словотворчим

моделям, де віддієслівна частина **глотатель** на другому місці, — це раз, воно має легку для вимови звукову структуру А-О-О-А-Е з жіночим наголосом — це два. Додам, що слово **глотатель** само по собі існує в російській мові, і отже, вся сполука цілком зрозуміла для вуха росіяніна.

Щодо українського слова **шаблековтач**, то воно не відповідає українським словотворчим моделям, а слово **ковтач** само по собі в нашій мові не існує.

У творених українцями складних словах віддієслівна частина стоїть на першому місці.

варивода	(2)
вернигора	
вертихвіст	
загнибіда	
закрутіголова	
котигорошок	
паливода	
пройдисвіт	
перекотиполе	
скализуб	
хапокниш	

Головна перевага форм (2) у тім, що вони мають один або й два додаткових півнаголоси /котигорошок, *приший-кобилі-хвіст/,* що сприяє і вимові і засвоєнню слова.

Маючи модель (2) за зразок, поміркуймо, як належить по-українському назвати особу, що ковтає шаблі або шпаги /шпади/. Тут можливі кілька варіантів.

ковтайшабля
лигайшабля
ковтаишпага
лигайшпага
ковтайшпада
лигайшпада

Кожен з цих варіантів, як на мене, краще звучить від незgrabного **шаблековтача**. Щоб надати українського забарвлення усій формі, варто у другій частині складного слова замість **шаблі** вжити **шворінь**:

ковтайшворінь
лигайшворінь

Отже, ми маємо аж вісім форм, з котрих треба вибрати найвлучнішу. Мені здається, що такою формою є форма **лигайшворінь**, але читач може сам вибрати, що, на його смак, найкраще вписується в українську мовну тональність, або й запропонувати свій варіант до **шаблековтача**, форми неживої і неконкурентоздатної.

Наведений приклад наочно показує, що мова, яка "здирає" лексичні форми з усталених зразків інших мов, компромітує сама себе карикатурністю здертих форм, обертається на мову-жебрака, на блідий варіант "досконалої та розвиненої" мови.

Очевидно й те, що для успішного словотворення треба глибше аналізувати наявні, випробувані часом зразки українського словотвору, які відкривають невичерпні можливості для мової творчості.

Описаний словотвір дозволяє підшукати варіанти і до кальок (1):

Калька	Українська форма
струмообертач	верниструм або крутиструм
шлаконагромаджуач	збираишлак або стягайшлак

Річ ясна, що можливі й інші розв'язки. Той, хто гадає, що українська мова має обмежені можливості словотвору і тому має вдаватися до калькування, очевидно, глибоко помиляється. У дальньому викладі буде розглянуто кілька "невикористаних можливостей" українського словотвору, ігнорованих в УССР через антиукраїнську політику комуністичного режиму.

ХХШ. ПСЕВДОВАРІЯНТИ

Тисячолітня практика мовного спілкування людства виробила чимало способів розрізнення словесних форм. Іноді досить одного звуку, щоб змінити значення слова:

кат
кит
кіт
кут

Ця властивість мови створює широкі можливості для словотвору.

Зупинімось на так званих "псевдоваріяントах" — словах близьких за звучанням, але різних за значенням. Практика українського мовлення знає такі пари відеслівних іменників-псевдоваріяントів:

<i>Дієслово</i>	<i>A. Іменник дії</i>	<i>B. Іменник наслідку дії</i>
зображеніти	зображення	зображення (образ)
напоумляти	напоумляння	напоумлення (нотація)
порівнювати	порівняння	порівнення (тром)
призначати	призначання	призначення (мета)
приміщати	приміщення	приміщення (кімнати)
сповіщати	сповіщення	сповіщення (вістка)
споруджати	спорудження	спорудження (споруда)

Слова у стовпчику *A* різняться від слів у стовпчику *B* двома рисами: наголосом і другим від кінця голосним звуком (звук А/Я у стовпчику *A*, звук Е у стовпчику *B*). Це, сказати б, зовнішня різниця. Позатим, ці слова різняться і своїм значенням: стовпчик *A* містить слова, що відтворюють лише дію, а стовпчик *B* — слова, що відтворюють наслідок дії, хоч можуть відтворювати і дію. Наведений взірець творення іменників від дієслів дуже продуктивний і раціонально виправданий: важко добачити якусь штучність в утворених цим способом формах.

Наший мові постійно треба творити іменники наслідку дії, бо людство прогресує, і всяка дія неодмінно творила, творить і буде творити певний наслідок. Отже, потреба в іменниках наслідку дії ніколи не вичерпається. Тож і існування в мові відповідних моделів творення таких іменників дуже потрібне.

Українська мова широко використовувала і використовує модель творення "псевдоваріяントів". У мові існують цілі "сім'ї" псевдоваріяントів.

Наведу одну таку "сім'ю".

<i>Дієслово</i>	<i>A. Іменник дії</i>	<i>B. Іменник наслідку дії</i>	(1)
будувати	будування	будовання (будова)	
дарувати	дарування	дарований (дарунок)	
малювати	малювання	мальовання (малюнок)	
поховати	поховання	поховання (могила)	
риштувати	риштування	риштовання (підмостики коло будови)	
групувати	уgrpування	угрupовання (група)	
цяцькувати	цяцькування	цяцькований (прикраса)	

Там, де у словах стовпчика *A* звук У, у словах стовпчика *B* звук О. Крім того, ці слова відрізняються і наголосом: стовпчик *A* має жіночий наголос, а стовпчик *B* — дактилічний. За значенням слова у стовпчиках різняться так: слова стовпчика *A* відтворюють дію відповідних дієслів, а слова стовпчика *B* — наслідок дії.

Такий модель словотвору дуже помічний для розрізнення у мовній практиці понять дії та наслідку дії. Українська мова застосовувала таке розрізнення дуже широко:

<i>Іменник дії</i>	<i>Іменник наслідку дії</i>	(2)
асигнування	асигнований (кошти)	
відшкодування	відшкодований (певна сума)	
гаптування	гаптовання (гаптovanа річ)	
зачудування	зачудовання (стан)	
зруйнування	зруйновання (руїна)	
обдарування	обдаровання (хист)	
пошанування	пошановання (повага)	

роздратування	роздратовання (настрай)
розмалювання	розмальовання (розпис на стіні)
розважування	розваровання (настрай)
спростування	спростовання (текст)
спрямування	спрямовання (напрям)
устаткування	устатковання (обладнання)
шпарування	шпаровання (шар шпарувального розчину)

Псевдоваріянти (1) і (2) з дактилічним наголосом на О правопис Кагановича-Постишева вилучив з ужитку і тим позбавив українську мову її продуктивного словотвору. А це значило припинення природного розвитку мови. Замість псевдоваріянтів, що передавали наслідок дії, в УССР культивовано російські форми:

асигновка	замість	асигновання
грунтовка	замість	грунтовання
татуйровка	замість	татуйовання
упаковка	замість	паковання
шифровка	замість	шифровання (зашифрований текст)
штриховка	замість	штриховання (штрихи на папері)

В інших випадках для передачі поняття наслідку дії в УССР запроваджено те саме слово, що й для поняття дій:

<i>Іменник дій</i>	<i>Іменник наслідку дій після 1933 р.</i>	<i>Іменник наслідку дій до 1933 р.</i>
замалювання	замалювання (шкіц)	замальовання (Рек.)
поступування	поступування (способ дій)	поступовання (Рек.)
формування	формування (загін)	формованая (Рек.)
формулювання	формулювання (формула)	формульованая (Рек.)
умеблювання	умеблювання (меблі)	умебльовання (Рек.)

Скасування словотвору "псевдоваріянтів" поставило нашу термінологію в залежність від "розвиненої та досконалої мови, поширеної від Калінінграду до Владивостоку". І там, де українці могли обходитися без запозичень і калькувань, їм доводилося позичати і калькувати. Таким чином штучно створювано термінологічний дефіцит української мови.

XXIV. КРИНИЦЯ НЕ МАЄ ДНА

З розпитком культури потреба у нових лексичних формах буде зростати, і штучне позбавлення мови її творчих можливостей веде до її занепаду. Ми не знаємо сьогодні, що за нові поняття виникатимуть завтра, але вони, без сумніву, виникатимуть, і потреба в нових термінах для передачі нових понять буде сталою. Описаний у попередньому розділі словотвір псевдоваріянтів — це невичерпна криниця нових термінів. Наведу навмання кілька таких можливих словесних форм, які можуть стати у пригоді майбутнім термінологічним пошукам:

аранжовання
газовання
годованая
дозованая
маскованая
оркестровання
рихтовання
скасовання
трасовання
фасовання
флюсовання
шихтовання
шліхтовання

Наведені форми відмінні від форм з наголосом на **-ання** і становлять термінологічну резерву нашої мови на майбутнє.

Розглянуті в попередньому розділі псевдоваріянти різнилися між собою одним звуком та відмінним наголосом. Мовна стихія знає й такі псевдоваріянти, що різняться між собою лише наголосом:

<i>A. Іменник дії</i>	<i>B. Іменник наслідку дії</i>
відкликання	відклиkanня (розпорядження)
давання	давання (подаяння) (Б. Н.)
засідання	засідання (збори)
з'єднання	з'єднання (загін)
зобов'язання	зобов'язання (обіцянка)
нездужання (не вживано)	нездужання (недуга)
об'єднання	об'єднання (спілка)
обладнання	обладнання (апаратура)
поважання	поважання (повага)
пов'язання (не вживано)	пов'язання (стан)
покликання	покликання (хист)
розв'язання	розв'язання (розв'язка)
уподобання (не вживано)	уподобання (симпатія)

Слова з чоловічим наголосом на **-ання** (стовпчик *А*) визначають лише дію, а слова з дактилічним наголосом (стовпчик *Б*) — наслідок дії. Таким чином, зміна наголосу в слові міняє його значення. Ця властивість віддіслівних іменників (1) помагає зрозуміти і наявність подвійного наголосу в таких віддіслівних іменниках, як **вінчання, читання** тощо. Цю наявність можна пояснити тим, що, передаючи дію чи наслідок дії, іменники наголошувано по-різному:

Наведені міркування проливають світло і на причини "неправильного" /неканонізованого словниками/ наголосу, уживаного мовцями у деяких словах:

замішання	бо це стан зніжковіння	/наслідок дії/
запитання	бо це конкретний вислів	/наслідок дії/
прив'язання	бо це прив'язаність, симпатія	/наслідок дії/

Очевидно, що у деяких іменниках, що визначають наслідок дії, висловленої дієсловом, слід канонізувати дактилічний наголос

<i>Іменник наслідку дії</i>	<i>Іменник дії</i>
переконання (<i>погляд</i>)	переконання
покаяння (<i>сповідь</i>)	покаяння
порівняння (<i>tron</i>)	порівняння
пристосовання (<i>прилад</i>)	пристосування
роздяднання (<i>розлад</i>)	роздяднання
рівняння (<i>формула</i>)	рівняння

На закінчення розділу запізнаємося з іще одною "сім'єю" псевдоваріантів, що різняться лише наголосом:

<i>Дія</i>	<i>Наслідок дії</i>
зайняття /заняття/ (взяття, захоплення)	зайняття /заняття/ (фах, лекція)
обняття /посади/ (= вступ на посаду)	обняття (не вживано)
поняття (охоплення)	поняття (гадка, уявлення)
прийняття (приймання)	прийняття (авдієнція, прийом) (Пан)

Дослідження моделів "псевдоваріантів" розкриває широкі словотворчі можливості української мови. Штучна заборона цих моделів, оголошення їх "націоналістичними" гальмували розвиток мови. Це гальмування діє й нині, бо у виданих під орудою русифікаторів словниках і підручниках перекручені факти

українського мовлення Тому, вивчаючи словотворчі моделі українців, мовознавці мусять аналізувати не лише "правильне" мовлення, а й неправильне, яке часто-густо містить ключ до зрозуміння заплутаних в наслідок русифікації фактів нашої мови.

XXV. ХТО КРАЩИЙ МОВНИК?

Порівнюючи сучасну літературну мову з народньою, важко позбутися враження, що неосвічені творці українського слова в минулому володіли секретами мови куди вправніше і професійніше, ніж сучасники. Порівняймо деякі народні звороти з їхніми літературними, а вірніше псевдолітературними "двойниками":

<i>Народня форма</i>	<i>Псевдолітературна форма</i>	<i>Російський прототип</i>
Здоров'я гіршає	Здоров'я погіршується	ухудшается
Вона ж моя дитина	Адже вона моя дитина	ведь
Заки сонце зійде...	Перше ніж сонце зійде...	прежде чем
Суш. Звідси й голод	В наслідок посухи — голод	следствие
Їй ішлося про шлюб	Вона була зацікавлена у шлюбі	была заинтересована
Кушир	Хутровик	меховщик
Небо синє-синє	Небо надзвичайно синє	необыкновенно
Службіст	Ретельний працівник	исполнительный работник
Срібняк	Срібляник	серебренник
Щем у грудях	Щемливий біль у грудях	щемящая боль

Порівнюючи ці форми, важко не визнати перевагу народніх форм. Тому, шукаючи взірців словотвору, варто звертатися до джерел саме народного мовлення.

На жаль, цього правила дотримують не всі. Читаючи газети і слухаючи високих достойників, дізнаємось, наприклад, про **галопуючу інфляцію**. Непривабливе явище. Але не менш непривабливий і вираз. Форми **галопуючий**, **температурячий**, **розмовляючий** нашій мові не властиві. Це слова-покручі. Письменники XIX ст. — творці літературної мови — обходилися без таких форм. Українська діаспора старається обходитися без них. А прищеплена окупаційним режимом практика калькування і далі поширює ці форми в Україні.

Дехто, може, переконаний, що іншого шляху розвитку для нашої мови немає.

Наведу приклади, які свідчать про протилежне, давши кілька можливих варіантів усталених або усталюваних у словожитку форм:

вражаючий ефект	— могутній ефект
галопуюча інфляція	— нестримна /безупинна, обвальна/ інфляція
зростаюча смертність	— щораз більша смертність
зростаючі ціни	— щораз вищі ціни
координуючий центр	— координаційний центр
обтяжуючий	— чимраз тяжчий або щораз тяжчий
освіжаючий	— відсвіжуний
температурячий хворий	— хворий з температурою

Далі наведу форми, яких сьогодні ще не вживано, але які, взявши до уваги тенденцію, неодмінно з'являться завтра:

звукуючийся	— чимраз вужчий або щораз вужчий
пришвидчуочийся	— дедалі швидший або щораз швидший
стабілізуючийся	— дедалі стабільніший
ускладнюючийся	— дедалі складніший або щораз складніший

Наведу кілька й російських форм:

благоустраивающийся	— чимраз впорядкованіший або щораз чепурніший
вращающийся в обществе	— тертий у світі або бувалий у світі
вспоминающий /прошлое/	— занурений у спогади /про минуле/
меняющиеся обстоятельства	— щораз інші обставини
повторяющееся явление	— повторюване /або знов і знов те саме/ явище

У народній лексиці подибуємо чимало прикладів, як українці минулого давали собі раду у складних мовних ситуаціях. Згадаймо відомого з дитинства невпійманного у траві коника-стрибунця. Можна не сумніватися, що якби цій комасі давав ім'я сучасник, він не вагаючись назвав би її стрибаючий коник.

Назва коник-стрибунець підказує, що замість дієприкметникових форм українці вживали іменники, і це в багатьох випадках розв'язувало проблеми мововислову.

<i>Запозичена форма</i>	<i>За народнім зразком</i>
буксируючий катер	катер-буксир
виконуючий	виконавець
всезнаючий	всевідець
командуючий	командувач
симпатизуючий	симпатик
співаючий птах	птах-співець
управляючий маєтку	управитель маєтку

Жива мова знала ще й інший оригінальний спосіб уникання дієприкметникових зворотів.

<i>Народня форма</i>	<i>Можливий сучасний варіант</i>
не минаючий корчми	не-минай-корчма
пропий-воли	пропиваючий /або що пропив/ воли
приший-кобилі-хвіст	пришиваючий хвіст кобилі
не-розливий-вода	нерозливаний водою
не-їж-мак	не споживаючий маку

Народній спосіб сьогодні цілком занедбано. А чи виправдано? Хіба не можна користуватися ним хоч би і для заміни таких мовних "динозаврів".

<i>Динозавр</i>	<i>Можлива народня форма</i>
роздери-душу крик	крик, що роздирає душу
критика, що недобачає слона	недобачай-слона критика
промова, що запалює серця	запали-серця промова

Як бачимо, наша мова може вив'язуватись із найскладніших мовних ситуацій. Мова може, а мовознавство не опрацювало всіх можливостей українського словотвору. Ось кілька таких "прибитих у цвіту" словотворчих сімей */A, Б і В/*.

A) Сім'я прикметників з кінцівкою **-ущий, -ющий**

живлющий
загребуший
минущий
невисипущий
тіямущий
умирующий
цілющий

Чи ж цей взірець уже вичерпано? А чому не можна вживати

відсвіжуший	замість	освіжаючий
надихуший	замість	надихаючий
розтлівуший	замість	розтліваючий
спалахуший	замість	спалахуючий

B) Сім'я прикметників з кінцівкою **-аний, -янний**

невблаганий
недріманий
нездоланий

незрівнянний несказанний

Чому ми не творимо за цим взірцем

нерозкладаний	замість	нерозкладуваний?
неспіманий	замість	невловимий?
спогляданний	замість	споглядуваний?

B) Сім'я прикметників з кінцівкою -енний

незагнений
неоцінений
непояснений
непримирений
неприторений

Чому не йти далі і не творити

невідвренений	замість	невідвортний
невідтворений	замість	який важко описати або неописаний (!)
незігнений	замість	незгинний (!)

Ці приклади ілюструють потенційні можливості українського словотвору, можливості розвитку мови. А наша мова потребує розвитку "Природний і вільний розвиток української мови зупинено 1929 р. подвійною акцією: репресіями проти мовознавців з одного боку і проти письменників — з другого" /Ігор Качуровський/.

Проголошення незалежності України породило сподівання, що буде зроблено кроки у напрямі відродження самобутнього розвитку української мови. На жаль, сподівання лишилися сподіваннями.

І далі в українському друкованому та живому слові процвітає *галузька калькування*. Згідно з цією тенденцією, в Україні розташують минулорічні сніги, і ніколи торішні, кумири ринку підраховують вирученні гроші, і ні в якому разі не вторговані, в Україні існують проблеми із сумновідомою /не горезвісною/ компартією, сама ж Україна ні з ким не співпрацює, лише співробітничаче; уряд затято відстоює її незалежність, аби в жодному разі не обстоювати або не обставати за; парламентарі — на відміну від пролетарів і карбонарів — уперто звуть себе парламентаріями; політичні баталії відбуваються на зібраннях і ніколи не на зборах; наші недоброзичливі перестали шаліти з піною в роті і шаліть тепер з піною біля рота. (І як вона там біля рота тримається?)

XXVI. ЗАНЕДБАНИ РОДОВИЩА

Коли під сучасну пору оглядати українські словотворчі моделі, впадає в око, що їхню здатність продукувати нові лексичні форми ніби заморожено на тих зразках, що витворилися продовж попередніх століть, а за останні півстоліття ці моделі не виробили жодного словесного зразка. Такий був наслідок "мовної політики", яка, заморозивши українські самобутні моделі словотвору, спрямовувала розвиток мови у напрямі калькування.

До занедбаних моделів українського словотвору треба з врахуванням чи не всі самобутні українські словотворчі сім'ї.

Візьмім сім'ю прикметників, утворених наростиким -ч-

<i>Віддієслівні форми</i>			<i>Відіменникові форми</i>		
виконавчий	відбудовчий	вірчий	відомчий		
дарчий	оздоровчий	довірчий	господарчий		
дорадчий	підготовчий	мірчий	повстанчий		
законодавчий	установчий	слідчий	продовольчий		
мовознавчий		споживчий			
об'єднавчий					
розпорядчий					

Оце ѿ усі такого роду прикметники, "канонізовані" в УССР. І це тоді, коли наросток -ч- може творити й творити влучну, компактну, високоякісну лексику, заступаючи кальковані форми. Мовні ж канони УССР віддавали перевагу важким і довгим формам, ігноруючи можливості українського словотвору:

<i>A. Канонізовані форми</i>	<i>Б. Потенційні форми</i>
випробувальний	випробовчий
відгодівельний	відгодовчий
заготівельний або заготовочний (?)	заготовчий
запам'ятувальний	запам'ятовчий
обслуговуючий	обслуговчий
перевірочний	перевірний
перетворювальний	перетворчий
перестерігаючий	застерігавчий
попереджувальний	запобігавчий
розпізнавальний	розпізнавчий

Прикметники з наростком -ч- можна творити практично від більшості дієслів та багатьох іменників, але в УССР цю словотворчу сім'ю було приречено на вимирання. Нижченаведені зразки навмання утворених наростком -ч- форм важко не визнати резервою майбутніх словесних пошуків:

<i>Віддієслівні форми</i>	<i>Відіменникові форми</i>
забудовчий	іновірчий
надавчий	інодумчий
настановчий	кровопивчий
нарихтовчий	оборончий
освідомчий	підприємчий
переборчий	
перевтільчий	
поздоровчий	
розвідчий	
розрадчий	
розраховчий	
розфасовчий	
спомагавчий	
спостерігавчий	

Заглиблюючись у незмірінь мовного океану, можна знайти чимало занедбаніх шахт з нерозробленими словесними покладами.

XXVII. СЛОВООБРАЗИ

До таких забутих словесних шахт слід віднести невичерпні можливості образної лексики. Образність української мови — один з незаперечних її козирів. Саме цю рису і забувають ті, хто будь-що-будь копіє усталені мовні зразки інших мов. Українська мова знає оригінальні розв'язки мовних проблем з використанням можливостей образного мовлення. Для відтворення, наприклад, міри якості сучасні мовці й писці дуже охоче вживають слово **надзвичайний** і відповідний прислівник **надзвичайно**:

надзвичайне враження	надзвичайно гарний
надзвичайні здібності	надзвичайно схильзований
надзвичайний обід	надзвичайно гарячий
надзвичайна передача	

Часте вживання слів **надзвичайний** і **надзвичайно** в мові окремих осіб свідчить про їхній дуже обмежений словесний багаж і знання мови. Звернімось до джерел української мови: чи вживали мовці й писці минулого аж так часто ці заялюжені форми? З дальших прикладів побачимо, що їхній вибір був багатший:

*Штамповани форми
надзвичайний обід*

Літературні варіанти

Живомовні форми

блискучий обід
незвичайний обід
особливий обід
першорядний обід
фантастичний обід

зnamенитий обід
королівський обід
ладний обід
напрочуд ладний обід
обід куди твоє діло
обід на диво
обід на славу
обід, що називається
обід, що ну!
оце обід!
оце обід так обід!
розкішний обід
такий обід, такий обід
усім обідам обід
царський обід

надзвичайно гарячий

винятково гарячий
неймовірно гарячий
неможливо гарячий

аж он який гарячий
гарячий-гарячий
гарячий з вогню
гарячий-прегарячий
гарячий, що аж-аж-аж
гарячий, що ну!
гарячий як вогонь
гарячий як жар
дуже-дуже гарячий
куди який гарячий
страх який гарячий
страшенно гарячий
такий гарячий, такий гарячий

Навіть з цього неповного переліку варіантних лексичних форм можна зробити висновок, що можливості українського образного мовлення невичерпні.

Дуже поширеним способом творення лексичних форм є так звані повтори:

веселий-веселий
довго-довго чекали
дуже-дуже спритний
сумно-сумно
чистий-чистісінький

Повтори практиковано не лише з прикметниками й прислівниками, але й з іншими частинами мови:

Повтори

довбав-довбав

кричи не кричи

дощ не дощ — скачи!

їв не їв — не питаютъ

Форма без повтору

наполегливо /або уперто/ довбав

скільки не кричи

за всякої погоди — скачи!

не питаютъ: голоден чи ситий

Сфери застосування образної мови дуже широкі: від щоденного побуту до космічних досліджень. Ось кілька прикладів:

Заштампований вираз
братися до літературної праці
виявляти гуманне ставлення
застосовувати фізичну силу

Образний вираз
= братися за перо
= мати Бога в животі
= давати волю рукам

зімати з себе відповіальність	= умивати руки
не виявляти ознак життя	= лежати трупом
не володіти достатньою мірою мовою	= не могти й двох слів стулити
перебувати в стані радісного збудження	= землі не чути під собою
повертатися до попередньої практики	= братися за своє
притягатися до судової відповіальності	= ставати перед судом
вимушений обставинами	= рад-не-рад
ставати об'єктом обговорення	= потрапляти на язик
стати жертвою вогненної стихії	= піти з димом
творити з допомогою фантазії	= брати з голови
утиратися в довіру	= лататися

Образна лексика — невичерпне джерело збагачення української мови.

XXVIII. МОВОЗНАВЧА АРХЕОЛОГІЯ

Досліджуючи український словотвір, мовознавці доводиться відшукувати загублені або невикористані словотворчі моделі. Такий пошук за аналогією до науки, що вивчає пам'ятки матеріальної культури, можна назвати *мовознавчою археологією*. Продовж віків на українські мовні стандарти впливали сторонні чинники. Сторонні словотворчі моделі творили шари нової лексики, що накладалися на українську лексику, ховаючи її під новими нашарованнями. Сучасний дослідник української мови мусить діяти подібно до археолога, котрий під пластами землі відкопує свідків матеріальної культури минулого. Вивчення української лексики, похованої під шаром суржiku, дозволяє відшукувати неспотворені чужими впливами зразки української мови. Спираючись на мовознавчу археологію, можна бути справедливим арбітром у розв'язанні мовних суперечок.

Археолог-мовознавець, річ ясна, риється за своїми знахідками не в землі, а в пам'ятках української мови, у живому мовленні, у діалектах, які частково зберегли риси неспотвореної мови українців.

Підсоветські мовознавці у словниках, виданих після погрому українства 30-х років, вилучили з реєстру великі масиви української лексики, а цілій низці слів через погане знання мови приписали не ті значення, які ці слова мали в українському мовленні. Щоб дошукатись неспотвореного значення таких слів, мовознавець мусить вдаватися до "розкопів". Часом такі "розкопи" можна робити, послуговуючись тими самими спотвореними словниками, бо, перекручуючи мову, мовознавці-недотепи не розуміли до кінця мовних фактів і лишали свідчення неперекрученого значення того чи того слова у наведених цитатах з клясиків.

У "Словнику Української мови" АН УССР в 11 томах (СУМ) слово **лижви** пояснено так: "Те саме, що **лижі**". А **лижі** визначено як "дерев'яні полози різної довжини, які прикріплюють до ніг для пересування по снігу". Даючи ілюстрацію до слова лижви, словник наводить цитату з І. Нечуя-Левицького: *Мама возила її сковзаться на льоду на лижвах або в гости*. Не треба бути академіком, щоб зрозуміти, що *сковзаться на льоду* можна лише на ковзанцях, тоді як **лижі** пристосовано для снігу. Отже, **лижви** — це *ковзанці*. Саме так пояснює це слово і словник Є. Желехівського з посиланням на твори О. Потебні. У цьому значенні вживають слово **лижви** і українці в діаспорі. Таким чином, мовознавці УССР зробили підтасовку, виходячи з подоби слова **лижви** до російського слова **лижі**.

Описане перекручення завдяки мовознавчій безпорадності калічників української мови може викрити навіть учень середньої школи. Проте деякі інші перекручення вимагають глибших "розкопів"...

У тому ж таки словнику слова **оливо** та **цина** пояснено однаково як **олово**, а **олив'яний** та **цинковий** як **олов'яний**. З такого пояснення можна висновити, що **оливо** та **цина** і **олив'яний** та **цинковий** — синоніми, тобто слова з однаковим значенням. Але це не так: **оливо** й **цина** не одне й те саме. Отже, словник плутає. І справді, у пункті 3 пояснень до слова **олов'яний** /а отже і **олив'яний**/, словник каже: *Який кольором нагадує олово; сріблясто-блій...* До цього пояснення дано цитату з І. Франка: *Пусто і мертво по полю, по гаю, Лиши олов'яний хмари вкривають весь небозвід. Весь небозвід ніколи не вкривають "сріблястоблі"* хмари; весь небозвід вкривають темносірі **олив'яні** або **свинцеві** хмари. Отже, І. Франко під словом **олов'яні** мав на увазі **олив'яні** або **свинцеві** хмари. Виходить, що словник змішав грішне з праведним. І справді, з інших словників (П. Білецького-Носенка, Є. Желехівського) дізнаємось, що **оливо** або **олово** для українців минулого значило те, що тепер, запозичивши з російщини, звуть **свинцем**. Те, що тепер звуть **оловом**, українці звали **циною**.

Пророблені археологічні "розкопи" не такі вже й складні, коли в пам'ятках минулого збереглися свідчення про існування правильних українських форм. Важче робити "розкопи", коли досліджуваного слова або мовного явища не фіксує жодна пам'ятка. Тоді на поміч мовознавцеві приходить мовознавча реконструкція.

XXIX. МОВОЗНАВЧА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Усі знають слово **цокотуха**. Воно зафіксоване у лексикографічних працях і у творах класиків. Це слово ні в кого не викликає сумніву своєю стовідсотковою *українськістю*. А як бути із словом **цокотун**? Його не фіксують словники. Чи можна його вживати?

Щоб дати відповідь на це питання, скличмо сім'ю слів з кінцівкою **-уха**:

Жінка	Чоловік
брехуха	брехун
гладуха	гладун
каверзуха	каверзун
крикуха	крикун
моргуха	моргун
плаксуха	плаксун

Неважко бачити, що кожне слово скликаної сім'ї має свого чоловічого партнера з кінцівкою **-ун**. А коли так, то чому не може мати свого партнера **цокотуна** слово **цокотуха**?

Випадок **цокотуха** — **цокотун** чи не найпростіший і найнаочніший приклад способу мовознавчої реконструкції. Реконструюючи моделі словотвору окремих словесних сімей, мовознавець може встановлювати правомірність вживання того чи того слова, закономірність того чи того мовного явища.

Дещо складніші випадки вимагають поєднувати із способом реконструкції *мовознавчу археологію* та інші методи дослідження мовних явищ. Описана у розділі VII *лінгвістична патологія*, де досліджувано наголоси, може правити за приклад мовного дослідження із застосуванням методи реконструкції.

Метода реконструкції, поєднана з мовою археологією, дозволяє витягати "на світ Божий" словесні форми, поховані під шарами накинутої лексики.

Словники для масового вжитку, видані в УССР після погрому українства 30-х років, не наводять цілої низки питомих українських слів, заступаючи їх кальками з російщини. Описані методи мовознавчого дослідження можуть бути дуже помічними для повернення до життя штучно вилучених з ужитку лексичних форм, а також для вияснення правоможності вживання тої чи тої форми слова.

Хто читає газети української діаспори, не може не звернути уваги на низку неузвичасних у колишній УССР форм, вживаних діаспорою пресою. Постає питання чи акцептувати ці форми в сучасній Україні, чи обминати їх, маючи за діалектні?

Гадаю, ніхто не стане заперечувати, що лексика всякої мови постійно потребує удосконалення, а також дальншого розвитку і збагачення. В УССР таке збагачення ішло на 99% коштом запозичень з російської мови. Будь-які спроби словотворення на підставі українських словотворчих моделів розцінювано як націоналізм. Збагачення мови знало лише один шлях калькування. Про шкоду калькування уже говорилося, наводилися приклади мовних "динозаврів".

Порівняно маленька гілка українського народу, що опинилася за межами імперії та за межами імперського лінгвоциду, мала незрівнянну перевагу перед уярмленою Україною, мала свободу творчості, в тому числі і свободу мовотворчості. Ця свобода дозволяла діаспірцям бути незалежними у вживанні і творенні мовних форм відповідно до потреб усного й друкованого мовлення.

Проте така свобода не завжди додавала мові позитивних рис. Мовотворчість, як і всяка творчість, не вільна від помилок, невдалих розв'язок, в тому числі й калькувань з інших мов, не виключаючи й російської. Тому адоптувати всю мовотворчість діаспори до літературної мови не варто. Кожну окрему новостворену лексичну одиницю слід розглянути під кутом зору її "українськості" та її мової конкурентоздатності. Такий розгляд годі здійснити без застосування описаної вище методики мовознавчої археології та реконструкції.

Спробуймо з поміччю цієї методододики зробити один такий тест.

У пресі діаспори можна зустріти слово **розслідження**. Така форма для читача з України, що звик до форми **розслідування**, звучить трохи незвичайно. І це цілком закономірно, усяке нове слово своєю незвичною формою сприймається як відхилення від норми і навіть неправильність. Але заки відкидати "незнайомця", зробім певне дослідження. Наша мова знає такі похідні форми від слова **слідити**:

слідити	сліджений	слідження (СУМ)
дослідити	досліджені	дослідження
заслідити	засліджені	заслідження
наслідити	насліджені	

обслідити	обсліджувати	обсліджений	обслідження²
урослідити³	уросліджувати	уросліджений	урослідження

З цієї схеми випливає, що п'ять членів сім'ї слідити творять форми з наростком **-ідж**. Форму **розвідити** вживає галицький варіант (за термінологією УССР — діялекти) української мови. Ми ще повернемось до питання "галицький варіант — галицький діялекти" (Розділ XLIII), а зараз зауважмо, що слово **розвідити** цілком вписується у схему словотвору сім'ї **слідити**:

розвідити розвідживати розвідженій розвідження

Як бачимо, слова **розвідженій**, **розвідження** не є якими-то "чужаками" для сім'ї слова **слідити**, їх утворено за нормами українського словотвору.

Слово ж **розвідувати** належить до іншої сім'ї до сім'ї слова **слідувати**. Сім'я ця в нашій мові запозичена, у словнику Грінченка слова **слідувати** нема, є **слідувати = слідкувати** із значенням **їти назирці**. Схема словотвору цієї сім'ї інакша.

слідувати		слідування (РУС)
дослідувати	дослідуваний	дослідування
наслідувати	наслідуваний	наслідування
обслідувати	обслідуваний	обслідування
розвідувати	розвідуваний	розвідування

Річ ясна, що сім'ю слова **слідувати** жодною мірою не можна ігнорувати, це стовідсоткова українська лексика. Але, чи вправдано ігнорувати й утворену за нашим словотвором групу слова **розвідити?** Як буде вияснено далі, у галицькому варіанті української мови збереглися питомі українські форми, ігнорувати які буде помилкою. Тому, форми **розвідженій**, **розвідження** мусять мати права громадянства в соборній українській мові. Вони можуть співіснувати з формами **розвідуваний**, **розвідування**. Мовці й писці дістануть "право вибору", а це дуже важливе право в усіх галузях людської діяльності, а отже, й у сфері мовній.

XXX. КАЛІЧЕННЯ

Без мовознавчої археології та реконструкції практично нема як очистити нашу мову від накинутих їй перекручень. Той, хто думає, що перекручені не так уже й багато, помиляється. Вороги українського слова добряче "попрацювали", щоб скалічти нашу мову. Деякі калічення можна розпізнати, як кажуть науковці, "неозброєним оком". За приклад такого калічення може правити слово **банкет**, запроваджене в усіх словниках УССР поруч з нашим питомим словом **бенкет**. Навіщо рекомендувати подвійне написання для цього слова? Усі клясики вживали бенкет, визнавали лише **бенкет** і допогромні правописи. Єдина мета подвійного написання слова **бенкет** — перейти згодом на форму **банкет**, канонізовану у "мові Леніна".

Маніпуляції із словом **бенкет** дуже незграбні, і їх неважко викрити. Але є такі калічення, що їх годі розпізнати без певної аналізи. Коли слово **бенкет** калічники наводять у двох формах, то слово **мариво** усі підсовєтські словники наводять лише в одній формі **марево**. Користувач словників не має жодної вказівки на те, що до погрому це слово вживано у формі **мариво**. Така форма логічно випливає з українського словотвору

<i>Дієслово</i>	<i>Іменник</i>
варити	вариво
жевріти	жевриво
місити	місиво
молоти	меливо
прясти	прядиво
отже	
	марити мариво

² Згідно з С. Желехівським слово обслідження вживає І. Нечуй-Левицький

³ Слово урослідити за походженням і структурою належить до сім'ї слова слідити

Коли ж на лиху російська мова знає це слово у формі **марево**. Як же могли послідовники *академіка* Белодеда оминути такий шанс *піdstrigti* українську лексику під московську гребінку? І не оминули. Бо цього вимагали теорія *злиття мов*, а ще партійний обіжник, і потреба дістати похвальбу від "вищестоячих інстанцій".

Подібну операцію пророблено з лексикою, утвореною додатком слова **авіо**:

За правописом 1928 р.	За післяпогромним правописом
авіолінія	авіалінія
авіоносець	авіаносець
авіопошта	авіапошта

В українських складних словах функцію сполучного звука найчастіше виконує звук **О**:

гідропрес	(гідр <i>А</i> влічний прес)
громозвід	
душогуб	
пневмопошта	(пневм <i>А</i> тична пошта)
правдолюб	

Іноді сполучними звуками виступають звуки **Е** та **И**, коли вони входять до складу першого слова:

вертихвіст
горезвісний
загнибіда
ломикамінь
мореплавець

Звук **А** майже ніколи не буває сполучним звуком. Саме через ці міркування правопис 1928 р. рекомендує писати:

авіовокзал
авіопошта
авіорейс
авіотехніка

Таке написання не сподобалось калічникам української мови, бо в російській мові у цих словах усталено написання **авіа-**:

авиалинія
авиапочта

Таке написання і в російській мові суперечить правописній логіці.

Але калічниками мови рухала не логіка, а бажання знеособити українську мову. Тому й ухвалено: скопіювати російське написання всупереч логіці, традиції, здоровому глуздові.

У таку саму халепу втрапило і слово **готовість**. Це слово утворено за чинним у мові словотвором:

<i>Прикметник</i>	<i>Іменник</i>
готов-ий	готов + ість = готовість
добр-ий	добр + ість = добрість
нервов-ий	нервов + ість = нервовість
молод-ий	молод + ість = молодість
свіж-ий	свіж + ість = свіжість
слаб-ий	слаб + ість = слабість
слонов-ий	слонов + ість = слоновість

Іменники, утворені наростком **-іст-** з прикметників, не набувають жодних додаткових літер: до основи прикметника додається лише наросток **-іст-** та закінчення **ь**.

Слово **готовість** сном і духом не знато, що, бувши утворене за нормами словотвору, воно вчинило

державний злочин: посміло відрізнятися від російського двійника **готовність**, у якому до російського наростку **-ост-** додано ще наросток **-н-**. Навіщо? Можливо, що повторення у російському слові **гОтОвость** звуку **О** тричі і справді вимагало додатку звуку **Н**. Алеж у нашому слові готовість немає трьох звуків **О!** У нашому слові третій голосний звук **І**, і слово легко вимовити без жодних додатків. Але які логічні міркування могли переконати поліцай від мовознавства? Приказано, і не вертухайсь! За цією "логікою" **готовість** обернуто на **готовність**.

Не минуло уваги калічників і слово **костел**. Українці споконвіку вимовляли це слово відповідно до наявних мовних норм:

козел
котел
орел
осел
отже й
костел

Щоправда, під впливом польської мови, це слово могло інколи вимовлятися **костьол** або **косцьол**, що цілком зрозуміло на теренах, де жила польська меншина. Вимова костьол підкреслювала польське походження даної споруди і приналежність її до польської громади. Саме такий вжиток слова **костьол** подибуємо в літературі. Але українська вимова цього слова лише **костел**, про що свідчать похідні форми: **костельний і костельник**. Жодна пам'ятка не зафіксувала форм **костьолний чи костьолник**. Запровадження написання **костьол** в УССР мало на меті одну мету: наближення до російщини.

Не зміг "втриматися в сідлі" і український прикметник **кухенний**. Калічники-уніфікатори переробили його на **кухонний**. Словник Грінченка фіксує лише одну форму: **кухенний**. Логіність цієї форми неважко бачити з такої схеми:

<i>Іменник</i>	<i>Прикметник</i>
злидні	злиденний
пісня	пісенний
плісня (Гр.)	плісенний
сотня	сотенний
стайня	стаєнний
отже й	
кухня	кухенний

Тільки ж форма **кухенний** не влаштовувала визнавців теорії злиття мов, тому її як "націоналістичну" обернуто на **кухонний**.

XXXI. КАЛІЧЕННЯ /продовження/

У попередніх розділах згадувано про дієслова **роздягати, витягати**, тощо, що їх доповнено формами **роздягувати, витягувати** для зближення з "общесоюзними" формами. Щось подібне сталося і з українськими дієсловами

догледіти
нагледіти
підгледіти
прогледіти
розгледіти
угледіти

У пам'ятках української мови деякі з цих слів трапляються у двох варіантах:

<i>A</i>	<i>B</i>
догледіти	доглядіти
нагледіти	наглядіти
підгледіти	підглядіти
розгледіти	розглядіти

Проте у масові словники УССР наведені дієслова занесено переважно у формі *B* без згадки про форму *A*. Така "уніфікація" української мови суперечить мовній практиці, але не суперечить інструкціям з Політбюра КПСС. В академічних виданнях коли й наведено форми *A*, то з позначкою *діялекстний вжиток*. Ще в інших словниках УССР форми *A* наведено вибірково. Ці всі "заходи" мали на меті одне: вилучення форм *A* з ужитку.

До числа скалічених слів треба зарахувати і слово **передягатися**. Слово **передягатися** дістало в УССР форму **переодягатися**, скопійовану з російського слова **переодеваться**. Ця нічим не виправдана зміна — відверто низькопоклонча. Українці у слові **передягатися** не додавали літери **O**, бо, як засвідчують пам'ятки, такий був модель усіх слів, пов'язаних із зміною одягу:

**перебиратися
передягатися
перезуватися**

Появу **O** у російському слові **переодеваться** зумовлено тим, що без **O** форма **передеваться** /наявна в діялектах/ викликає асоціацію із словом **деваться**, і отже, не сприяє спілкуванню. В українській же мові дієслово **передягатися** цілком віддає дію зміни одягу і не потребує ніяких додатків. Додаток **O** — це данина "єдиному культурному простору", тобто русифікації.

В УССР зазнали кастрації і українські форми іншомовних слів: **колегія** /навчальний заклад/ і **санаторія**. Згідно з традицією латинські слова ніякого /середнього/ роду з кінцівкою **-ium** українці віддавали жіночим родом:

Латинське слово	Український варіант
praesidium	президія
collegium	колегія /напр.: колегія Галагана/
sanatorium	санаторія
seminarium	семінарія

Калічники української мови обернули **санаторію** на **санаторій**, а **колегію** на **колегіум**.

Коли в українській мові існували два рівноправні варіанти одного слова, то калічники, як правило, віддавали перевагу варіантові, близьчому до російських форм. Так, здрібнілу форму від слова **стаття** українці творили двояко: **статейка** і **статійка**. Поява таких варіантів залежала від того, яку схему словотвору застосовувано:

Схема словотвору-1		Схема словотвору-2	
сім'я	—	сімейка	змія
стаття	—	статейка	течія
шлея	—	шлейка	чаплія
			стаття
			—
			статійка

Обидва варіанти, як на мене, мають право на існування, а надто, коли зважити, що *академіки* УССР рекомендували варіанти в інших випадках. Однак, допускаючи і культутивуючи дублети **банкет/бенкет**, **серна/сарна** тощо, варіанту **статійка** до слова **статейка** мовознавство УССР не визнає.

Не визнає мовознавство УССР і варіантів **мусіти** та **мусити**, віддавши перевагу менш поширеному **мусити**.

Селище кавказьких і кримських горян **авул** перероблено на **аул**, бо так вимагала "мовна політика партії".

Дістав від калічників кару смерті і житель **Данії** — **данець**. Замість данця нам накинуто російську форму **датчанин**. Принц **данський** став принцем **датським**.

Ще більше перекручень у морфологічних закінченнях частин мови, власних імен та прізвищ. Ці перекручення частково розглянуто в Розділі XX, а деякі з них буде розглянуто у Розділі XLI, де йтиметься про правопис.

XXXII. ДИСКРИМІНАЦІЙНЕ СЛОВНИКУВАННЯ

В одному ряду з каліченням стоїть і дискримінаційне словникування питомої української лексики в так званих "нормативних" словниках УССР.

Коли українське слово через його поширеність не можна було "списати в архів", русифікатори вдавалися до іншого підступного маневру. Зафіксоване в офіційних словниках слово діставало ремарку: *розмовне, застаріле, діалектне, обласне, жаргонне, рідковживане*. Ці ремарки на ділі були "вовчими пашпортами", які змушували користувачів обминати дискриміновану такими епітетами лексику.

Так, у "Словнику української мови" АН УССР (СУМ) дискримінаційними ремарками позначено чимало слів:

завдовжки	— <i>розмовне</i> , тобто нелітературне
колобродити	— так само, зате безчинствувати без жодної ремарки
просвіта	— згідно із словником, слово застаріле
сягністий	— <i>розмовне</i> , зате розмашистий дано без жодних ремарок
фігляр і штукар	— /у значенні факір / <i>розмовні</i> , зате фокусник дано без ремарок

Такі приклади подибуємо на кожній другій сторінці. Іншими словами, усю питому українську лексику СУМ шельмуює. Зате лексику російську або здерту з російської словник рекомендує до вжитку.

Цілу низку уживаних клясиками слів СУМ зовсім не фіксує. Наприклад:

розчарований	— "заборонений" наголос на O ; вживає Г. Хоткевич
мальовання	— /наголос на O / на відміну від малювання — дії
спанська	— <i>прислівник</i>
кривосвідок, кривосвідчити	, зате дано лжесвідок, лжесвідчити
оприлюднювати	

Розмір даного дослідження не дозволяє дати повну картину кастрування нашої мови, здійсненої словником. Заразом СУМ практикує такий маневр: варто письменникові окажіть /наприклад, у листуванні/ вжити російське слово, і воно зараз же фіксується як норма. Наприклад:

баловство
нарядний
обмовитися
повітряний
поцілунок

Спотворено у словнику і наголосову систему української мови. Слова **перебіг, перебіжка, переспів, старіти** мають у словнику або подвійний наголос, або спільний з російським. Подвійний наголос служить переходом до російського:

перебіг
перебіжка
переспів
старіти

Подвійний наголос у слові **перебіг** дозволяє у **перебіжці** поставити російський наголос уже без подвійної комбінації. СУМ на ділі є могильником української лексики на найвищому /академічному!/ рівні.

Словник без жодних ремарок фіксує такі *українські* слова:

банкет	— як рівноправний відповідник до бенкет
виручка	— суржиковий варіант до слова виторг
клястися	— як еквівалент до присягатися
листати	— у значенні гортати книжку
невідв'язний	— дано без прикладів з творів, зате широко вживане у поясненнях
община	
чеканити монети	

"Російсько-український словник" АН УССР (РУС) практикує інший маневр. Даючи переклад російського слова, на перше місце ставить здерту з російської мови кальку, а вже тоді на другому або й на останньому місці наводить українське слово, дуже часто з дискримінаційною ремаркою:

блаженствовать	— блаженствувати, розкошувати, розмовне раювати
возвышать голос	— піднімати (підіймати, підносити) голос
лентообразный	— стрічкоподібний, стъожкуватий
сутяжник	— сутяжник; розмовне сутяга, позивало, позивака

Навіть у ряду *розмовних* слів суржикове сутяга стоїть на першому місці! Така практика закріпила за РУСом назву "Російсько-російський словник". Описаними підступними маневрами здійснювано в УССР "мовну політику партії" спрямовану на цілковите зникнення української мови.

XXXIII. СМЕРТЬ ЧЕРЕЗ ПОДОБУ

У Розділі ХХ згадувано про зникнення з живої та писемної мови українських слів, що мали інше значення в мові російській. Така *смерть через подобу* завдала українські лексиці відчутної шкоди. Наведені у Розділі ХХ приклади не вичерпують усіх таких *смертей*. Практично нема жодного шару лексики, що його не торкнулася б згадана *смерть*.

І в цьому можна переконатися на прикладі хоч би частки **то**.

Частку **то**, як свідчать твори класиків, українці вживали подекуди замість частки **таки** переважно там, де росіянин вживав частку **же**:

"... **якби-то** воно так сталося, як гадається..." (*Т. Шевченко*) (1)
 "... **Якби-то** нам жениха..." (*П. Мирний*)

У цих прикладах **якби-то** має значення **якби таки** і відповідає російському **если же**; українська частка **то** відповідає російській **же**.

"... Ой, **шо то** далі буде? **Що то** далі буде!..." (*І. Нечуй-Левицький*) (2)

У такому разі росіянин скаже "**Что же** дальнє буде", отже і тут наше **то** = російському **же**.

"... Знать, забула, що **колись-то** сама діувала..." (*Т. Шевченко*) (3)

У реченні (3) **колись-то** = **колись таки** і відповідає російському **когда-то же**, де наша частка **то** = російській **же**.

"... Адже розказував якийсь чоловік, що **десь-то** та **хтось-то** усіх ховрахів повиливав на своїм наділі..." (*М. Кропивницький*) (4)

У реченні (4) слова **десь-то** / **десь таки** / **хтось-то** / **хтось таки** / відповідають російським **где-то же** і **кто-то же**; знову українське **то** = російському **же**.

Відповідність нашої частки **то** російській **же** засвідчують і такі вирази:

<i>Український вираз</i>	<i>Російський вираз</i>
Як то так?	Как же так?

Як бачимо, у поєднанні з лексичними формами **якби**, **десь**, **хтось**, **колись**, **як** частка **то** в українській мові відповідає російській частці **же**. Але в деяких інших випадках вживання частки **то** в українській та російській мовах рівнозначна. Це привело до того, що частка **то** у значеннях, розбіжних з російськими, перестала вживатися, а форми **десь-то** / **десь таки** /, **колись-то** / **колись таки** / **кудись-то** / **кудись таки** /, **хтось-то** / **хтось таки** /, **якийсь-то** / **якийсь таки** / втратили своє первісне значення і уподібнилися до російських **где-то**, **когда-то**, **куда-то**, **кто-то**, **какой-то**:

десь-то	<i>уподібнилось до</i>	десь
колись-то	<i>до</i>	колись
кудись-то	<i>до</i>	кудись
хтось-то	<i>до</i>	хтось
якийсь-то	<i>до</i>	якийсь

Коли це сталося, колишні поняття нам довелося висловлювати інакше:

<i>Вживано колись</i>	<i>Вживано тепер</i>	<i>Російська форма</i>
<i>десь-то /десь таки/</i>	<i>десь же</i>	<i>где-то же</i>
<i>колись-то /колись таки/</i>	<i>колись же</i>	<i>когда-то же</i>
<i>кудись-то /кудись таки/</i>	<i>кудись же</i>	<i>куда-то же</i>
<i>хтось-то /хтось таки/</i>	<i>хтось же</i>	<i>кто-то же</i>
<i>якийсь-то /якийсь таки/</i>	<i>якийсь же</i>	<i>какой-то же</i>

Форма ж **якби-то** подекуди звучить, як **якби ж то**, а то і як **якби ж**.

Словник Академії Наук УССР навіть не визнає за формою **колись-то** права бути окремим словом, а форми **хтось-то**, **десь-то**, **якийсь-то** тлумачить неправильно. І це тоді, коли наведені для ілюстрації цитати до деяких з цих форм суперечать академічному тлумаченню.

Доля частки **то** розділили й інші малі та великі лексичні одиниці, що мали в російській мові інше значення.

В українській пісні співається:

*А я молода,
Як ягода,
Не піду заміж
За рік, за два.*

Прийменник **за** виконує в українській мові ту саму функцію, що й **через** у російській:

За тиждень — Великдень. (5)

У таких випадках росіянин вживе прийменник **через**: **через** неделю — Пасха. З другого боку, російське **через** подекуди відповідає українському **через**. Така подібність вплинула на те, що і у випадку (5) українці почали казати **через**:

Через тиждень — Великдень.

Уніфікація української та російської мов стається з багатьох причин. Як уже вказувано, освіта для елітарних прошарків суспільства за царя була виключно російськомовна. Практично, навіть непересічній людині важко володіти досконало кількома мовами: кожна мова має тисячі "секретів", які можна опанувати лише практикуючи дану мову змалку, дістаючи освіту цією мовою, постійно користуючись цією мовою, а також послуговуючись необхідними мовними довідниками: словниками, порадниками.

Усіх згаданих умов бракувало українським елітарним прошаркам і в російській імперії і в комуністичній. Через брак названих умов, навіть українські письменники та культурні діячі не могли себе захистити від **благотворного** впливу мови офіційного життя, освіти, і нарешті, мови міського оточення на Східній Україні.

Тому й письменники українські, виробляючи літературну мову, не були вільні від такого впливу. Що близче до сучасності, то більше письменники підпадали під цей вплив. У Шевченка, наприклад, трапляються русизми, але заразом він лишив неперевершени зразки української неспотореної мови, а надто у самобутніх мовних зворотах. У письменників же післяшевченкової доби мовних запозичень трапляється чимраз то більше. От як вживають народні й запозичені звороти Т. Шевченко, Л. Глібів, П. Мирний

"... Мороз лютує, аж скрипить ..."	(T. Шевченко)
"... Дивлюся — люди аж кишать ..."	(Л. Глібів)
"... Аж кишишть Невольника у Сиракузах ..."	(T. Шевченко)
"... Річки — так і киша ть рибою ..."	(П. Мирний)
"... недалечко й рибний ставок, де кишма кишишть всяка рибина"	(П. Мирний)

Вирази **аж кишишть**, **аж киша**ть самобутні українські звороти, а форми **так і кишишть**, **так і киша**ть, **кишма кишишть** — звороти, без сумніву, запозичені

Поряд із **смертью через подобу** відбувався в нашій мові й інший процес, коли з двох українських синонімів вживано (а в УССР ще й культивовано) той, який близче до російського відповідника.

Цей процес дуже легко спостерегти на такій схемі:

<i>Російська форма</i>	<i>Українська I</i>	<i>Українська II</i>	<i>Культивовано в УССР</i>
пелёнки	сповиток	пелошки	пельюшки
полтавчанин	полтавець	полтавчанин	полтавчанин
собрание	збори	зібрання	зібрання
суматоха	зам'яття	сум'яття	сум'яття
ухудшаться	гіршати	погіршуватися	погіршуватися
черниговчанин	чернігівець	чернігівчанин	чернігівчанин

Той, хто володів обома мовами або хто вивчав українську мову, з двох можливих синонімів уживав такий, який був близчіший до канонізованого в державно-офіційній мові. Цей стихійний поперек процес піднесено в УССР до рівня "мовної політики партії", коли оригінальні українські форми штучно вилучувано з ужитку, а натомість культивовано форми, наближені до російських.

Така політика породила ще один псевдотворчий процес, коли українські форми штучно підроблювано під відповідні російські.

<i>Російська форма</i>	<i>Форма українська</i>	<i>Культивовано в УССР</i>
вслушиваться во что	дослухатися до чого	вслушатися у що
духовний інтерес	духовий	духовний
еженедельник	тижневик	щотижневик
лаповидный	лапатий	лаповидний
марево	мариво	марево
неизбывныи	непозбутній	незбивний (!)
обрадовать	врадувати	обрадувати
отбор	добір	відбір
отлаживание	налагодження	відлагодження
переодеваться	передягатися	переодягатися
по адресу	на адресу	за адресою
потирать руки задоволено	затирати руки	потирати руки
совпадать	збігатися	співпадати
столкнуться	зіткнутися	зштовхнутися (!)
сумерки	присмерк, сутінок	сутінки, присмерки

Зразки такої творчості можна наводити без кінця.

З другого боку, українські слова з цілком певним значенням діставали у процесі такого зближення мов зовсім інше значення. Ми вже бачили, як подібність слова **лижви** до російського слова **лижі** сприяла переродженню нашого слова і наданню йому іншого значення. Такі переродження мали місце і з іншими словами:

<i>Українська форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Культивовано в УССР</i>
знаменитий /чудовий/	знаменитый /славетный/	знаменитий /славетний/
лигати	проглатывать	проковтывать
овочі (плоди)	овощи (городина)	овочі (городина)
протяжний /тривалий/	протяжний /з протягом/	протяжний /з протягом/
удачливий /талановитий/	удачливый /щасливий/	удачливий /щасливий/

Не міг не позначитися на розвитку української мови самодіяльний характер українського мовознавства в Росії. Не було жодних державних установ, які б розробляли, досліджували й розвивали українську мову. Усі дореволюційні словники й підручники укладали люди з патріотичного обов'язку, не дістаючи за це жодної винагороди. На ділі, дослідження української мови не заохочувано, а переслідувано. Без жодного заохочення та належних умов працювали Білецький-Носенко, Грінченко, Яворницький, Комаров та інші. Це відповідно впливало на якість їхньої праці.

У словнику Грінченка у гнізді слова **очевидячки** зафіксовано зворот **в очевидячки /в очевидьки/** з такими ілюстраціями:

Не приснилось, а в очевидячки явилось. (П. Куліш)
Христі, мов живе, усе те стало в очевидячки. (П. Мирний)

З цих прикладів видно, що вираз **в очевидячки** відповідав сучасному виразові **наяву**. На жаль, Б. Грінченко не відзначив цього значення виразу **в очевидячки**, дорівнявши його до слова **очевидячки** і

зареєструвавши для обох лексичних форм такі значення:

очевидно, явно, на очах, перед очима

Це призвело до того, що пізніші мовознавці, розробляючи російсько-українські словники, належно не переклали російського слова **наяву** на українську мову. Зворот же в **очевидячки /в очевидьки/** в українському мовному океані і далі удосконалювався і набув форми **вочевидь**. Відсутність у словниках — починаючи від Грінченка — правильного тлумачення виразу в **очевидячки** сприяла засвоєнню літературною мовою неправильного значення цього слова. Словникарі і далі повторювали неповне тлумачення Б. Грінченка. В УРС, наприклад, вираз **в очевидячки** перекладено по-російськи як **перед глазами /перед очима/**. А СУМ взагалі не зареєстрував виразу **в очевидячки**, а наявне в СУМІ **вочевидь** /з позначкою *розвовне!*/ пояснено без згадки значення **наяву**, хоч одна з наведених ілюстрацій фіксує саме таке значення: *За чотири роки я вочевидь пересвідчився, що Григорій напрочуд доброго серця людина.* У цьому прикладі **вочевидь** значить **наяву**. Брак мовознавчих інституцій і неможливість досконало опрацьовувати мовне багатство окремими ентузіастами сприяли тому, що в мовній практиці стало приживатися запозичене в сусідів слово **наяву**.

Так зникав з української мови її самобутній кольорит.

XXXIV. ПІДВОДНІ РИФИ

Той, хто хоче досконало опанувати українську мову, мусить пам'ятати, що усяке знання, усяке вміння має свої підводні каміння, яких треба уникати, щоб не зазнати аварії, практикуючи те чи те знання. Аварією для мовця буде, коли автторія визнає його мову штучною, підробленою, фальшивою і псевдоукраїнською. Щоб цього не сталося, треба обминати "підводні рифи" в океані української мови.

1. "А МОСЇ МИЛОЇ НЕ ПУСКАЄ МАТИ"

Ці слова народньої пісні "Дозволь мені, мати, криницю копати" слід тримати в пам'яті кожному, хто хоче правильно говорити й писати українською мовою.

Чому?

Бо наведений рядок пісні наочно фіксує правило керування слів у мові, а саме: керування дієсловом із заперечною часткою **не** відмінку іменника. Дієслово з часткою **не** вимагає від іменників родового відмінку:

<i>A. Без частки не</i>	<i>B. З часткою не</i>
даю дозвіл	не даю дозволу
записую слова	не записую слів
збирайте збори	не збирайте зорів
купив книгу	не купив книги
мати пускає милу	мати не пускає милої

Іменники у стовпчику *B* стоять у родовому відмінку, тоді як у стовпчику *A* — у знахідному. Зміну відмінків викликає заперечна форма дієслова. Заперечення вимагає поставити іменник у родовий відмінок.

Недодержання цього правила порушує гармонійність української мови.

Знавець української мови одразу відчує фальш, слухаючи тих, хто не дотримується цього правила. Мені довелося слухати одного виконавця народніх пісень, який пісню "Дозволь мені, мати, криницю копати" співав так:

*Дозволь мені, мати, криницю копати
Чи прийдуть дівчата води набирати.
Усі дівки прийшли води набирати,
А мою дівчину не пускає мати...*

Слова мою дівчину тут поставлено у знахідному відмінку. Така обробка народньої пісні звучить фальшиво, бо в ній не додержано законів мови. Згідно з цими законами народ співав так:

А мосї милої не пускає мати

Рядок цієї пісні може виконувати роль мнемонічного засобу для утримання в пам'яті наведеного "секрету" української мови.

2. "Я БУВАВ ПО ВСІХ УСЮДАХ, ЇЗДИВ ВЕРХИ НА ВЕРБЛЮДАХ"

Цей уривок так само варто пам'ятати тим, хто хоче обминати підводні рифи штучності й фалшу в океані мови. На що саме тут слід звернути увагу?

На прийменник **по** і на закінчення іменників — а також прикметників, займенників, числівників — що стоять за ним.

Прийменник **по** вимагає від іменників усіх родів у множині закінчення місцевою відмінку:

Давальний відмінок	Місцевий відмінок	Множина іменника
множини	множини	з прийменником по
вулицям	на вулицях	по вулицях
коням	на конях	по конях
морям	на морях	по морях
схилам	на схилах	по схилах
хатах	на хатах	по хатах
шляхам	на шляхах	по шляхах

У множині прийменник **по** ставить іменники всіх родів у місцевий відмінок.

Це дуже характерна риса української мови. Недодержання її — перша ознака незнання мови. Поширені в Україні двомовність дуже нівелює цю рису, бо під впливом двомовності навіть найпрестижніші мовці помиляються, вживаючи прийменник **по** у множині з давальним відмінком (на російський копил) замість місцевого відмінку:

по правам замість по правах
по горам замість по горах

Навіть талановиті й видатні письменники припускаються помилок, вживаючи цього прийменника. Поет О. Олесь, наприклад, пише:

Згадайте мертвих словом жалібним

І наперед, ніж келих сповнений підняти,
Ударте в дзвін **по ним!**

Останні слова по-нашому мали б звучати **по них**.

Славним мрійникам — нашим попередникам — такі огріхи можна пробачити: за тих часів не було українських шкіл, української науки, українського мовознавства. Припускання такої помилки сьогодні свідчить про недостатній освітній та культурний рівень і, що гірше, про байдужість до своєї мови і національності.

3. "ЧЕРВОНИЙ ЗАХІД СОНЦЯ ДАЛІ ПОГАСАЄ"

Це ще один мнемонічний рядок. Носії української *президіяльної* мови — мови, поширеної у президіях — думку, висловлену цим рядком висловлять так:

"Червоний захід сонця **продовжує** погасати"

Стилістично — це калькування мови "старшого брата". Саме у царині стилістики мандрівець океаном української мови може спіткати найбільше *підводних рифів*. Ми часто можемо почути або прочитати такі пасажі:

завод **продовжує** працювати
продовжують надходити тривожні вістки
учні **продовжували** вивчати ці явища

Звороти з дієсловом **продовжувати** не властиві українській мові. Українці замість цих зворотів вживають звороти з прислівником **далі**:

завод і далі працює
і далі надходять тривожні вістки
учні і далі вивчали ці явища

4. ХІБА ХОЧЕШ? МУСИШ!

У мові сучасників надто часто вживано слова **повинен**, **повинна**, **повинні**:

я **повинен** зробити
ви **були повинні** спинитися
ми **повинні** залагодити
вона **повинна б** знати

Така любов до слова **повинен** — не випадкова. Це наслідок штучного культивування цього слова і вилучення інших українських форм.

Наша мова має кілька синонімів до слова **повинен**, що їх широко вживано у некастрованій українській мові:

"Іде шляхом молодиця, мусить бути з проші"	<i>(Т. Шевченко)</i>
"Просили — не хотів, казали — мусив "	<i>(Номис)</i>
"Ой, знаю, знаю, кого кохаю, Тільки не знаю, з ким жити маю "	<i>(Нар. пісня)</i>
"Ось слухайте, щось маю вам сказати"	<i>(Е. Гребінка)</i>
"Що маємо робити? Як маємо бути? Де його шукати маємо ?"	<i>(М. Вовчок)</i>

Вилучення українських форм **має бути**, **мусить бути**, **маю йти**, **мушу йти**, **мав робити**, **мусіли купити**, тощо — це один із засобів кастрації української мови, обернення її на нудний безбарвний суржик. Жива — *не президіальна* — українська мова широко послуговується своєю синонімічною палітрою. Саме цю синонімічну палітру використовували у своїх творах і українські клясики.

5. "ГРАЙ ЖЕ, ПЕТРЕ, НА БАНДУРУ"

У розділі XX згадувано, що паралельне співіснування двох мов спричинилося до ерозії української системи узгодження і керування слів. Сьогодні в живому мовленні годі знайти відповідь, як правильно узгоджувати слова. У всіх сумнівних питаннях арбітром може служити народня творчість, яка донесла до нас зразки неспотвореної української мови. Наведена в заголовку цитата з пісні дає нам орієнтир, якого відмінку вимагає від іменника слово **грати**, вжите з прийменником **на**. Як бачимо, українці ставили такий іменник у західний відмінок:

грати на бандуру
грати на скрипку
грати на сопілку
грати на трамбон
грати на флейту

Тож не треба поправляти тих, хто каже **грати на нерви**. Саме так має звучати цей вираз по-українському.

Очевидно, що так само керують відмінками і слова **цигикати**, **бренькати** тощо. Однак, під впливом двомовності наведене керування відмінками стало зникати, і, почавши від Котляревського, спостерігаємо керування, спільне з російським. Шевченко послідовно дотримується неспотвореного керування. Щождо письменників *соціалістичного реалізму*, то вони остаточно занехаяли український мовний стандарт в описаному слововжитку. Спотворений слововжиток занесено і до словників.

6. ХОЧ ЩО БУДЕ - НЕ ОГЛЯДАЙСЯ!

Сучасна українська мова засвоїла цілу низку лексичних конструкцій під впливом російської мови. До таких конструкцій належать вирази

**що б не було
як би не було
який би не був
хто б не був**

Українські пам'ятки зафіксували оригінальний народній зворот, який цілком заступає наведені вище конструкції. Словник Грінченка фіксує такі українські конструкції:

хоч де:	<i>Хоч де будеш, то я тебе знайду.</i>	(З народніх уст)	(1)
хоч хто:	<i>Хоч хто казатиме — не слухайся!</i>	(З народніх уст)	(2)
хоч що:	<i>Хоч що буде — не оглядається!</i>	(З народніх уст)	(3)

Такі конструкції фіксують і інші живомовні та літературні джерела:

хоч який:	<i>Terpi, Грицю, хоч яка спека.</i>	(Прислів'я)	(4)
	<i>I хоч який він є в житті осібнім...</i>	(Л. Українка)	(5)
хоч куди:	<i>Хоч куди подається — вмерти треба...</i>	(Л. Українка)	(6)
хоч як:	<i>Хоч як його відганяй, таки сяде дідові на плече.</i>	(О. Гончар)	(7)

Немає сумніву, що більшість сучасників аналогічні думки висловить інакше:

<i>Де б ти не був, я тебе знайду.</i>	(1)
<i>Хто б не казав — не слухайся!</i>	(2)
<i>Що б не було — не оглядається!</i>	(3)
<i>Terpi, Грицю, яка б не була спека.</i>	(4)
<i>/ який би він не був в житті осібнім...</i>	(5)
<i>Куди б не подався — вмерти треба...</i>	(6)
<i>Як його не відганяй, таки сяде дідові на плече.</i>	(7)

Сучасні конструкції повторюють російську мовну практику. Жива мова знає й інший варіант таких зворотів із часткою **хай**:

<i>Український зворот</i>	<i>Калькований відповідник</i>
Хай який буде штурм, ми приїдемо	Який би не був
Хай де його заховають, я відишучаю	Де б не заховали
Хай хто питасє, тримайся свого	Хто б не питав
Хай як просить — не відчиняй	Як би не просили

Між оригінальними та запозиченими зворотами існує таке співвідношення:

<i>Український зворот</i>	<i>Варіант звороту</i>	<i>Калькована форма</i>
хоч де	хай де	де б не
хоч коли	хай коли	коли б не
хоч куди	хай куди	куди б не
хоч хто	хай хто	хто б не
хоч чий	хай чий	чий би не
хоч що	хай що	що б не
хоч як	хай як	як би не
хоч який	хай який	який би не

Перешкоди на шляху розвитку української культури привели до того, що наведені самобутні українські конструкції майже цілком зникли з ужитку. Академічний словник (СУМ) навіть не реєструє усіх згаданих зворотів, зокрема живомовних зворотів з часткою **хай**. Зате калькованим зворотам **що б то не було, як би не було, який би не був, чий би не був** тощо відкрито "зелену вулицю" і занесено до всіх

словників.

Той же, хто хоче опанувати неспотворену українську мову, має берегти ті її риси, які відбивають незалежний культурний розвиток українців, хоч окупаційні словники цих рис і не фіксують. До таких рис належить і низка інших мовних особливостей, які зазнають ерозії буквально на наших очах.

Наведу найчастіше подибувані оргіхи проти правильної української мови:

<i>Правильна українська форма</i>	<i>Суржикова форма</i>
відповідно до чого	відповідно чому
глузувати з кого	глузувати над ким
дивуватися з чого	дивуватися чому
завдячувати кому що	завдячувати кому чим
запобігати ласки у кого	запобігати ласки перед ким
знущатися з кого	знущатися над ким
зраджувати кого	зраджувати кому
легковажити що	легковажити чим
навчатися /вчитися/ чого	навчатися /вчитися/ чому
нехтувати поради /що/	нехтувати порадами /чим/
опановувати що	опановувати чим
повідомляти нас /кого/	повідомляти нам /кому/
постачати матері хліб /кому — що/	постачати матір хлібом /кого — чим/
радіти /радий/ з чого	радіти /радий/ чому
сміятися з чого	сміятися над чим
спонукувати на що	спонукувати до чого
стосуватися до нас /до кого/	стосуватися нас /кого/

XXXV. УСІМ РИФАМ РИФ

Дуже небезпечний і підступний риф для практиків української мови — вживання дієприкметникових форм. Дієприкметникові форми типу **розвомляючий, тримаючий, температурячий** не властиві нашій мові. Проте під впливом **двомовності** і з активною участю послідовників *академіка Белодеда*, ці форми чимраз настирливише засмічують українську мову. Можна почути і прочитати:

**воюючий
галопуючий
гинучий
зростаючий
наступаючий
слабнучий
танцюючий**

Затим що обминання таких форм становить певні труднощі навіть для мовознавців, доцільно розповісти, як можна обходитись без дієприкметників. Мовознавство розрізняє такі категорії дієприкметників:

А. активні теперішнього часу:

зростаючий = який /що/ зростає; той, хто зростає

Б. зворотні активні теперішнього часу /ці форми відомі лише російській мові/:

гордящийся = який /що/ пишається; той, хто пишається

В. активні минулого часу:

зрослий = який /що/ зріс; той, хто зріс; Сюди ж належать і суржикові форми **бувший = який був,**
пізнавший = який пізнав

Г. зворотні активні минулого часу — /лише в російській мові/:

загоревшийся = який /що/ загорівся; той, хто загорівся

Г. пасивні теперішнього часу:

пізнаваний = що його пізнають; той, кого пізнають;

Дослідім кожну категорію — А, Б, В, Г, І — окремо.

А. АКТИВНІ ДІЕПРИКМЕТНИКИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ /Форма (А)/

Діеприкметників форми (А) в нашій мові не вживано. Їх заступає розгорнутий зворот дієслова з займенником **який, що, хто:**

<i>Замість</i>	<i>Ми кажемо</i>
<i>усі, граючі</i> в карти,	<i>усі, хто грає</i> в карти
	<i>усі, що грають</i> у карти
	<i>усі, які грають</i> у карти.

Але форми (А) подекуди вживають у ролі прикметників. Проте і таке вживання не характерне для мовної стихії українців. На жаль, таке вживання поширюється.

Українська мова уникає діеприкметникових форм, заступаючи їх іншими формами. Нижче розглянуто 16 способів такої заміни:

1. Замість діеприкметника-кальки вживано діеприкметник, властивий українській мові:

<i>Калькована форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Українська форма</i>
випрохуючий милостиню		жебрущий
вислизаючий		вислизущий
гинучий		умиращий, зникомий
зміцнюючий /засіб/		покріпувший
невгасаючий		невгласуний
непрацюючий	бездействуючий	гулящий
розтліваючий		розтлівущий
даючий /рука даючого/		давущий /рука давшого/

Кальку подекуди може замінити давній діеприкметник:

зникаючий	зникомий
розуміючий що	свідомий чого

Функцію заміни може виконати й активний діеприкметник минулого часу:

прилягаючий	прилеглий
скисаючий	недокислий

2. Кальку заступає віддієслівний прикметник з кінцівкою **-кий**:

<i>Калькована форма</i>	<i>Українська форма</i>
вислизаючий	порський
муляючий	мулький
смалячий	смалький

3. Замість діеприкметника-кальки вживано віддієслівний прикметник:

<i>Калькована форма</i>	<i>Українська форма</i>
брязкаючий	брязкотючий, брязкучий
засліплоючий	сліпучий
спалахуючий	спалахувший (Рек.)
гуркаючий	гуркотючий

4. Кальку заступає віддієслівний прикметник з кінцівкою **-ув/альний**:

<i>Калькована форма</i>	<i>Українська форма</i>
вимірюючий	вимірювальний
звужуючий	звужувальний
огріваючий	огрівальний
спонукуючий	спонукальний

5. Кальку з успіхом заступає віддіслівний прикметник з наростком **-Ч-**:

<i>Калькована форма</i>	<i>Українська форма</i>
запам'ятовуючий	запам'ятовчий
перетворюючий	перетворчий
протиборствуючий	протиборчий
попереджуючий	запобігавчий

Більше прикладів до цього пункту — у розділі XXVI.

6. Замість кальки вживано прикметника з наростком **-ист-**:

<i>Калькована форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Українська форма</i>
загрібаючий		загребистий
підбадьорюючий		бадьористий
	сверкаючий	вогнистий

7. Форму (А) заступає прикметник, що відповідає значенню дієприкметника у даному конкретному вислові:

<i>Калькована форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Українська форма</i>
вражаючий ефект	потрясающий эффект	могутній ефект
галопуюча (інфляція)		обвальна, нестримна, розтриножена
діючий		чинний, активний, діяльний,
		дійовий, ефективний
дозріваючий		доходжалий
існуючий		сучасний, наявний, сущий
недіючий		бездіяльний, нерухомий, мертвий,
		неживий, неефективний
	болеутоляющий	протиболієвий
	восходящая звезда	нова зірка
	изобилующий чем	багатий на що, рясний від чого
	испытывающий взгляд	сторожкий /пильний/ погляд
	не нервирующий	спокійний

8. Дієприкметника-кальку заступає прикметник:

a. з кінцівкою **-ливий, -ний, -ній:**

<i>Калькована форма</i>	<i>Українська форма</i>
брязкаючий	брязкітливий
гуркаючий	гуркітливий
дратуючий	дратівний
загрожуючий	загрозливий
заспокоюючий	заспокійливий
наступаючий /rік/	прийдешній

b. з кінцівкою **-ійний, -ний:**

<i>Калькована форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Українська форма</i>
агонізуючий		агонійний
координуючий		координаційний
рухаючий		рушійний

циркулюючий	циркуляційний
предвіщаючий	призвісний
текущий /год/	поточний /рік/
текущая /вода/	проточна /вода/

в. із закінченням **-овий:**

<i>Калькована форма</i>	<i>Українська форма</i>
допомагаючий	допомоговий
підслухуючий /апарат/	підслуховий
розважаючий	розваговий
розділяючий /принцип/	розділовий

9. Замість кальки вживано іменника:

<i>Калькована форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Українська форма</i>
ведучий програми		проводник
виконуючий обов'язки		виконавець обов'язків
всезнаючий		всевідець
гавкаючий		гавкун, гавкало
інакодумаючий		інодумець, інакодумець
інформуючий		інформант
колекціонуючий		колекціонер
копіюючий		копіїст
пишучий		писець, писар
симпатизуючий		симпатик
снідаючий		снідельник
співаючий		співака, співун, співець
	стерегуший	сторож
	управляючий	управитель

Мовці мають усвідомлювати, що заміна форми (А) іменником іноді вимагає переробки пари дієприкметник-іменник на іменник-іменник:

гавкаючий пес	пес-гавкун
всезнаючий професор	професор-всевідець

10. Щоб уникнути кальки зворот з дієприкметником перефразовано:

<i>Калькована форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Українська форма</i>
знеболюючий засіб		засіб знеболення
оточуючі слова		словесне оточення
	воздеваючий руки	з простертими вгору руками
	вспоминаючий прошлое	занурений у спогади про минуле
	куб, вміщаючий літр	куб місткістю /обсягом/ у літр
	прославляючий царя	царський хвалитель

11. У пригоді стає ідіоматичний — часом образний — зворот:

<i>Калькована форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Українська форма</i>
агонізуючий		в агонії
воюючий		у борні
діючий		у дії, в роботі, в ходу
скисаючий		у процесі скисання
танцюючий		у танці
температурячий хворий		хворий з температурою
	возлагаючий надежды на	з надіями на
	восходяще сонце	сонце на сході

12. Допомагає прийменник для:

<i>Калькована форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Українська форма</i>
гальмуючий /прилад/		для гальмування
гойдаючий		для гойдання
шифруючий		для шифрування
	содействуючий развитию	для сприяння

13. У пригоді стає зворот із словами щораз, чимраз, дедалі:

<i>Калькована форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Українська форма</i>
зростаючий /тиск/		щораз більший
зростаючі ціни		щораз вищі ціни
слабнучий		дедалі слабший
	выживающий из ума	дедалі слабший на голову /розум/

14. Калькований зворот заступає дієслово або іменник з прикметником **готовий, зайнятий, звиклий, здатний, охочий, радий, схильний** тощо:

<i>Калькована форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Українська форма</i>
агітуючий		зайнятий агітацією
нудьгуючий		звиклий нудьгувати
обертаючий		здатний обертати
обіцяючий		радий /охочий/ обіцяти
перебільшуючий		схильний перебільшувати
підвищуючий		готовий підвищувати
	бегущая по волнам	відважна бігти плесом вод

15. Прислуговується традиційна українська словоформа:

<i>Дієприкметник з іменником</i>	<i>Складний іменник</i>
дурячий світ	дурисвіт
закручуючий голову	закрутіголова
ковтаючий мух	лигай-муха
лижучий блюдо	лизоблюд
недобачаючий хиб	недобачай-хиби
хапаючий книші	хапокниш

16. Дієприкметниковий зворот заступає дієприслівниковий:

<i>Українізований російський зворот</i>	<i>Дієприслівниковий зворот</i>
брат, смакуючий подробиці, каже	смакуючи подробиці, брат каже
пролетіла співаюча пташка	співаючи, пролетіла пташка

Ці 16 способів заміни активних дієприкметників теперішнього часу, річ ясна, не вичерпують усіх словотворчих можливостей нашої мови, але вони дають уявлення про такі можливості.

XXXVI. УСІМ РИФАМ РИФ (продовження)

Б. ЗВОРОТНІ АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ /ФОРМИ (Б)/

Цих дієприкметників — форм (Б) — в українській мові не вживано. Їх заступає розгорнутий зворот дієслова із займенником що, який, хто:

Замість *Ми кажемо*
пишаючийся *який /що/ пишається, той, хто пишається*

Форма **пишаючийся** — форма нежива: її вжито лише для ілюстрації. Форми (Б) поширені в російській мові. У дальншому тексті до всіх українських форм наводитимуться форми російські. Не вміючи знайти українські відповідники до форм (Б), дехто зневірюється у здібностях рідної мови. Саме, щоб розвіяти такий забобон, постає потреба наводити російські форми, що і зроблено у дальших прикладах.

1. Розгорнуту діеприкметникову форму (Б) заступає давній діеприкметник, що закінчується на **-щий**:

<i>Розгорнута форма (Б)</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Діеприкметник</i>
хто перебивається жебрами	побирающийся	жебрущий

Цю ж функцію виконує пасивний діеприкметник минулого часу:

<i>Розгорнута форма (Б)</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Діеприкметник</i>
що втішається	наслаждающийся	чарований, посвященный-чарованный
який авансується	авансирующийся	авансованный
який використовується	использующийся	використовуваний
який продається	продающийся	продаваний
який простягається	простирающийся	простиранный

2. Розгорнуту форму (Б) заступає прикметник з кінцівкою **-кий**:

<i>Розгорнута форма (Б)</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Прикметник</i>
який б'ється	бьющийся	б'ючкий
який в'ється	вьющийся	виткий
який гнететься	гнущийся	гнучкий
який легко нагинається	легко согибающийся	хилкий
який мастилься	мажущийся	масткий
який рвететься	рвущийся	рвучкий

3. Форму (Б) заступає прикметник, близький до діеприкметника, з кінцівкою **-енний**:

<i>Розгорнута форма (Б)</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Прикметник</i>
той, що бережеться	берегущийся	береженний
той, що дозволяється	позволяющийся	дозволенный
той, що здійснюється	осуществляющийся	здійснений
той, що народжується	рождающийся	рожденный (Рек.)

4. Стає у пригоді прикметник з кінцівкою **-абельний, -истий, -мий, -ній, -овий** або прикметник-образ:

<i>Розгорнута форма (Б)</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Прикметник</i>
який адаптується	адаптирующийся	адаптивный
який займається	вспламеняющийся	займистый
який здається	кажущийся	сповидний
який надходить	приближающийся (про свято)	придешний
який обертається	вращающийся	обертовий
який рухається	движущийся	рухомий

5. Форму (Б) підміняє іменник або зворот з прикметником чи іменником:

<i>Розгорнута форма (Б)</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Іменник або зворот</i>
хто обертається у світі	вращающийся в обществе	тертий у світі
що б'ється	срывающийся	у борні
що вдивляється	всматривающийся	з уп'ятими очима
що дослухається	вслушивающийся	з нашорошеними вухами
що забавляється	забавляющийся	захоплений забавою
що кривляється	кривляющийся	кривляка
що розвивається	развивающийся	малорозвинений
що пишається /чим/	гордящийся /чем/	ордий з чого
що розвивається	развивающийся	у процесі розвитку

що ставиться за обов'язок	вменяючийся в обязанність	поставлений за обов'язок
що сумнівається с	омневаючийся	повен сумнівів

6. Українську форму творить прикметник із словом чимраз, щораз, дедалі:

<i>Розгорнута форма (Б)</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Зворот</i>
що змінює вигляд	видоизменяющийся	шораз іншої форми
який впорядковується	благоустраивающийся	чимраз впорядкованіший
який звужується	суживающийся	чимраз вужчий
який змінюється	меняющийся	шораз інший
який стабілізується	стабилизирующийся	дедалі стабільніший
який ускладнюється	усложняющийся	чимраз складніший
який утруднюється	утрудняющийся	чимраз важчий

В. АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ МИNUЛОГО ЧАСУ /ФОРМИ (В)/

Активні дієприкметники минулого часу — форми (В) — із закінченням **-лий** широко вживано в нашій мові. Ці форми не потребують заміни:

<i>Форма (В)</i>	<i>Розгорнуті форми</i>
вчаділий	який /що/ вчадів
захололий	який /що/ захолов
зрослий	який /що/ зріс
пожовкливий	який /що/ пожовк

Труднощі становлять форми, відомі в російській мові з наростком **-ш-** і невластиві українській мовній стихії:

<i>Замість</i>	<i>Ми кажемо</i>
казавший	який /що/ казав,
пізнавший	який /що/ пізнав,
утікший	який /що/ втік,

Форми лівого стовпчика — форми суржикові, літературною мовою не канонізовані. Заступає такі форми зворот із займенниками **що, який, хто**. Крім того, форми (В) можна уникнути наступними способами:

1. Заміна їх прикметником чи дієприкметником з відповідним значенням:

<i>Калькова форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Українська форма</i>
бувшиy	бывшиy	колишній
	истекшиy /год/	минулий /ріk/
	смотревшиy в окно	задивлений у вікно

2. Для заміни форм (В) можна вжити іменник:

<i>Розгорнута форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Іменник</i>
той, хто втік	сбежавшиy	втікач
той, хто повстав	восставшиy	повстанець

3. Неправильно утворені форми з наростком **-ш-** подеколи можна замінити правильними з наростком **-л-**:

<i>Неправильна форма</i>	<i>Правильна форма</i>
прохоловшиy	прохололиy
прибувшиy	прибулиy або прибулець

Для обминання форм (В) годяться й інші способи, уживані для заміни форм (А) та (Б).

Г. ЗВОРОТНІ АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ МИНУЛОГО ЧАСУ /ФОРМИ (Г)/

Форми (Г) властиві лише російській мові, в нашій мові їх не вживано:

<i>Російська форма</i>	<i>Ми кажемо</i>
влюблений	який /що/ закохався
настрадавший	який /що/ натерпівся
притворившийся кем	який /що/ вдав із себе
	той, хто закохався
	той, хто натерпівся
	той, хто вдав із себе <i>кого</i>

Довгість розгорнутих зворотів змушує мовців шукати коротших форм. У пошуках таких форм можна користуватися способами, наведеними для форм (А), (Б) і (В):

1. Форму (Г) заступає пасивний дієприкметник:

<i>Розгорнута форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Коротка форма</i>
який авансувався	авансировавшийся	авансований
який адаптувався	адаптировавшийся	адаптований
який вродився	родившийся	народжений
який пізнавався	познававшийся	пізнаваний
який пікся	пекшийся	печений
який продавався	продававшийся	продаваний
який розіспався	разоспавшийся	розіспаний
який уславився	прославившийся	уславлений

2. Замість зворотних форм (Г) можна вживати незворотні форми (В):

<i>Розгорнута форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Коротка форма</i>
що попометляється в очах	примелькавшийся	набридлий, осточортілий

3. Заміна прикметником:

<i>Розгорнута форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Коротка форма</i>
який натерпівся	настрадавшийся	довготерпливий
який не приєднався	неприсоединившийся	невтральний
який порепався	потрескавшийся	репаний
який прибився	приблудившийся	приблудний
який простерся	простершийся	простертый

4. Заміна іменником або іменником з прикметником:

<i>Розгорнута форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Іменник або зворот</i>
той, що продався	продавшийся	запроданець, продажна шкура
який загорівся	загоревшийся	пойнятій вогнем
який прибився	приблудившийся	приблуда

Г. ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ /ФОРМИ (Г)/

Ці дієприкметники властиві українській мові і замінити їх нема потреби:

<i>Форма (Г)</i>	<i>Розгорнута форма (Г)</i>
виконуваний	той, що його виконують
поштурхуваний	той, кого поштурхують
продажаний	той, що його продають

Крім форм з наростком **-ан**, **-уван**, українській мові відомі форми (Г) — творені переважно від іншомовних дієслів — з наростком **-абельн**:

<i>Розгорнута форма</i>	<i>Стисла форма</i>	<i>Варіант стислої форми</i>
той, що його конвертують	конвертований	конвертабельний
той, що його адаптують	адаптований	адаптабельний

XXXVII. СЛОВНИК ГОРТАЙ, А СВІЙ РОЗУМ МАЙ

Бажання опанувати секрети української мови змушують нас звертатися до словників — мовних порадників. Ale словники не можуть заступити кожному з нас здорового глузду, або властивого майже всім мовцям так званого почуття мови.

Сьогодні в Україні можна почути або прочитати такі вирази: "відповідно до **Акта** про державну незалежність", "виходячи з **Акта** про державну незалежність". Форма **Акта** ріже вухо.

Чому?

Bo вона неправильна. Слово **акт** у даному разі вжито у значенні **закон, указ**. A ці слова — узагальнені поняття — мають у родовому відмінку закінчення **-у: закону, указу**, і отже, так само має відмінятися слово **акт** у значенні **закон**. Rіч у тім, що словники не фіксують усіх можливостей вживання слова. Слово, вживане на означення предмета, вимагає у родовому відмінку закінчення **-а**. У якісь окремій сфері діяльності таке слово може набути значення узагальненого поняття, а з ним і закінчення **-у** в родовому відмінку.

Oсь як це стається. Слово **плуг** у родовому відмінку має закінчення **-а — плуга**. I тільки таке закінчення фіксують і сучасні словники й давнішні. Ale коли слово **плуг** вжито, як назва організації **Плуг**, то письменники 20-х років вступали до **Плугу** й виходили з **Плугу**, хоч словники закінчення **-у** не фіксували. Очевидно, в літераторів 20-х років ще не було знищено почуття мови до тієї міри, щоб сказати "вступаю до **Плуга**" або "виходжу з **Плуга**". Вони вживали форму **Плугу**, хоч її і не було у словниках.

Te саме і з "**Актом** про державну незалежність". Dіяти треба "відповідно до **Акту** про державну незалежність". "Do **Акту**", а не "do **Акта**". Darma, що словник каже, що родовий відмінок слова **акт — акта**.

Mи знаємо, що слово **смолоскип** у родовому відмінку має закінчення **-а**. I це підтверджують словники. Ale хто із словникарів міг передбачити, що колись словом **смолоскип** буде названо видавництво "Смолоскип"? U цій новій ролі **смолоскип** у родовому відмінку, rіч ясна, матиме закінчення **-у**: "Зайдіть до **Смолоскипу**" або "Напишіть до **Смолоскипу**".

Te same із словом **трамвай**. Коли слово **трамвай** вжито, як назва одного з видів міського транспорту, тоді в родовому відмінку воно матиме закінчення **-ю**: "На лініях **трамваю**". Ale "Зайшов до **трамвая**".

Slіpa віра словникам — риса успадкована з totalітарних часів — збиває декого ще й досі з пантелику. Словники ж просто не годні передбачити усіх можливих форм вживання слова. Додати треба, що словники вряди-годи брешуть, а надто видані в УССР за часів "дружби народів". Названі словники містять подекуди речі, що від них можна скопитися за голову.

Akademіchnyj "Rosійсько-український словник" (РУС) перекладає rosійське слово **бегунья** na українську мову як **бігунка**. Очевидно, akademіkam невідоме справжнє значення слова **бігунка**, що дуже прикро. Bo користувач словника, повіривши akademіkam, може вжити це слово, не знаючи, що **бігунка** po українському — це **роздад шлунку, пронос**. Цей же РУС rosійське слово **солнцеп'ёк** перекладає, крім **осоння**, ще й словом **підсоння**. **Підсоння** усі допогромні словники визначали як **клімат**, i це його справжнє значення. Щоправда, письменники **соціалістичного реалізму** перекрутили це слово, сплутавши **підсоння з осонням**. Chi ж мусить українське мовознавство черпати свою лексику від скороспечених під концем комунізму псевдоінтелектуалів?

Ne вільний від ляпсусів i "Словник української мови" (СУМ). Mi вже писали, як СУМ пояснює слово **лижви**. Цей же словник зворот **так і знай** /у гаслі **ТАК/ пояснює як **май на увазі****. Do пояснення словник наводить приклад вживання звороту:

I вже, так і знай, щось натворить.

З цього прикладу ясно, що зворот **так і знай** значить **можна не сумніватися**, а не **май на увазі**.

Viраз **хід конем** СУМ пояснює так: *rішучий засіб, який застосовують у крайньому випадку*. Таке тлумачення — ляпсус. Nasправdі, **хід конем** це **подолання перешкоди без конfrontації з перешкодою**. Viраз узято з шахової гри, де фігура кінь має право скакати через кілька клітин і через голови інших фігур.

Viраз **нашим салом та по нашій шкурі** СУМ пояснює як viраз, *що вживається, коли бажають підкреслити, що чиясь благодійність корислива*. Таке пояснення, m'яко кажучи, помилкове. Nasправdі цей viраз значить, *що нас оцасливлюють нашим же коштом*.

Слово **заки** СУМ пояснює не до кінця. **Заки** не лише **поки**, а ще і **перше ніж**:

Заки я схаменулась — його вже й немає. (M. Вовчок)

Слово **партолити** СУМ тлумачить як "те саме, що й **партачити**". Це безпідставне твердження. Ось як вжито це слово у І. Нечуя-Левицького:

Жінка вже спартолила пісний борщ з самісінької ботвини й сирівцю.

Спартолити це не **спартачити**, а синонім до слова **стелепати** /небало зготувати, небало зварити/.
Спартолити борщ це **стелепати борщ**.

Отже, іноді помиляються мовознавці, а надто з команди *академіка Бєлодєда*.

Прикладами ляпсусів у словникових виданнях УССР можна заповнити ще одну сторінку. Частину таких ляпсусів треба списати на недостатню кваліфікацію кадрів, добираних не відповідно до знань, а за відданістю партійним босам-русифікаторам. Більша частина ляпсусів — це пляномірне усування з ужитку самобутньої української лексики і заміна її лексикою калькованою. Під таку "кастрацію" підпали оригінальні моделі українського словотвору. Наведу приклад.

Наша мова знає такі два зразки словотвору:

I.	<i>Іменник</i>	<i>Прикметник</i>	<i>Значення прикметника</i>
	клини	клинуватий	у формі клина
	лапа	лапатий	у формі лапи
	порох	порохуватий	як порох, схожий на порох
	серце	серцюватий	у формі серця
	сітка	сіткуватий	у формі сітки
	стъожка	стъожкуватий	у формі стъожки /стрічки/
	хрест	хрестатий або хрещатий	у формі хреста
II.	<i>Іменник</i>	<i>Прикметник</i>	<i>Значення прикметника</i>
	куля	кулястий	як куля, у формі кулі
	цибуля	цибулястий	як цибуля, у формі цибулі

Наявність такого словотвору дозволяє творити цілу низку термінів за цим зразком:

порошок порошкуватий такий, як порошок
стрибок стрибкуватий рух що відбувається стрибками

Та учні *академіка Бєлодєда* не погодились із цими формами і застутили їх кальками з російської мови:

порошок порошкоподібний, порошковидний
стрибок стрибкоподібний, стрибковидний

Мало того, вони поширили таку "динозавризацію" і на питомі українські форми:

<i>Українська форма</i>	<i>Накинута штучна форма</i>
клинуватий	клиноподібний, клиновидний
кулястий	кулеподібний
лапатий	лапоподібний, лаповидний
порохуватий	пороховидний, пиловидний
серцюватий	серцеподібний
сіткуватий	сіткоподібний
стъожкуватий	стрічкоподібний
хрестатий /хрещатий/	хрестоподібний, хрестовидний
цибулястий	цибулиноподібний, цибулиновидний

У словниках УССР на перше місце у словниках поставлено штучні кальковані форми, а питомі українські або на друге місце, або їх не наведено зовсім. Таким відверто погромницьким шляхом ішла ліквідація самобутніх українських моделів словотвору.

Отже, до всього, зафіксованого у словниках УССР, треба ставитися критично, звіряючи наведену лексику з передходжерелами та із здоровим глуздом.

XXXVIII. СПИСОК ПОТЕРПІЛИХ ВІД ПОГРОМУ

Далі наведено слова, що зазнали калічення, перекручення, дискримінаційного словникування або вилучення з ужитку в наслідок погрому 30-х років:

<i>Повноцінна українська форма</i>	<i>Накинута форма</i>
авдиторія	аудиторія
авдієнція	аудієнція
авіоносець	авіаносець
авіопощта	авіапощта
авіорейс	авіарейс
авул	аул
амністія	амністія
анатема	анафема
арсен	миш'як
асигнування	асигновка
атрамент	чорнило
багатир (в усіх значеннях)	богатир (герой) і багатир (багатій)
безвіддя	безводдя і безвіддя
бургомістер	бургомістр
вакації	канікули
Великий Віз	Велика Ведмедиця
випроваджати	випроводжати
висмівати і висміювати	висміювати
висувати	висовувати і висувати
витягати	витягувати і витягати
генеза	генезис
ієрархія	ієрархія
ієрогліф	ієрогліф
гіршати	погіршуватися
гістерія	істерія
голодівка	голодовка
городина	овочі і городина
готовість	готовність
громозвід	громовідвід
гураган	ураган
голф	гольф
гросмайстер	гросмейстер
данець; & данський	датчанин; & датський
дев'ятдесят і дев'яносто	дев'яносто
дійменник	інфінітив
досить і достатньо	культивовано достатньо
дружній (в усіх значеннях)	дружний (одностайний) і дружній (приязний)
духовий (ментальний); & духовість	духовний; & духовність
евнух	евнух
евфорія	ейфорія
епархія	спархія
закотистий комір	відкладний
засувати	засовувати і засувати
затягати	затягувати і затягати
західний	західний
знаменитий (= що називається)	прекрасний
інъєкція	укол
капельмайстер	капельмейстер
катедра	кафедра
ковзький	ковзкий
колегія	колегіум
коновід	коновод

конфітури	варення
корабельня	верф
костел	костьол
криза	кризис
кружганок	галерея
кухенний	кухонний
лямпа	лампа
Малий Віз	Мала Ведмедиця
мальовання (<i>малюнок</i>)	малювання
манастир	монастир
мариво	марево
маштаб	масштаб
метода	метод
міністер	міністр
мусити і мусіти	мусити
мусулманин	мусульманин
народний і народний	народний
наросток	суфікс
невтральний	нейтральний
обіжник	циркуляр
овочі	фрукти
окіп	окоп
округа	округ
оксид	окис
оксидація	окислення
оливо	свинець
олив'яний	свинцевий
осідок	місце перебування, резиденція
павза	пауза
палата громад	палата общин
передягатися	переодягатися
пішохід	тротуар
пішоходець	пішохід
площ	плац
поземний	горизонтальний
полтавець	полтавчанин
порохуватий	пороховидний, пиловидний
прибуток	дохід
приросток	префікс
присмерк	присмерки
присягатися	клястися
притягати	притягувати і притягати
протягати	протягувати і протягати
прямовисний	вертикальний
прямокутній	прямокутний
риска	тире
розділка	дефіс
рівнобіжний	паралельний
роздратовання (<i>настрий</i>)	роздратування
розсувати	розсувувати і розсувати
розв'язати	розв'язувати і розв'язати
розваровання (<i>стан</i>)	розварування
салітра	селітра
санаторія	санаторій
сантименти	сентименти
серцюватий	серцеподібний, серцевидний
синтакса	синтаксис
сіткуватий	сіткоподібний
славетний, славнозвісний	знаменитий

смалький	смалкий
соняшний	сонячний
сповіток	пельошки
спростовання (<i>текст заяви</i>)	спростування
статейка і статійка	статейка
стоп	сплав
стрижень	стержень
стягати	стягувати і стягати
сутінок	сутінки
східний	східний
татуйовання	татуїровка
теза	тезис
топити метали	плавити
топкий	плавкий
трикутній	трикутний
устатковання (<i>апаратура</i>)	устаткування
флюор	фтор
хемія	хімія
хлібороб; & хліборобство	землероб; & землеробство
циліндр	циліндр
цина; & циновий	олово; & олов'яний
цинамон	кориця
чернігівець	чернігівчанин
чистий прибуток	прибуток
Чумацький Шлях	Молочний шлях
шаравари	шаровари
шельф	шельф

Імена

Агата ^н gel	Агаф ^{ан} gel і Агата ^н gel
Ант ^і n	Антон і Ант ^і n
Бакх	Вакх
Методій	Мефодій
Олександер	Олександр
Тадей	Фадей і Тадей
Теодосій	Феодосій
Юда	Іуда

Географічні назви

Арабія	Аравія
Атени	Афіни
Басара ^б ія	Бесара ^б ія
Берестя	Брест-Литовський
Букурешт	Бухарест
Вовча	Вовчанськ
Геллада	Еллада
Гельсінкі	Хельсінкі
Гданськ	Гданськ
Європа	Європа
Еспанія	Іспанія
Лубні	Лубни
Ляйпциг	Лейпциг
Маріупіль	Маріуполь
Мелітопіль	Мелітополь
Мукачів	Мукачеве
Прилука	Прилуки

Рівне
Ромен
Санджар
Теби
Теофанія
Тираспіль

Ровно
Ромни
Санжари
Фіви
Феофанія
Тирасполь

XXXIX. СПИСОК МОВНИХ ДИНОЗАВРІВ

Поруч із каліченням питомих українських слів продовж останніх десятиліть нашу мову засмічено неоковирними динозаврами — кальками, живцем здертими з російської мови. Нижче наведено список поширених в УССР динозаврів.

Динозавр	<i>Наша форма</i>
агонізуючий	<i>в агонії</i>
асигновка /гроши/	<i>асигновання</i>
багатоколірний	<i>барвистий, строкатий, ряснобарвий</i>
безвідрядний	<i>бездісний</i>
бережливий	<i>ощадливий, дбайливий</i>
бережливо	<i>стравитися дбати</i>
біженець	<i>краще втікач</i>
більш ніж достатньо	<i>задосить</i>
благополуччя	<i>добробут, щастя, гаразди</i>
болезаспокійливий	<i>протиболювий</i>
бриючий (<i>політ</i>)	<i>поприземний</i>
брязкаючий	<i>брязкучий, брязкоточий, бряzkітливий</i>
бувший	<i>колишній</i>
будування /будова/	<i>будування</i>
взахльост	<i>захльоскуючи</i>
вибухонебезпечний /стан/	<i>передвибуховий, вибуховий</i>
виконуючий	<i>виконавець</i>
винуватити <i>краще</i>	<i>винувати</i>
виручати, виручений	<i>вторговувати, вторгований</i>
вислизуючий	<i>вислизуний, порський</i>
високопоставлена особа	<i>достойник</i>
виступаючий	<i>промовець</i>
вітоки	<i>(козацтва) корені, (талантів) джерела</i>
відбір	<i>добір</i>
відволікатися	<i>відвертатися, відвертати свою увагу, відвертати себе, (від занять) давати собі спокій, давати спокій голові, забувати про клопоти, (від теми) відходити, відхилятися, відриватися, абстрагуватися</i>
відволіктися на додаток до наведених форм ще (від дум)	<i>розвіятися</i>
відгадник	<i>угадько</i>
відгодівельний	<i>відгодовчий</i>
відділ по охороні здоров'я	<i>відділ охорони здоров'я</i>
відлуплюватися	<i>відлущуватися</i>
відмінений	<i>скасований</i>
віднікуватися (відмовлятися)	<i>відмагатися, відхрещуватися</i>
відображення зображення,	<i>віддзеркалення</i>
відсторонюватися від чого	<i>усуватися /відходити/ від; умивати руки</i>
відстоювати що	<i>обстоювати що, обставати за чим</i>
від холери, від голоду	<i>з холери, з голоду</i>
відшкодування (сума)	<i>відшкодування</i>
вільні вправи	<i>руханка</i>
внахльост	<i>нахлистом, хльост-навхльост</i>

вникати	заглиблюватися, старатися осягнути, (у дрібниці)
вoleю-неволею	влазити
воюючий	хочеш-не-хочеш, хоч-не-хоч
впадати в дитинство	у борні
враждаючий ефект	дитиніти
весезнаючий	могутній ефект
весезагальний	всевідець, всевіда
галопуюча інфляція	загальний, універсальний, всесвітній
гальмуючий пристрій	обвална, безупинна, нестримна, розтриножена
гинучий	для гальмування
гімнастичні вправи	умирощий, зникомий
гойдаючий	руханка
головнє, де? & головнє, хто?	здатний гайдати, гайдальний
головнє, як?	і то де? & і то хто?
голодовка	і то як?
голос волаючого в пустелі	голодівка
гострокінцевий	голос крикуна в пустині /пустелі/
гуркаючий	шипляєтий, гострякуватий, шпичастий, гострий
грунтовка (матеріал)	гуркітливий
десь же	грунтування
діючий	десь то
добувач	чинний, активний, діяльний, дійовий,
доглядіти	ефективний, в роботі, в дії, в ходу, на ходу
дозріваючий	здобувець
допомагаючий від чого	краще доглядіти
дорослішати	доходжалий
достатньо	помічний
досягати домовлености	рости, доростати розуму, доходити літ,
доходи	вбиватися в пір'я
дратуючий	досить і достатньо
древній	домовлятися
душуроздираючий крик	прибути
ємкий	дратівний
з піною біля рота	стародавній, давній, старовинний, сиводавній
з тих пір	роздериц-душу крик
за адресою	місткий
за телефоном	з піною в роті
заготовочний	відтак, відтоді
загрожуючий	на адресу
задіювати	на телефон
задостатньо	заготовчий, заготівельний
заздравиця	загрозливий
заклинач	урухомлювати
запам'ятовувальний	задосить
засліплюючий	многоліття, тост, многая літа
заспокоюючий	шаман
захоплюючий /про видовище/	запам'ятовчий
згущати фарби	сліпучий
здригуватися	заспокійливий
землероб	феєричний
зібрания	передавати куті меду
зісковзувати з воза тощо	здригатися
зловмисник	хлібороб
зміцнюючий напій	збори
зникаючий	спорскувати, ізслизати, сповзати, зсуватися
зростаюча смертність	лихочинець, злочинець, шкода, (злодій) злодіяка
	покріпувший
	зникомий
	щораз більша

зростаючі ціни	щораз вищі
штовхнутися	зіткнутися
інакодумаючий	інодумець, інакодумець
інтерв'ювати	бррати інтерв'ю
інформуючий	інформант
іспитник, іспитниця	здравець іспитів
кладовищенно-семейский	цвинтарний
клиноподібний	клинуватий
колись же	колись то
командуючий	командувач
комітет по сприянню	комітет сприяння, допомоговий комітет
конопатити	шпарувати
конопатник	шпарувальник
конусоподібно	шатром
координуючий центр	координаційний
копіюючий хто	копіст
користуватися попитом	мати попит
користуватися успіхом	мати успіх
космічний літак	ракето-літак
неодноразового використання	кровопивча комаха, комаха-вампір,
кровосальна комаха	комаха-кровопій
кудись же	кудись то
лаповидний	лапатий
лікарняний	шпитальний
літеродрукувальний апарат	знакодрук
лоскотливе питання	дражливе питання
малоімущий	незаможний, малозаможний
малиовання / (малюнок) /	мальовання
марево	мариво
масований (наступ)	шквальний
лихоманить кого	трусить, трясе, тіпас, колотить, морозить
минулорічний	торішній
мілкосидяче судно	мілкoplavne судно
місце перебування	осідок
мусолити	ялозити
набувач	доробкевич, загреба, (образно) хто обома гребе
навколошне середовище	довкілля
наглядіти	країце нагледіти
надіятися	мати надію, сподіватися
намірюватися	мати намір
наплювацький	нехлюйський, плювацький
народонаселення	людність
насміхання	насмівання
насміхатися	насміхати /насміватися, насміхатися/ з кого
наступаючий рік	прийдешній
наяву	вочевидь, вочевидьки
не в змозі	не годен
не в стані	не спроможен
невгасаючий	невгасущий
небоязливий	небоязкий
невідв'язний	невідчепний, учепистий, (образно) як смола
невсипний	невисипний
недіючий	нерухомий, мертвий, неживий, недійовий, нечинний,
недоторка	неefективний, не в дї, не в роботі, без руху
незбивний	недотика
незговірливий	непозбутий
незліченна кількість	незгідливий, затяжний, затинчивий
	безліч

неописаний	невідтворений, несказаний
непрацюючий <i>об'єкт</i>	гуляшний
неспійманий — не злодій	не спіймав, не кажи, що злодій
неуникний; & неуникність	неминучий; & неминучість
новоутворення (<i>дія</i>)	новотворення
новоутворення (<i>наслідок</i>)	новотвір, нове утворення
обарвлювати	забарвлювати
обзвестися господарством	загосподарювати, стати господарем
обігрівач	огрівач, нагрівач
обіцяння	обіцянка
облюбувати	сподобати; (<i>місце</i>) нагледіти
обмовитися	прохопитися /словом/, ляпнути, віляпати
обмовлятися	ляпати, не думавши
обнадійливий	багатонадійний, (<i>про думку</i>) щасливий, святий
обнадіювати	подавати надію
обнародувати (<i>док. і недок.</i>)	оприлюднити док., оприлюднювати недок.
обрадувати	врадувати
обслуговуючий	обслуговчий
обтічний	зализаний, загладжений, вигладжений
обтяжуючий	обтяжливий, чимраз /шораз/ тяжкий
общирний	розлогий, величенський, чималенський, місткий; (<i>про права</i>) широкий
околицею	манівцем, стороною
округ	округа
олово; & олов'яний	цина; & цинковий
освіжаючий	відсвіжающий, щораз свіжіший
осінняла думка кого	бліснула /стукнула в голову/ кому
оснащення	обладнання (<i>дія</i>), обладнання (<i>наслідок дії</i>)
осушати чарку	вихилити
офарблювати	забарвлювати
палати з цікавости	умирати з цікавости
парламентарій	парламентар
пелюшки	краще сповіток
перевірочний	перевірчий
передгір'я	підгір'я
передпосилка	передумова; (<i>в логіці</i>) засновок
передсуди	забобони
перезахоронення	перепоховання
переодягатися	передягатися
перетворювальний	перетворчий
перетворюючий	перетворчий
пихтіти	пихкати, пахкати, пихкотіти, чмихати
пишучий (<i>хто</i>)	писець, писар, писака
півчий	хорист
підбадьорюючий	бадьоруший, бадьористий
підбивати підсумки	підсумовувати
підглядіти	краще підгледіти
підігрівник	нагрівачка, нагрівач
підкупляти кого	підплачувати кому
підслухуючий <i>апарат</i>	підслуховий
підсміювання	підсмівання
піклувальник	уболівальник, дбайливець, дбаха
плавити метали	топити
плавкий	топкий
плутаник	крутихвіст
повисати в повітрі	зависати
повітряний поцілунок	поцілунок рукою
погрішуватися	гіршати
пожертвування	пожертва

позичальник	лихвар, позичайло
поїздка	подорож
покінчити	покласти край
покладливий (<i>xto</i>)	надійний, певний
полтавчанин	полтавець
порошковидний	порошкуватий
порошкоподібний	порошкуватий
посадова особа	урядовець, службовець, урядова особа
посягати; & посягання	зазихати; & зазіхання
потирати руки задоволено	затирати руки
потужнострумовий	з потужним струмом, потужнострумний, стострумий
потуральник	потакайло, потакач
почуття власної гідності	самоповага
правлячий	панівний, керівний, урядувач
правомочний	правочинний, правоможний, правосильний
прибулій	прибулець, гость
приймати участь	брати участь
присмерки	присмерк
приступати до чого	розвочинати що
продовжувати робити	і далі робити
проковтувати	лігати
променепереломлення	заломлення променів
променитися	променіти
проникати	продіставатися
протиборствуючий	супротивний, протиборчий
протирічили; & протиріччя	суперечити; & суперечність
пущистий	пухнастий, пухнатий
ратувати за що	обстоювати що, обставати за чим, розпинатися за що
резиденція	осідок
риштовка (<i>споруда</i>)	риштовання
різно колір ний	барви стий , строкатий, різnobарвний
робити кінозйомку	фільмувати
розглядіти	розгледіти
розділяючий принцип	розділовий
розділяючий вплив	розділадущий
роздмалювання (<i>розпис</i>)	роздмальованій
роздноситися (<i>про звуки</i>)	роздлягатися, лунати
роздліваючий	роздлівущий
розвчудесний	збіса гарний
рука даючого	рука давущого
самозабутньо	самовідано, забувши все на світі
самоуком	самотужки
свинець; & свинцевий	оливо; & олив'яний
серцеподібний	серцюватий
симпатизуючий кому	симпатик чий
сисний біль	п'явка в серці, перифраза: смокче коло серця
скатертю дорога	баба з воза — кобилі лєгше
слабнучий	дедалі слабший
сміливо сказати	сказати без боюсь /без вагань, в очі/
спалахуючий	палахкотючий, спалахущий
співаючий птах	птах-співець
співвітчизник	земляк, краянин
співпадати	збігатися
співробітництво	співпраця
співробітничати	співпрацювати
співумисник	співучасник, партнер, напарник
спляча красуня	приспана красуня, сон-краса, сон-красуня
спростування (<i>текст</i>)	спростовання
стержень	стриженъ

стовповий шлях	гостинець
сторонитися	циуратися, бокувати, сахатися
стоп металів	сплав
стрибкоподібний	стрибкуватий
стрілкоподібний	стрілкуватий
стрічкоподібний	стъожкуватий
струмообертач	верниструм, крутиструм
судинноззвужувальний	стягни-судини препарат
судиннорозширювальний	розшир-судини препарат
сумбур (у голові)	плутаниця, каша
сумновідомий	горевісний
сутінки	сутінок
ходова клітка (рос. лестничная клетка)	прогін, марш
так і киши́ть	аж киши́ть
танцюючий (про пару)	у танці; (про особу) танцюрист, танцора
татуїровка (малюнок)	татуювання
температурячий хворий	хворий з температурою
тим не менше	а втім, а проте
тисячоріччя (забагато Ч)	тисячоліття
товкотнеча	тиск, тиснява
трудівлівий	роботячий, працьовитий
у семи няньок дитина без догляду	де багато господинь, там хата не метена
увінчатися успіхом	мати успіх
угледіти	угледіти
удавальник	комедіант, облудник
украплення	домішка, слід, струмінь, (у множині) зернятка
умеблювання (меблі)	умебльовання
упереджуючий	профілактичний, запобігавчий
упаковка (обгортка)	паковання
упускати	гавити
управління	управа, провід
упущене	згаяне
утішати	потішати, розраджувати
утовкмачувати	товкмачти
усипляти	присипляти
устаткування (машинерія)	устатковання
ущемляти	утискати
хвалебний	величальний
хльосткий	хвиський
ходити колесом	іти в переверти
хрестовидний, хрестоподібний	хрещатий, хрестатий
хтось же	хтось то
хутровик	кушнір
цибулиноподібний	цибулястий
цілісний; & цілісність	цілий; & цілість
цілодобово	цілу добу, день і ніч, 24 години
цільний (про вдачу)	цілісний, одноцілий
частковості	подробиці, деталі, поодинокі випадки
чеканити	карбувати
через тиждень	за тиждень
чернігівчин	чернігівець
шаблековтач	лігайшворінь, лігайшпага
шифровка (текст)	шифрування
шлаконагромаджувач	стягайшлак
шліюборозлучний (процес)	розв'язчний
штукатурити	тинькувати
шури-мури	фіглі-міглі
щебінь, щебінка	шутер

<u>шемливий</u> біль	щем
<u>шомісячник</u>	місячник
<u>шотижневик</u>	тижнєвик
<u>якийсь</u> же	якийсь то
<u>яскраво виражений</u>	чітко окреслений, (образно) /як/ вирізьблений

XL. СВОЇ - НЕ ГІРШІ ВІД ЗАМОРЯН

Занадто часте вживання іншомовних слів дехто вважає за ознаку освіченості. Досвід же і практика свідчать, що любов до "вчених" слів часом приховує брак освіти і незнання рідної мови. Годі заперечувати, що сучасна культурна людина не може не вживати іншомовної лексики, а надто у сфері науки. Проте надмірне вживання іншомовних слів, а тим паче козиряння цим вживанням, не прикрашає мови сучасників. Іншомовні слова треба вживати там, де необхідно, де без них нема як обйтися. Там же, де є можливість вживати свою лексику, краще вживати свою.

Далі наводиться список іншомовних слів, які подекуди — не в усіх випадках вживання — можна замінити українськими формами.

<i>Іншомовне слово</i>	<i>Український синонім</i>
<u>абзац</u>	відступ
<u>абітурієнт</u>	(школи) випускник, (до вишу) вступник
абориген	тубілець
абрикоса	жерделя
<u>абсолютний</u>	цілковитий, повний
<u>абсолютно</u>	геть, геть чисто, зовсім, цілком
<u>абсурд</u>	безглаздя, нісенітниця
авангардний	передовий
<u>аванс</u>	завдаток
авантура	пригода
авантюрист	пройдисвіт
аудіенція	прийняття
<u>автентичний</u>	справжній, непідроблений
<u>автоматичний</u>	саморушний
<u>автономія</u>	самоврядування
агресивний	напасницький
<u>адаптувати</u>	пристосовувати
<u>адекватний</u>	тотожний, достеменний
аеродром, аеропорт	летовище
<u>азартний</u>	затягий
<u>аксесуари</u>	причандали
/актив/: мати у свому активі	//: мати за плечима
активізувати (громаду)	розворушувати
<u>актуальний</u>	сучасний, злободінний
<u>акумулювати</u>	призбирувати, копичити
<u>акуратний</u>	охайній, чепурний
/акцент/: робити акцент	/наголос/: наголошувати
<u>акція</u>	дія
алфавіт	абетка, азбука
/альтернатива/: нема альтернативи	//: нема вибору
амбіція	самолюбство
<u>аналогія</u>	подібність
<u>анекдот/а/</u>	побрехенька, сміховина, сміх
<u>анестезія</u>	знечулення, знеболення
<u>аномалія</u>	відхилення
<u>антагонізм</u>	ворожнеча, непримиренність
<u>анулювати</u>	скасовувати, уневажнювати
<u>апелювати</u>	звертатися
аплодисменти	оплески
<u>арбітр</u>	посередник

аргумент	доказ
аромат & видихати аромат	пахощі, запах, дух & сходити пахощами
архітектор	будівничий
асимілювати	уподібнювати
асоціювати	пов'язувати, об'єднувати
атеїзм	безвір'я, безбожжя
банальний жарт	зайкджений, заяложений, утертий
бандит	харциз, харцизяка
басейн	водойма
безапеляційно	беззаперечно
бібліотека	книгозбирня
біллет	квиток
біографія	життєпис
блокнот	записник
борт човна	облавок
бравурний марш	молодецький
бюст	погруддя
вентилювати	провітрювати
вентиляція	продух
вербувати	набирати; залучати; (образно) святати
вертикальний	прямовисний
візит/а/	відвідини
волейбол	відбиванка
вульгарний	вуличний і вулишний
газета	часопис, щоденник
гармонія	співзвуччя; (в гурті) злагода
генеза	походження
гібрід	мішанець
гігант	велет, велетень
гімн	славень
гіпотеза	здогад, припущення
горизонт	обрій, видноколо, виднокруг
горизонтальний	поземний
гураган	борвій, буревій
гураганий вітер	(образно) сердитий
група (людей)	гурт
галерія /галерея/ (круг будинку)	кружганок
гарнізон	залога
гвинтівка	кріс
генерація	покоління
гірлянда	плетениця
глянс і глянц	блиск; полиск
грандіозний	величезний; велетенський
траціозний	зграбний
дебати	обговорення
дебоширити	галабурдити
дегенерувати	вироджуватися, звиродніти
демонструвати кіно	крутити
деталь	подробиця; (машини) частина
децентралізувати (док. і недок.)	розосереджувати, розосередити (док.)
дефект	вада, хиба, недолік, гандж
дефіс	розділка
диллема	одне з двох, або-або
директива	настанова, вказівка
дистанція	віддаль, відстань
діяпазон	засяг
еквівалент	відповідник, рівнозначних

екземпля́р	примі́рник
екіпаж	(судна) зало́га, обслу́га; (віз) по́віз
економія	оща́дність, оща́дливість
експериме́нт	до́слід, про́ба
експлуата́тор; & експлуата́ція	ви́зискувач; & ви́зиск
експромтом	про́сто з мосту, спро́жо́гу
екстра́кт	ви́тяг
експе́с	ви́брік, ви́пад, переборщенія
елега́нтний	ви́шуканий, ви́тончений
елеме́нти наук	осно́ви, ази́, початки
елемен́тарний	найпрості́ший; (про знання) осно́вний
елясти́чний	гну́чкий, пружни́й, пружи́стий
емаль	скли́ця; по́ливо, поли́ва
ембріо́н	заплідок, зародок
емо́ції	чуття́, почування, пристра́сті
епіде́мія	по́шесть
епізо́д	ви́падок, подія, приго́да
епо́ха	до́ба
еско́рт	по́чет, супрові́д
ети́ка	доброзви́чайність
ідеа́льний	бездоганни́й, доскона́лий, дове́ршений
іденти́чний	тотожни́й, однакови́й, таки́й сами́й
ілюзорни́й	примарни́й, уявни́й, сповидни́й
імідж	обра́з
імпозантни́й	показни́й; ставни́й, поставни́й
імпульс; & імпульси́вний	пошто́вх; & рвучки́й, пори́вчастий
індекс	по́кажчик, списо́к, перелік
індивідуум <i>i</i> індиві́д	особа, особи́стість, смертни́й
інертни́й	бездія́льни́й, мляви́й
інсти́нктивни́й	підсвідо́мий
інструме́нт	знаряддя
інтелеку́т	ро́зум
інтервал	(лінійни́й) промі́жок; (часу — ще) перерва
інтернат	гурто́житок
інтригувати	плести́ павути́ну
інтуїтивно	серцем, нутром; як розумію́ть малі діти
інфеќція	зараза
інфільтра́ція	просочування
ірига́ція; & іригаці́йний	зро́шування; & зро́шувальний
іронізува́ти	підшти́ркувати /слово́м/
кабіне́т (<i>кімната</i>)	робітня
кавале́рія	кінно́та
казарми	кошари
канцеля́рист	писарчу́к
капітулюва́ти	здавати́ся, склада́ти зброю
каре́та (<i>дорожня</i>)	ри́дван
карка́с	снасть, кістя́к
карти́на феєрична	видовище
категори́чно; & сказа́ти категори́чно	руба́; & сказа́ти, як відруба́ти
кваліфікувати дії	розчи́нювати
квестія	питання
клапан	хли́павка
клі́мат	підсуння
кли́омба	квітни́к
кокетува́ти	строїти фі́глі-міглі
кокте́йл <i>i</i> кокте́йль	ведмі́дь
коле́га	однока́шник
колекти́в; & колекти́вний	гурт; & гуртови́й
колеќція	збирані́ця; (карти́н) збірка

колізія	зіткнення
команда	(танка) обслуга; (футбольна) дружина
командний склад	старшина
комета	хвостата зірка
компенсація	відшкодування; (грошей) відшкодування
компіляція	насмиканіна
комплекція	статура, будова тіла
комплікація	ускладнення
комунікація	сполучення
комфортабельний	вигідний
конвенція	угода; з'їзд
конвульсії	корчі, судома
конкретний	цілком певний
конкурент	суперник
консенсус	згода, погодження
консолідувати	згуртовувати, гуртувати
констатувати	стверджувати
континент	материк, суходіл
контур	обрис, обвід
конфуз	ніяковість
конфузитися	встидатися, ніяковіти
концентрувати	зосереджувати, збирати в кулак
координувати	погоджувати, узгоджувати, узгіднювати
корпус	тулуб; (машини) тіло
кошмар	страхіття, жахи Господні
кошмарний	страхітливий
кредитор	лихвар, позичайло
кrimінальний	карний
критерій	мірило
куліси театralьні	лаштунки
кур'єр	посильний, розсильний
легалізувати	узаконювати
ліберальний	вільнодумний
лідерувати і лідерствувати	вести перед, верховодити, задавати тон
ліквідувати заборгованість	вилизти з боргів
література	письменство
лунатик	сновида, сноброва
ляндшафт	красвид
льозунг	гасло
льокальний	місцевий
льокон	кучерик
льояльний	правослушний; відданий
мавзолей	усипальня
маг; & магічний	чарівник; & чарівний
маклер	посередник
максимальний	якнайбільший
мандат	грамота
маніро	спанська
манускрипт	рукопис
маргінес (книжки, зошита)	берег, поле
маріонетка	лялька
масаж	розтирання, натирання
масивний	дебелій
масою	хмарою, стіною, валом
матеріал	речовина, сировина
матовий	тъмяний
махіня	одорбalo, доробalo
машинальний жест	мимовільний
маштаб	мірило

медикаменти	ліки
медуза	/водяне, морське/ серце
мелодійний	милозвучний
memoriальний	вікопомний
мемуари	спогади
ментальність	душевний /психічний/ склад
міантроп	людоненависник, ненависник
мінімальний	якнайменший
містифікація	окозамилювання
містичний	таємничий
мітинг	віче
мобілізувати <i>сили</i>	напружувати
модерний	новітній, сучасний
модернізувати	усучаснювати
моментальний	бліскавичний, мигтєвий
моментально	враз; як стій
моңах	чернець
монетний двір	карбівня
монолітний	сущільний; згуртований
монотонний	однозвучний
монстр	потвора
монумент; & монументальний	пам'ятник; & величний
морг	трупарня
мотор	двигун, рушій
мундштук	цигарочник
мускулятура, мускули	м'язи
мускулястий	жилавий
мусувати, мусиравати	човпти
мұштра	вишкіл
наївний	нехитрий, небитий, зелений
нотація; & читати нотацію	молитва; & милити голову
натура	природа; вдача
невтралітет	невтручання
негативи	вади, негаразди
нелегальний	незаконний, заборонений
неологізм	новотвір
неофіт	нововірець
/нерви/: шарпати нерви	//: тягти душу
нервувати (<i>одноманітністю</i>)	тягти за душу
нереальний	неземний, несвітній
нівелювати <i>роздіжності</i>	зводити нінащо; уодностайнювати
німб	вінець
нормальний	звичайний; не збочений
нотатка	запис; позначка
нүмер	число
нюанс	відтінок
окуліст	очник
окупант; & окупація	займанець; & займанщина
оперувати фактами	послуговуватися
опортуніст	пристосуванець, угодовець
оптимістичний	життєрадісний, сонцептюбний
оптичний	світловий; зоровий
оракул	віщун
оранжерія	теплиця
оратор	промовецеь
ординарний	звичайний
оригінал	первопис, первотвір; (<i>xто</i>) проява
орієнтальний	східній
ортографія	правопис

ортодоксальний	правовірний
павза	перерва
павперизація	зубожіння
пакт	угода
паніка	переполох
панорама	видовище; краєвид
паразит	дармоїд, трутень
паралельний	рівнобіжний
параліч	грець, родимець
парвеню	випинок, вискочень, вискочка
парикувати	відбивати; давати здачі
парі	заклад
партнер	товариш, напарник
пасажир	подорожанин
пасивний	бездіяльний, байдужий
патріярхальний	старосвітський
патрон хто	опікун; хлібодар
патронташ	ладівниця
пейзаж	красивид
пензель	квач, квачик
перипетії	злигодні, митарства
періодично	раз-у-раз
перманентний	безперервний, сталий
перпендикулярно	сторч
песиміст	звевірений
песимістичний	звевірницький, безнадійний
п'єсестал/ь/	підніжжя, підмурок
пігмент	забарвлення, барвник
пікантний	гостроціавий; (жарт) масний
пірамідально	шатром
плеврит	олегниця
постамент	підніжжя
прайскурант	цінник
превалювати	переважати
превентивний	запобігавчий
премія; & преміювати	нагорода; & нагороджувати
престиж	добра слава
претендувати на що	допоминатися чого
приватний	особистий, не суспільний
примат	верховенство, зверхність, вищість
примітивний	простий, недосконалій, недовершений, нерозвинений, /смак/ невибагливий, /способ/ нехитрий /про культуру/ первісний, /світогляд/ обмежений
принцип	засада
пріоритетний	першорядний
прогрес; & прогресивний	поступ; & поступовий
/продукти/: молочні продукти	//: наїбл
прозаїк	повістяр
пропагувати	проповідувати
пропорція	співвідношення
протегувати кому	опікуватися ким
протектор	опікун, захисник
профілактичний	запобігавчий
процент	відсоток
процес (розвитку)	хід, плин, перебіг
публікувати	оприлюднювати
публічний; & в публічному місці	привселидний; відкритий, гласний; & на людях

пульверизатор	розбрізкувач, розцилювач, розпорскувач
ранг <i>i ранга</i>	звання
рапорт; & рапортувати	звіт; & звітувати
рафінований	очищений; витончений, вишуканий
раціонально	доцільно
реагувати	відгукуватися
реакція	відголос, відгук
реалізувати	здійснювати
реальний	дійсний, не уявний
ревізувати	перевіряти; (догми) переглядати
ревматизм	гризь
регламент	порядок, розпорядок
резерв/a/; & резервний	запас; & запасний
резиденція (короля)	осідок
резолюція	постанова, ухвала
резонанс	відлуння
результат	наслідок
рекомендувати	пропонувати, радити
реконструкція	перебудова
ремонт; & ремонтувати	направа; & направляти
ренегат	відступник
рента́бельний	доцільний, прибутковий
репетиція	проба
репресії	гоніння, переслідування
репродукція	відбиток; (дія) відтворення
репутація	слава
реставрувати	відновлювати, поновлювати, відроджувати
реферат	доповідь
рецепт	припис
ризикувати життям	важити головою
ритуал	обряд
рота	сотня
рульон	сувій, звій
рупор	голосник
салют	вітання
санкціонувати	затверджувати; схвалювати
саркома	м'ясак
сatisfакція	задоволення, вдоволення
sezон	пора /року/
сексуальний	статевий
селекція	добрір
сенсаційний	гостроцікавий
сервіс	послуги
серйозний	поважний
сесія	засідання
сибарит	розкошлюб
сигнал	оповістка; знак
силует <i>i силуета</i>	обрис
симпатизувати кому	подобати кого
симптом	ознака, вияв, прояв
синхронний, синхронічний	одночасний
ситуація	становище, стан, положення
скептик	невіра
сконфузитися	застистатися
слайд	прозірка
солідарність	взаємопоміч
солідарно	пліч-о-пліч
солідний	неабиякий, добрячий; ґрунтовний
соус <i>i сос</i>	підлєва

соціальний	суспільний
спазми	корчі, судома
специфіка; & специфічний	своєрідність; & своєрідний
спеції	приправи, присмаки
спорадичний	поодинокий
стадія (розвитку)	щабель
сталі; & сталевий	криця; & крицевий
стенографія	скоропис
стратосфера	поет. піднебесся
студіювати	вивчати
субординація	підпорядкований, (дія) підпорядкування
суверенітет	самостійність, незалежність
сфера	куля; (діяльності) царина, галузь
сцена	кін
сюрприз	подарунок; несподіванка
талант	хист, дар, кебета
темперамент	норов
температура (хворого)	гарячка
теологія	богослов'я, богословія
теорія	вчення
термін; & терміновий	реченець; & негайний
тестамент	заповіт
тир	стрільбище
тираж книжки	наклад
тире	риска
титан	велетень
титул	звания
травмувати рану	роз'ятрювати
традиція; & традиційний	увичасння, звичай; & увичаєний
тракт	гостинець
трактувати	тлумачити
трансплантація	пересадка
трансформувати	перетворювати
траурний	жалобний, похоронний
тривіяльний	заявленний
тротуар	пішохід
трофей	здобич
туберкульоз/а/	сухоти
тумба	стовпець
універсальний	всеосяжний; всебічний; загальний; всесвітній
унікальний	один на світі, незрівнянний, неповторний
унітарний	соборний, неподільний, одноцілий
уніформа	однострій
утримувати	пересолювати, переперчувати, передавати куті меду
фабрикувати	виробляти, виготовляти
фаворит	улюбленець; коханець
фактично	на ділі
фактор	чинник
фальшивати і фальсифікувати	підробляти
фамільярний	панібратьський
фантазер	мрійник
фантом	привид, примара
фанфарон	принда
фарш	начинка
фасон	крій
фатум	доля, хрест
феєричний	казковий
феномен; & феноменальний	явище; & надприродний, неземний

фешенебельний	розкішний; великосвітський
фігура	постать
фіксувати	закріплювати; карбувати
фіктивний	несправжній, вигаданий
фікція	вигадка
філантроп; & філантропічний	доброчинець; & добродійний
філігранний і філіграновий	тонкої роботи
філістер	обиватель, міщанин
філолог	мовознавець
фільтр; & фільтрувати	цідло; & проціджувати
фінал	кінець, закінчення
фінальний	завершальний, заключний, кінцевий
фінанси	кошти; гроші
фістула	нориця
фіяско	невдача, неуспіх, провал
флегматичний	незворушний, млявий
фліртувати	фіглі-міглі строїти
флюгер	погодник, млинок
фон	тло
фонтан	водограй
фореля	петруг
форсувати	прискорювати; (<i>річку</i>) переправлятися через
фортуна	удача, успіх; доля, талан
фрагмент	уривок
фразер	марнослов
фривольний	легковажний, вітрогонський
фронтальний	чоловий
фронтон	причілок
фрукта; & фрукти	овоч; & овочі
фундатор	засновник
функціонувати	діяти, працювати
функція	обов'язок, повинність; призначення
фурункул	чиряк
хамелеон (<i>хто</i>)	крутихвіст
хаос; & хаотичний	бездаддя, гармидер; & безладний
характер (<i>людина</i>)	вдача, норов, норів
характерний	властивий; своєрідний; прикметний
хроніка	літопис
хронічний	затяжний, тривалий; постійний
целібат	безшлюб'я
циркулювати	кружляти
циркуляр	обіжник
циркуляція	обіг
ціль; цілі	мета; наміри
шанс	нагода, можливість
швайцар	придвірник
шеренга	лава, шик, лінія, ряд
шофер	водій
штабель (<i>дрів тощо</i>)	стіс
штраф	пень, хук
юрист; & юридичний;	правник; & правничий
юстиція	правосуддя

ЧАСТИНА III - ПРАВОПИСИ

XLI. ДВА ПРАВОПИСИ - ОДНА МОВА

На сьогоднішній день існує два українських правописи: в діаспорі та в Україні.

Існування двох українських правописів це наслідок політики лінгвоциду, якому з початку 30-х років і до останнього часу було підпорядковано культурне життя України.

Замість правопису, розробленого 1928 р. Всеукраїнською Академією Наук /надалі Правопис-28/, в Україні було запроваджено інший правопис, основне завдання якого було максимально — всупереч мовній практиці й традиціям — наблизити українську мову до мови російської.

Правопис-28 базувався на реальних самобутніх рисах української мови, незалежно від будь-яких впливів. Головна заслуга Правопису-28 полягала в тому, що його укладено з урахуванням двох реально наявних варіантів української мови: східного (наддніпрянського) та західного (галицького). Принцип соборності був керівний принцип укладачів Правопису-28, і цей принцип пройшов випробу часом. Українці вільного світу — і східного і західного походження — визнали цей правопис єдино можливим для своїх культурних потреб. Навіть ряд наявних у цьому правописі недоліків не може применшити його ваги в історії української мови, а також його значення для вільного українства — єдиного середовища, що не визнало рис, штучно накидуваних українській мові в ССР.

Зміна українських правописів сталася за таких обставин. З 1929 р. в Україні проходив пляномірний і систематичний погром українства, початок якому поклав процес СВУ. Погром цей великою мірою було спрямовано проти українських мовознавців. Продовж 1929-1937 рр. знищено мовознавчу еліту України, що працювала над словниками й підручниками, досліджувала й викладала українську мову.

Саме після процесу СВУ, під час трагічного голоду 1932-33 рр. і стала зміна правописів. Стероризовані мовознавчі кадри уклали новий український правопис, що ним з дуже незначними змінами от уже 60 років користується українська культура в УССР, а тепер і в незалежній Україні.

Вимога, що стояла перед укладачами нового правопису /надалі — Правопис-33/, була гранично проста: максимально наблизити українську мову до мови російської, довести розбіжності між цими мовами до мінімуму. Таку тенденцію, як і вироблений на її підставі Правопис-33, цілком слушно можна назвати асиміляційними.

Риси української мови, перекреслені Правописом-33

Згідно з асиміляційним принципом у Правописі-28 зроблено такі зміни:

1. Вилучено літеру Г.
2. Усталено тверде написання ряду прикметників:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
західній	західний
східній	східний
трикутній	трикутний

3. Множину іменників чоловічого роду з числівниками **два, три, чотири** — скопійовано з російщини:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
два листи	два листа
три мідяки	три мідяка
четири робітники	четири робітника

4. Закінчення **И** в родовому відмінку одинини для іменників жіночого роду з двома шелестівками /приголосними/ на кінці основи замінено на **I**:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
до смерти	до смерті
без совісти	без совісті
без чести	без честі

5. Узаконено правопис слів на російський зразок:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
випроваджати	випроводжати
голодівка	голодовка
манастир	манастир
мариво	марево
салітра	селітра
соняшний	сонячний
шаравари	шаровари

Повніший перелік таких слів у Розділі XXXVIII.

6. Українські прізвища у непрямих відмінках дістали російські закінчення:

<i>Прізвище Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
Гончар	до Гончара
Кравців	до Кравцова
Мазурок	до Мазурка
Швець	до Шевця

7. Назви міст перекручено /повніший список у Розділі XXXVIII/:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
Берестя	Брест
Лубні	Лубни
Маріупіль	Маріуполь
Мукачів	Мукачеве
Прилука	Прилуки
Рівне	Ровно
Ромен	Ромни
Тираспіль	Тирасполь

Прикметники, утворені від назов міст **перемиський, радомиський** обернуто на **перемишльський, радомишльський**.

8. Слова **кіло, авто, пальто** занесено до категорії невідмінюваних.

9. Від числівників **шістдесятій, п'ятдесятій** допущено творення іменників **шестидесятник, п'ятидесятник** замість **шістдесятник, п'ятдесятник**.

10. Затверджено відмінювання числівників на російський манір: **сімдесяті, п'ятдесяті** у родовому й давальному відмінках, замість **сімдесятіох, п'ятдесятіох** у родовому відмінку та **сімдесятіом, п'ятдесятіом** у давальному.

11. Доведено до мінімуму вживання форми наказового способу дієслів другої особи множини: **послухаймо! заспіваймо! почнімо!** Натомість культивовано російські форми **послухаєм! давайте заспіваєм! почнемо!**

12. Скасовано вживання нестягнених прикметників **чорная хмара, милее товариство**. Ці форми невід'ємні від клічного відмінку, надто в поезії: **краснее сонце, убогая душа!**

13. Правопис приrostка **З-** у словах, що починаються з літери **Ф**, підігнано до російських норм:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
зфалшувати	сфальшувати
зфотографувати	сфотографувати

14. Скасовано вживання форм займенників без протетичного **Н**: **до його, на їй**, які допускає

Правопис-28, враховуючи мовну практику.

15. Стандартизовано імена людей відповідно до російських норм:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
Агатангел	Агафангел і Агатангел
Тадей	Фадей і Тадей
Теодосій	Феодосій

16. Іншомовне /латинське і грецьке/ "Н" у словах перекладено літерою **X**, як у російській мові:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
Гаммер	Хаммер
Ганна	Ханна
Гельсінкі	Хельсінкі
Гофман	Хофман

17. Переклад грецької літери "тета" у словах скопійовано з російської мови

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
анатема	анафема
Атени	Афіни
Методій	Мефодій
Теофанія	Феофанія

18. Двозвук **ia** в чужих словах, що його українці вимовляють як **ія**, перекладено як **ia**, повторюючи російський правопис.

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
варіант	варіант
комедія	комедіант
Сіям	Сіам

19. Німецький дифтонг **ei**, що звучить як **ай** — дістав російське написання **ей**.

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
Айнштайн	Ейнштейн
Гайне	Гейне
капельмайстер	капельмейстер

20. Англійське **W** в іменах перекладено як **У**, а не **B**:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
Волтер	Уолтер
Волф	Уолф
Вотергейт	Уотергейт

21. У словах з м'яким **L** штучно, на російський копил стверджено **L**:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
Ля-Манш	Ла-Манш
лямпа	лампа
пляц	плац

22. Запроваджено російський правопис до таких іншомовних слів /нижче дано лише приклади; повніший перелік у Розділі XXXVI):

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
a. генеза	генезис
криза	кризис

	теза	тезис
<i>b.</i>	Геллада	Еллада
	гієрогліф	ієрогліф
	гістерія	істерія
	тураган	ураган
<i>b.</i>	Арабія	Аравія
	Бакх	Вакх
	Теби	Фіви
<i>z.</i>	амнестія	амністія
	хемія	хімія
<i>т.</i>	метода	метод
	роля	роль
	спіраля	спіраль
<i>d.</i>	міністер	міністр
	Олександер	Олександр
	циліндер	циліндр
<i>e.</i>	евнух	евнух
	Європа	Європа
	єпархія	єпархія
	Еспанія	Іспанія
<i>e.</i>	голф	гольф
	мусулманин	мусульманин
	носталгія	ностальгія
	шелф	шельф
<i>ж.</i>	авдіторія	аудиторія
	авдієнція	аудієнція
	клявза	кляуза
<i>з.</i>	вуаль	вуаль
	чол. роду	жін. роду
	деталь	деталь
	чол. роду	жін. роду
	емаль	емаль
	чол. роду	жін. роду
	модель	модель
	чол. роду	жін. роду
<i>i.</i>	евфорія	ейфорія
	иевтральний	нейтральний
	неврологія	нейрологія
<i>ї.</i>	авул	аул
	богдохан	богдихан
	Букарешт	Бухарест
	вермічелі	вермішель
	данець; & данський	датчанин; & датський
	маштаб	масштаб
	моххамеданин	магометанин
	претенсія	претензія

23. Знак м'якшення в іншомовних словах після Н і Д замінено на апостроф за російським зразком:

Правопис-28	Правопис-33
адъс	ад'є
адъютант	ад'ютант
конъюнктура	кон'юнктура

І це тоді, коли збережено написання **Нью Йорк, Ньютон, конъяк!**

Цей далеко неповний перелік — не згадано ряд інших правописних та морфологічних ляпсусів — дає уявлення про штучно накинуті нашій мові риси в наслідок погрому Правопису-28.

Крім калічення писемної мови, перехід на новий правопис супроводжувано ще й лексичним суржикуванням. Цілу низку властивих українцям лексичних одиниць було вилучено, як націоналістичні. Практично це означало припинення розвитку мови: замість самобутніх українських форм нова мовна практика орієнтувала українців на запозичення й запровадження російських форм.

Наведу тут кілька прикладів лексичного суржикування, зберігаючи попередню нумерацію:

24. Правопис-33 скасував більшість псевдоваріантних форм іменників: **мальовання, устатковання, розчаровання, відшкодовання** (див. Розділ ХХІІІ).

25. Практиковано уникання прийменників у тих випадках, коли вони не повторюють російського вживання:

a) Прийменник **до** у парах **до школи, до Києва** послідовно замінювано на прийменник **у: у школу, у Київ;**

b) Прийменник **на** у виразі **засуджений на 10 років** у всіх офіційних текстах замінювано на прийменник **до: засуджено до 10 років**, копіюючи російське вживання;

c) Прийменник **за** у виразах **за царя, за Польщі, за німців** старанно виправлювано на **при** (як у росіян): **при царі, при Польщі, при німцях.**

26. Культивовано форми **у мене €, у неї €, у нас €**, що повторюють російські, і вилучувано оригінальні українські форми **я маю, вона має, ми маємо**.

27. Штучно розділено прикметник **дружній** на два прикметники: **дружній** та **дружний**, різницю між якими можна встановити, лише зіставляючи їх з російськими формами. **Дружний** — це російське **дружний**, а **дружній** — це російське **дружественный, дружелюбный**. "Словник української мови" (СУМ) пояснює **і дружній і дружній** майже однаково:

Дружній — зв'язаний дружбою, взаємною прихильністю, довір'ям, відданістю, згодою; **Дружній** — заснований на дружбі, взаємній прихильності, довір'ї, доброзичливості. Спробуйте розрізнати ці нюанси!

Подібну операцію пророблено і зі словом **багатир**. З одного слова штучно зроблено два: **багатир** (= **багатій**) та **богатир** (= **витязь, лицар, герой**).

28. Зникли з ужитку в УССР конструкції з неособовими дієприкметниками: **випуск машин припинено, злочинця затримано**. Натомість процвітають форми: **випуск машин припинений, злочинець затриманий**.

29. Безграмотно відмінювано іменники жіночого роду з наростком **-інь: далечінь, височінь, глибінь**:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
Н. далечінь	Н. далечінь
Р. далечині	Р. далечіні
Д. далечині	Д. далечіні
З. далечінь	З. далечінь
О. далечінню	О. далечінню
М. далечині	М. далечіні

Наголоси у непрямих відмінках таких слів, встановлені Правописом-33, суперечать загальноприйнятій вимові. Усі ми говоримо **на височині, у далечині, на глибині**. Модель Правопису-33 — це суцільний ляпсус.

Згадавши наголоси, треба сказати, що наголосова система української мови і собі зазнала суржикування. Усі наголоси в офіційних словниках уніфіковано під російські наголоси:

<i>Правопис-28</i>	<i>Правопис-33</i>
донезмогу	донезмоги
душний	душний
заязд	заязд
осідок	осідок
подушка	подушка

Повніший перелік слів, що зазнали калічення наголосу, у Розділі XVII. До лексичного суржикування слід зарахувати й цілковите запровадження нової, скопійованої з російської, термінології в усіх галузях знання:

<i>Питома українська форма</i>	<i>Російська форма</i>	<i>Накинута форма</i>
Великий Віз	Большая Медведица	Велика Ведмедиця
городина	овощи	овочі
дісйменник	инфinitив	інфінітив
живе срібло	ртуть	ртуть
риска	тире	тире
родзинки	изюм	ізюм
садовина	фрукты	фрукти
стоп	сплав	сплав

Ширше про суржикування говориться у Розділах XXX, XXXI. Словнички слів-покручів - у Розділах XXXVIII, XXXIX.

Можна без перебільшення сказати, що українську лексику поставлено в залежність від російської. Ішло, а практично і йде досі, пляномірне усунення питомої української лексики і заміна її "кращою" російською. Наприклад:

<i>Українська форма</i>	<i>Прищеплювана форма:</i>
гуртовий	оптовий
дбайливий	бережливий
досить	достатньо
зазіхання	посягання
обставати за /обстоювати/ що	ратувати за що

Питоме українське слово **закотистий** (**закотистий комір**) вилучено із словників і запроваджено слово **відкладний** (**відкладний комір**), бо воно повторює російську форму **отложной** (**отложной воротник**).

Коли "пропхати" російське слово не було як, то використовувано форми, котрі якнайточніше копіюють російські. З низки українських синонімів вживано саме той, який копіює російський відповідник. Так, з ряду синонімів

Богослужба
Богослуження
Богослужіння
відправа
Служба Божа

в офіційному вжитку культується лише форма **богослужіння**, що формою і наголосом збігається з російським **богослужінням**.

Усі періодичні видання, а також видавництва в УССР регулярно діставали "чорні" списки питомих українських слів, яких не канонізував Правопис-33 і яких треба було уникати.

Усе це свідчить, що післяпогромний правопис був і є знаряддям лінгвоциду, і його цілком слушно можна назвати колоніальним, чого не можна сказати про Правопис-28, укладений без партійного втручання.

Хиби Правопису-28

Однак, Правопис-28 має й недоліки. Це й не дивно, бо він був перший соборний правопис, вироблений після століть безправ'я. Ось його хиби:

- Правопис слова **хрестити** й похідних від нього як **христити** — це явний ляпсус Правопису-28.
- Правопис непрямих відмінків слова **мистець**, а саме **мистиця**, **мистиці**, **мистцем** тощо, суперечить українській традиції не вимовляти три шелестівки /приголосних/ зряду. Українська мова знає три варіянти цього слова: **митець**, **метець** і **мистець**. В УССР за єдино можливу форму вибрано слово **митець**. Діаспора ж обрала варіант **мистець**, бо він має спільній корінь із словом мистецтво, й від нього можна створити іменник жіночого роду **мисткиня**, якого **митець** не утворює. Отже, вибір діаспори мабуть таки кращий. Але непрямі відмінки слова **мистець** вимагають скорочення одного звуку, як у слові **чернець**:

чернець але **ченця**, **ченці** /а не **чернця**, **чернці**/

Звук **Р** у непрямих відмінках слова **чернець** випав. Те саме має місце і у слові **мистець**:

мистець але митця, митці /а не мистця, мистці/

Звук С у непрямих відмінках слова **мистець** випадає (див. Розділ XV).

3. Викликає заперечення написання слів **зіхання і надхнення**, які вимовляємо зіхання й **натхнення**.

4. Правопис-28 не до кінця розв'язав проблему псевдоваріантів. Крім пар **мальовання й малювання, забудовання й забудування** та інших, проаналізованих Правописом-28, українська мова знає й інші псевдоваріанти:

<i>Наслідок дії</i>	<i>Дія</i>
з'єднання (військовий відділ)	з'єднання
зобов'язання (обіцянка)	зобов'язання (накладання зобов'язань)
об'єднання (організація)	об'єднання
обладнання (апаратура)	обладнання
переконання (погляди)	переконання
покарання (кара)	покарання
покликання (внутрішній потяг)	покликання (посилання)
уподобання (смак, зацікавлення)	уподобання (не вживано)

Вичерпної аналізу цілого ряду псевдоваріантів Правопис-28 не дає.

5. Словник Г. Голоскевича рекомендує писати **чікагський, вінніпегський**, а практика мовлення підказує, що краще **чіказький, вінніпезький**.

6. Форми **коральовий, алькогольовий** та **автомобільовий**, які встановлює Правопис-28 (за словником Г. Голоскевича) так само слід замінити на **коралевий, алькоголевий та автомобілевий**.

7. Правопис часток разом із словами: **алеж, бож, хтонебудь, денебудь, поперше** вимагає уніфікації з написанням **хіба ж, будь-хто, де-не-де, по-своєму**.

8. Неправильно стверджувано, що слово **пані** не відміняється.

9. Дано неправильне написання слова **костел як костъол**.

10. Прикметник **порський** записано без пом'якшеного С: **порский**.

Спосіб реконструкції беззаперечно доводить, що **порський** утворено від дієслова **порскати**, як і ціла сім'я віддієслівних прикметників:

<i>від гризти</i>	гризъкий
<i>від грузнути</i>	грузъкий
<i>від ковзати</i>	ковзъкий
<i>від трустити</i>	труський
<i>від трясти</i>	тряський

За аналогією

від порскати **перський** (Гр., Пан.)

Не треба забувати й того, що українці традиційно пом'якшують С у закінченні **ський: морський, гірський, київський**, і нема жодної причини робити винятки з цього правила.

11. Не ліквідовано русифікаційного написання слів **єпископ, Єва, Євген**, які за традицією слід писати **епископ, Ева, Евген** (і як варіант **Євген**).

12. Важко погодитися і з правописом слів **титулювати, коригувати, акомпанювати і не абиякий**, які правильніше писати **титулувати, корегувати, акомпанувати і неабиякий**.

13. Правопис-28 не передбачає варіантів жіночого роду для слів **вуаль, деталь, емаль, модель**, яким визначено чоловічий рід. Соборний правопис мав би взяти до уваги потребу варіантів у даному разі та в деяких інших випадках.

14. Правопис м'якого Л в іншомовних словах вимагає допрацювання.

15. Вимагає допрацювання і правопис літери Г в чужих словах.

16. Правопис-28 не розробив до кінця правопису чужих слів, що мали на початку іншомовне "Н". Історично, запозичуючи слова з інших мов з літерою "Н", українці зберігали цей звук:

Hanna	Ганна
harmonia	гармонія
hairasis	гересь
hairaticos	геретик

herbarium	гербарій
Hermes	Гермес
heros	герой
hidraulikos	гіdraulіка
hippopotamos	гіпопотам
honor	гонор
hotel	готель
humanism	гуманізм
humor	гумор

Отже, йдучи за традицією і за практикою наших клясиків, Правопис-28 затвердив наступне написання у цілій низці таких слів:

гарфа і **арфа**
Геллада
гересь і **єресь**
геретик і **єретик**
гієрапхія
гієрогліф
гіподром
гістерія
гураган

Однак Правопис-28 не взяв до уваги, що до цієї категорії слів належать ще й такі слова:

<i>Іншомовне слово</i>	<i>Правопис-28</i>	<i>Має бути</i>
hebrew	єврей & єврейський	гебрей & гебрейський
rehabilitatio	реабілітація	регабілітація

Плюси Правопису-33

Для повноти картини й об'єктивності викладу треба згадати і про позитиви Правопису-33:

1. Правопис-33 краще розробив написання деяких прізвищ:
українізовано написання російських прізвищ **Донської**, **Трубецької**, тоді як Правопис-28 копіював російські форми: **Донской**, **Трубецкой**;
 2. Правопис-33 краще віддає деякі географічні назви: **Об**, **Перм**, **Твер**, що їх за Правописом-28 належало писати **Объ**, **Пермь**, **Тверь**.
 3. Краще розв'язано правопис слів **титулувати**, **неабиякий** та деяких інших.
 4. Зроблено ще кілька незначних і несуттєвих змін.
- Однак, ці позитиви жодною мірою не можуть урівноважити тої страшної шкоди, яку асиміляційний правопис завдав українській культурі.

XLII. ЩЕ ОДИН ПРАВОПИС - ПРАВОПИС-90

Навряд чи треба дивуватися, що разом з національним і культурним піднесенням 80-х років в Україні виринуло питання перегляду наявного правопису. Під тиском громадськості і з дозволу ЦК КПУ Інститут мовознавства АН УССР у кінці 80-х років створив комісію для перегляду українського правопису. Це породило надію, що новий український правопис виправить десятиліттями прищеплювані українській мові невластиві її риси.

Однак надії так і лишилися надіями.

Передбачаючи неминучість українського відродження та неминучість перегляду колоніяльного правопису, проімперська КПУ в кінці 80-х років дозволила Інститутові мовознавства АН УССР зробити деякі косметичні виправлення в офіційному українському правописі, аби псевдореформою запобігти справжній правописній реформі. Дозволяючи псевдореформу, ЦК КПУ суворо заборонив відроджувати будь-які норми вилученого з ужитку Правопису-28. "Мудрий" задум КПУ втілився в життя у виробленому

Інститутом мовознавства АН УССР правописі 1990 р. /Правопис-90/.

Правопис цей дістав негативну оцінку громадськості України, а позитивну — лише від працівників Інституту мовознавства.

Почині з того, що Правопис-90 міняє українську абетку — переставляє знак м'якшення з кінця абетки на місце після літери **Щ**, як і в російській мові.

Українська абетка

Аа	Бб	Вв	Гг	Іі	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз	Ии
Іі	Її	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс
Тт	Үү	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Юю	Яя	Ьь

Абетка Правопису-90

Аа	Бб	Вв	Гг	Іі	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз	Ии
Іі	Її	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс
Тт	Үү	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ьь	Юю	Яя

Нащо зроблено таку перестанову?

Ініціатор нововведення — математик Л. Іваненко. Він обґруntовує цей захід рядом аргументів. Один з них: не знати хто переставив знак м'якшення на кінець абетки. Л. Іваненко пише:

"Першу спробу поставити м'якого знака в абетці після Я мені вдалося виявити у "Правилах" (певно правописних?), НТШ Львів, 1922 р... Ale виданий там само, 1924 року, "Словник" Івана Огієнка подає абетку в її традиційній формі."

Насправді ж історія української абетки не така "безбатченкова".

Ще 1884 року у виданому у Львові "Малорусько-німецькому словарі" піонер української лексикографії С. Желехівський компонує азбуку лише з літер, а знак м'якшення і апостроф зараховує до знаків і в абетку не включає.

Цей принцип і ліг в основу поширеної в Галичині реформованої української абетки із знаком м'якшення на кінці. З початком українізації в УССР реформовану абетку запроваджено і до прийнятого там правопису.

Твердження Л. Іваненка, що "перша спроба" зміни абетки має дату 1922 р. не відповідає дійсності. Щодо словника І. Огієнка, то згідно з перевиданням 1978 р. в Канаді, цей словник зовсім не наводить абетки.

Отже, аргументи математика про не-знати-ким-змінену абетку, м'яко кажучи, необґруntовані.

Річ у тім, що галицький варіант української мови (в імперській "науці" — діялект) мав великий вплив на розвиток соборної літературної мови України. Цей вплив не можна сьогодні ні спростувати, ні перекреслити. Ale аргументами про не-знати-ким-змінену абетку цей вплив практично заперечувано. Такі аргументи перекручують історію української культури, применшують внесок Галичини в її розвиток. Справді, повернення нашій абетці "общесоюзної" форми зводить нанівець прогресивне значення здійсненої в Галичині реформи абетки.

Далі Л. Іваненко аргументує повернення знака **Ь** "на своє традиційне місце" потребою створення "усеслов'янської комп'ютерної системи". На цей аргумент яного часу поставив питання у пресі, на яке п. Іваненко так і не відповів:

"Якщо для якоїсь усеслов'янської комп'ютерної системи треба переставити знак м'якшення, то хай система собі переставляє, але нащо заради цього міняти усталену абетку в усенаціональному маштабі?"

Обстоюючи свою ідею, Л. Іваненко наводить приклад, що в Центральній науковій бібліотеці АН УССР книжки не було впорядковано за чинною українською абеткою, а за порядком **Ы, Ъ, Ъ, Ю, Я**. Так це ж було тому, що в цій бібліотеці ігнорували українську мову і працювали на "человеческом языке". Знавець же математики практику українофобів підключає на захист своєї ідеї!

Плюс до всього Л. Іваненко висловлює припущення, що зміна абетки — це вияв хахлацької упертості "Аби не так, як у Москви" Оминувши відверто шовіністичну тональність такого згодаду, поясню справжню причину цієї зміни відокремити літери від знаків Позиція знаку м'якшення на кінці абетки помагає учням її запам'ятовувати, і продовж більше як століття (рахуючи від публікації "Малорусько-німецького словаря") з боку педагогів не було нарікань на реформовану абетку. Реформа абетки відповідала логіці й потребам навчання. Це був прогресивний крок, і важко не визнати його доцільним, а реформовану абетку — нашим національним надбанням.

Ці міркування доводять, що зміна української абетки — це проімперський хід, який суперечить

незалежному розвиткові української культури. Зате хід цей узгоджується з іншими проімперськими рисами Правопису-90.

Зміни, допущені Правописом-90, радше косметичні, а не спрямовані на відродження самобутніх рис української мови.

1. Розреклямована реабілітація літери Г насправді мильна бульбашка. Літеру Г допущено до вживання у яких двох-трьох десятках переважно маловживаних слів. Правопис декларує "У власних назвах іншомовного походження етимологічний звук Г у вимові й на письмі передаватиметься традиційним (?) Г, проте збереження Г у вимові не вважатиметься порушенням ортоепічної норми".

Іншими словами, літеру Г запроваджено косметично, для показухи. Щодо географічних назв і прізвищ, то там має й далі писатися Г: **Біг Бен**, а не **Біг Бен, Грімм**, а не **Грімм, Гданськ**, а не **Гданськ**.

Постає питання навіщо літера Г в українській абетці? Щоб її й далі не використовувати? На мою думку, укладачі Правопису-90, а вірніше їхні високі зверхи з ЦК КПУ, погодилися на запровадження літери Г для заспокоєння громадськості в Україні та діаспорі, і заразом зробили все, щоб написання імен та географічних назв ув українському правописі нічим не відрізнялося від російського написання.

Запровадження літери Г в українському правописі мало б повернути належне місце й літері Г, яку досі у багатьох словах замінювано на літеру Х: **Хельсінкі** замість **Гельсінкі**, **Хаммер** замість **Гаммер**, **Ханна** замість **Ганна**. Аж ні. Правопис-90 зберіг проімперську практику перекладу іншомовного "Н" як Х. Слова **Гельсінкі, Гантер, Гофман** і далі писатимуться **Хельсінкі, Хантер, Хоффман**. Комісія подала, щоб у написанні власних імен не було жодних розбіжностей з російським правописом.

2. Ряд інших змін — це усунення правописних розбіжностей, а не правописного погрому 30-х років.

3. Усунувши деякі малоістотні розбіжності, Правопис-90 не зачепив кричущих перекручень погромних часів Українці і далі мають писати.

безпросвітний	<i>але просвітній</i>
воїстину	<i>але заїка</i>
ковзкий	<i>але ховзъкий, трясъкий</i>
колорит	<i>але кольоровий</i>
костьол	<i>але Костельник</i>
марево	<i>але мариво, видиво</i>
розпутний	<i>але путній</i>
трикутний	<i>але кутній</i>

4. Написання в деяких іншомовних географічних назвах И замість І, чим дуже хваляться укладачі Правопису-90, **Бразилія, Аргентина, Сирія** — написання вибіркове, бо ж і далі треба писати **Сінай, Рів'єра, Тіроль**. Правопис-28 давав єдине правило — нехай і недосконале з погляду вимови — на всі випадки передачі чужих географічних назв. Правопис-90 не дає правила, зате переобтяжує людську пам'ять винятками. Така практика не сприятиме засвоєнню мови українцями.

Отже, новий правопис, накидуваний певними силами Україні (а також і діаспорі), такий же проімперський, як і всі попередні після 1932 р. правописи.

Дуже характерно, що до участі в розробці цього правопису, попри словесні декларації, не запрошено жодного науковця з діаспори. Але зігноровано не лише діаспору. Громадська думка України — і передусім письменники — безупинно протестували проти запровадження проімперського правопису. І все марно. Правописна комісія не врахувала жодного побажання громадян, не провела жодної демократично організованої конференції з участю письменників, журналістів, учителів, не вислухала мовознавців-опонентів. Так, ніби Інститутові мовознавства і в незалежній Україні вільно диктували правописні закони, як це було в УССР.

Я розумію позицію "батьків" Правописної комісії Інституту мовознавства. Правопис-90 було укладено під безпосереднім наглядом ЦК КПУ, який допустив ряд змін для створення враження про перегляд мовної політики КПУ, тоді ще "керівного авангарду трудящих України". Усі зміни, про які так схвально говорить ухвала про запровадження Правопису-90 в життя, були санкціоновані ЦК КПУ. Дбаючи про впровадження Правопису-90, його "батьки" дбають про свій імідж /саме це слово/ перед комуністичною партією, що ніби не існує, але на відродження якої дехто — і в Інституті мовознавства — покладає надії.

У разі "непередбаченої зміни політичної ситуації в Україні" Інститут мовознавства лишиться на висоті — він не відступив від "історичних" накреслень "керівного авангарду трудящих", не піддався тискові "націоналістів". Тільки так можна пояснити те, що за чотири роки, продовж яких ведено дискусію про правопис, Інститут мовознавства не зробив жодної корективи до схваленого ЦК КПУ правопису.

З кола працівників Інституту мовознавства не пролунало жодного критичного слова щодо мовної політики КПУ, не висловлено співчуття до жодного із своїх замордованих попередників, зате любовно бережено бюст академіка з ласки КГБ Белодєда.

Така лінія Інституту мовознавства. І її можна зрозуміти, взявши до уваги кадрову політику в колишньому УССР, на підставі якої добрано сучасну мовознавчу еліту.

Якби головна мета членів Правописної комісії АН УССР була б сприяти самобутньому розвиткові української мови відповідно до її фонетичних та ортоепічних особливостей, то згадані 29 русифікаційних рис в українському правописі було б переглянуто.

Наслідки праці правописної комісії АН УССР зайвий раз доводять, що мовознавці, добрані на свої посади партійними босами, не спроможні виробити справді самобутній і незалежний український правопис.

Обмеженим допуском літери Г колишня КПУ думала заколисати громадськість, у тому числі й діаспірну, на ділі лишивши український асиміляційний правопис без змін. Самий стиль роботи комісії дуже показовий. Як повідомила преса, низка провідних філологічних навчальних закладів не одержала проекту нового правопису для обговорення. Усе це свідчить, що комісія працювала якнайдалі від громадськості аби поставити її перед доконаним фактом. Щождо діаспори, то проекту правопису не дістав для обговорення жоден науковий заклад вільного світу, жодне видавництво чи редакція. Таким чином, діаспору виключено з числа культурного українства. І це тоді, коли партійні боси УССР декларували потребу культурного взаємозбагачення України й діаспори, творилася Всесвітня асоціація україністів, здійснювано обмін виданнями тощо. Чи ж логічно було в такій ситуації ігнорувати діаспору, коли йшлося про долю української мови?

Продовж століть українцям прищеплювано комплекс меншовартості. До знарядь, якими цей комплекс навіювано, належить і асиміляційний правопис. Таж усю українську ортографію пристосовано і узaleжнено від російської! Українська мова, за задумом асиміляторів, має бути блідою і незграбною копією російської мови. І ця копія мусить викликати в самих українців переконання, що їхня мова — мова другорядна, мова нездатна до самостійного розвитку.

Неприйняття асиміляційного правопису — це неприйняття усієї політики етноциду, неприйняття русифікації, неприйняття комплексів, прищеплюваних українцям продовж століть. Треба підкреслити, що не лише діаспора не приймає цього правопису. Ще до розробки нового правопису ряд неформальних видань в Україні став користуватися Правописом-28. Така практика, на мою думку, буде ширитися.

Як уже сказано, діасpora, і насамперед її старше покоління, не приймає накинутого українцям правопису. Не треба забувати, що у збереженні української мовної спадщини велика заслуга належить діаспорі. Протистояння етноцидові з боку діаспори не можна недооцінювати. Українські дисиденти, звертаючися до діаспори, стало підкреслюють, що одною з її заслуг є збереження національних рис української писемної мови, відбитих Правописом-28. Якби не мовна практика діаспори, було б важко і в Україні підносити питання про реставрацію національних рис української мови.

Дотепер Правопис-33 був знаряддям етноциду. Остання його редакція — Правопис-90 — мало що в цьому змінила.

Думка про створення єдиного правопису для всіх українців — думка розумна і прогресивна. Але єдиний правопис треба запроваджувати не шляхом доконаних фактів, а шляхом відкритого обговорення з участю культурної української громадськості і в Україні і в діаспорі.

Рятуючись від геноциду, на вигнанні опинилося чимало видатних мовознавців. Частина з них уже не живе, але з тими, що живуть, конче треба співпрацювати, розробляючи новий правопис.

У лютому 1993 р. Комісія Верховної Ради України з питань науки й освіти ухвалила запровадити Правопис-90 в усі сфери суспільно-культурного життя. Цю ухвалу практично спрямовано проти українського відродження. Треба сподіватися, що здорові сили української громадськості знайдуть шляхи і засоби для забезпечення українців правописом, позбавленим асиміляційних рис, накинутих окупантами.

XLIII. ПРО ГАЛИЦЬКИЙ ВАРІАНТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Історична доля галичан і наддніпрянців склалася так, що ці дві галузки українського народу протягом століть належали до різних державних формацій. Цей факт відбився на розвитку культури обох Україн, зокрема на розвитку української літературної мови на цих теренах. Розвиток цей не був абсолютно незалежний: обидві України співпрацювали між собою у багатьох сферах національної культури, наскільки перебування у двох різних державах це дозволяло.

Українофоби всіх гатунків бралися й беруться на всі способи, аби цій співпраці перешкодити. Така тенденція знайшла свій вияв навіть у науковій термінології, де лексично-правописний варіант української мови, практикований у Галичині, окреслювано терміном "галицький діялект". Названий варіант виник, коли галицьке суспільство дістало певну обмежену змогу розвивати свою культуру в цісарській Австро-Угорщині, а наддніпрянський варіант української мови ще не було аж так вироблено, щоб задовольнити культурні потреби галичан. Відставання Наддніпрянщини сталося в наслідок царських указів, що забороняли українське слово. Якщо мова красного письменства досягла там досить високого рівня, то через

царські укази майже не було розвинутого наукової, публіцистичної, правничої, економічної, педагогічної, медичної та іншої спеціальної термінології. Розвиток же національного шкільництва, преси, театру й адміністраційного та громадського життя в Австро-Угорщині після революції 1848 р. сприяв успіхам української мови в Галичині, де свідоме громадянство стало збагачувати народну мову новою лексикою відповідно до потреб життя.

Термін "галицький діялект" українофоби вживали і вживають, щоб принизити не лише галицьку мовну практику, але дискредитувати й саму українську літературну мову, називаючи її "галицьким діялектом" єдиної "общеруської" мови.

Як не дивно, але подекуди і серед українців можна почути термін "галицький діялект", коли йдеться про мову галичан. Така тенденція не сприяє співпраці обох Україн. Наявність цієї тенденції можна пояснити браком реального знання й розуміння ролі варіантів української мови в процесі її вироблення.

Відтворити модель розвитку і постання літературної мови народу не завжди легко, а у випадку української мови ускладнюється ще й тим, що в Україні продовж останніх 60 років не існувало об'єктивної історичної, літературознавчої та мовознавчої науки. І отже там немає літератури, доступної читацькому загалові, яка б висвітлювала це питання на рівні сучасних вимог.

Лише у вільному світі читач може знайти таку літературу, яка, видана здебільшого приватно, не може похвалитися великими тиражами. Найповнішим дослідженням з історії української мови є праця Юрія Шевельова "Українська мова в першій половині ХХ століття (1900-1941)", видана видавництвом "Сучасність" 1966 року. Хоч ця праця розглядає розвиток нашої мови протягом порівняно короткого періоду, вона дає уявлення про обставини й шляхи формування літературної мови українців.

Якщо у праці Ю. Шевельова читачі знайдуть розробку теми в поєднанні з історією та політикою держав, то в даному короткому огляді вони дістануть наочне уявлення про ролю одного з варіантів української мови в процесі її розвитку.

Словник української мови Б. Гріченка

Словник Бориса Гріченка (надалі — СГ), що виходив друком протягом 1907-1909 рр., являє собою колективну працю мовознавців, розпочату 1864 й завершену 1904 р. Словник перекладає на російську мову десь 65.000 слів та зворотів, що їх упорядники добирали з усієї виданої до 1876 р. української літератури, а також з кількох видань, виданих пізніше — до 1902 р. включно. Використано у словнику і записи народної творчості. Отже, СГ реєструє словниковий запас української мови трьох перших четвертей — і частково — останньої четверти XIX ст. У доборі лексики упорядники практикували соборницьку зasadу: використано джерела з усіх Україн: Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття. Наукову вартість словника побільшує ще й та обставина, що кожне слово, наведене у словнику, має пашпорт: назву джерела, ім'я автора й сторінку видання, звідки його взято. Це дає змогу дослідникам з певною мірою точності визначити "місце народження" тої чи тої лексичної одиниці.

Той, хто користувався словником, не міг не зауважити, що деякі слова в ньому, поряд з перекладом на російську мову, мають шифр *Желех*. Так Б. Гріченко позначав лексику, взяту з "Малорусько-німецького словаря" Є. Желехівського й С. Недільського, виданого у Львові продовж 1882-1886 рр. Цей словник, серед іншої, фіксував і лексику, поширену й уживану галицьким варіантом української мови. Серед джерел, використаних словником, багато саме галицьких видань і галицьких авторів, у СГ не використаних.

Сучасним українським мовцям, а надто опонентам "галицького діялекту", цікаво буде довідатись, які саме слова Б. Гріченко брав із словника Желехівського, бо не знаходив їх у наддніпрянських авторів, виданих до 1876 р. Ось ці слова:

безпідставний
безпосередній (у словнику **безпосередній**)
безсторонній
важливий
виріб (у значенні *продукт*)
звавець
наддніпрянець (!)
непомильність
обов'язковий
обсяг
поступ
рівень
розвиток

суспільний хоробливий

Наведені приклади взято навмання, їх можна зустріти на кожній сторінці СГ. Сказати, що ці слова належать до якоїсь особливої галицької лексики, буде помилкою, бо цю лексику утворено за правилами українського словотвору від українських коренів. Це українська лексика, "народжена" в Галичині, де українська мова дістала можливість розвиватися. Усі наведені вище слова мають спільній корінь та значенневий зв'язок з поширеними по всій Україні словами:

<i>Галицький новотвір</i>	<i>Українські слова того самого кореня</i>
суспільний	спільній, суспіль
важливий	важити, вага
виріб	виробляти

Але немає жодного сумніву в тому, що наведені слова "стартували" й набрали широкого вжитку саме в галицькому мовному середовищі. Наведу ще три цікавих гасла із СГ:

"**Жовтень** — Сентябрь... У галичан — октябрь, а для сентября у них — вересень. Желех..."
"**Листопад** — Месяц октябрь,.. Галичане употребляют это слово для обозначения месяца ноября.
Желех..."
"**Грудень** — ноябрь... В галицких календарях: декабрь. Желех..."

Як бачимо, українська літературна мова у назвах місяців дотримується галицького вживання. Наявність у СГ лексики, взятої із західноукраїнських джерел, через те, що її не було в інших текстах, дозволяє встановити, яка частка "західніої" лексики у словнику Грінченка. Я вибрав навмання в кожному з чотирьох томів СГ чотири сторінки й підрахував на цих сторінках кількість усіх лексем, а потім число лексем, узятих із західноукраїнських джерел. Усіх лексем я нарахував таким способом 631. З них — 143 узято із західніх джерел, тобто 23%. Отже, приблизно 23% лексики у СГ належить до західно-української лексики.

Такий спосіб, річ ясна, тільки приблизно відбиває кількісне співвідношення в СГ лексики з різних сторін України. Але й це приблизне співвідношення досить промовисте. Звичайно, не вся "західня" лексика словника Грінченка потрапила до живого "фонду" сучасної літературної мови, так само, як і велике число "східніх" слів, зареєстрованих у СГ, лишилося поза цим "фондом". (СГ реєстрував діялектичну лексику, що не знайшла місця в літературній мові). Але буде великою помилкою недооцінювати вклад, зроблений галицькими просвіттянами у розвиток нашої мови, коли на Наддніпрянщині діяли царські укази.

Розвиток мови можна якоюсь мірою порівняти до спорудження кількаповерхового будинку, зразу кладуться підвальнини, тоді перший, другий і дальші поверхи. Підвальнини й перший поверх української літературної мови було закладено Котляревським, Шевченком та ін. українськими письменниками, але через царські утиски наддніпрянці так і не поклали другого поверху. Другий поверх української літературної мови було покладено в Галичині у другій половині XIX ст. У цьому будівництві галичанам сприяла австрійська конституція 1867 р., де було записано:

"Усі народності держави, що належать до різних рас, рівноправні: кожна має непорушне право зберігати й плекати свою національність і свою мову" ¹.

У таких умовах розвивався галицький варіант української мови, і саме в останній чверті XIX ст. засвідчено його шпаркій розвиток. На цей період припадає громадсько-політична й видавнича діяльність Івана Франка.

Затим що Франко був одним з тих, хто розвивав і вдосконалював галицький варіант української мови, буде дуже доречно зазирнути до мовної лябораторії цього великого сіяча на ниві української культури.

Мовна лябораторія Франка

1897 року І. Франко опублікував статтю "Соціалізм і соціал-демократизм". (1966 р. її перевидало видавництво "Сучасність" у збірці статей І. Франка "Про соціалізм і марксизм"). Рік написання згаданої статті збігається з досягненням галицьким варіантом української мови своєї зрілості. І саме на цей час (1904 р.) припадає завершення праці Грінченка над "Словником української мови". (З використаних у СГ джерел найпізніше датовано 1902 р. Узвівши до уваги час, потрібний для підготовлі видання до друку,

матимемо майже повний збіг у часі появи Франкової статті і найпізніших джерел, використаних у СГ).

У названій статті Т. Франко послуговується економічною та публіцистичною лексикою, поширенюю в Галичині в останній чверті XIX ст. Саме цю лексику Грінченко старався не вводити до словника. У передмові до словника Б. Грінченко наголошує, що, добираючи лексику, він не акцептував новотворів, запроваджуваних окремими авторами:

"Щодо слів, вироблених самою літературною мовою, ми стояли на тому, що слов-никуванню підлягають лише такі з них, котрі якоюсь мірою здобули вже право громадянства в літературній мові"²

Іншими словами, до української лексики, твореної в другій половині XIX ст., Б. Грінченко ставився з певним упередженням. А що таку лексику творено тоді переважно в Галичині, то цю лексику відбито у СГ лише частково.

Коли, виходячи з цього засновку, вибрати із згаданої статті Франка лексику, що належить до сучасної літературної мови, але якої не реєструє СГ, це й буде лексика, вироблена в Галичині у другій половині XIX ст.

Таких слів та зворотів (лишивши на боці інтернаціоналізми) у названій статті Франка нараховано майже дві сотні (198). Уся ця лексика належить до дев'яти категорій:

1. **Франкова лексика, що має спільні корені з лексикою СГ.** Таких лексем 94. Далі наведено найхарактерніші приклади:

<i>Франкова лексика</i>	<i>Лексика СГ</i>
висновок	виснувати
завдячувати	завдячати
залізниця	залізний
засідання	засідати
здійснити	дійсний
обмін	обмінити
попередник	попередній
порівняння	порівняти
пройнятій	проймати, пройняти
складник	складний
урядовий	уряд
частковий	частка

1. Ю. Шевельов, "Українська мова в першій половині ХХ століття (1900-1941)" "Сучасність", 1987, стор. 18

2. "Словарь української мови", зібрала редакція журнала "Кіевская Старина". Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко К. 1907, т. 1, ст. XXIX

Деякі з цієї категорії слів (як от **урядовий**) могли вживатися і на інших теренах України, але через відсутність їх у друкованих джерелах, оброблюваних Грінченком, або й через недогляд, вони не потрапили до СГ. Проте, немає сумніву, що більшість з наведених форм дісталася поширення й узвичаїлась у мовній практиці галичан завдяки розширенню в Галичині після 1848 р сфері ужитку української мови

2. **Франкова лексика, одинакова формою, але відмінна значенням від лексики СГ.** Таких форм 24

<i>Франкова лексика</i>	<i>Лексика СГ</i>
видатки (= витрати)	видаток (= намолот)
випрацювати (= розробити)	випрацювати (= заробити працею)
далеко (= значно)	далеко (= неблизько)
добровільно (= своєю охотою)	добровільно (= доброзичливо)
задуманий (= заплянований)	задуманий (= задумливий)
приріст (= збільшення)	приріст (= наріст на дереві)
ступінь (= щабель)	ступінь (= крок)
товари (= вироби)	товар (= худоба)

Як бачимо, нові функції мови безцеремонно ламали усталені значення лексичних одиниць Слова дістають цілком нові значення, і саме з такими значеннями їх згодом засвоїла літературна мова.

3. Франкова лексика, спряжена з двох інших слів. Таких лексем 11.

<i>Франкова лексика</i>	<i>Використані форми</i>
<i>всевладний</i>	<i>все + владний</i>
<i>дороговказ</i>	<i>дорога + вказувати</i>
<i>надвишка</i>	<i>над + вишка</i>
<i>розв'язка</i>	<i>розв'язок (у СГ)</i>
<i>співчуття</i>	<i>спів (як у співробітник) + чуття</i>

Усі використані форми, наявні у СГ, крім прикметника владний. Владний, очевидно, запозичення з російської чи з польської

4. Староукраїнізми й народні форми з лексики Франка, яких нема у СГ Таких лексем 19

**безоглядний
виключний
існування
підприємець
похибка
речення
рік-річно
тотожний
чимраз
щонайменше
який будь**

Галицькі просвітяни і великою мірою сам Франко добирають потрібну їм лексику з народньої мови, чимраз, який будь; відроджують староукраїнізми **речення**.

5. Франкова лексика, спільна з польською. Таких лексем 20:

**виборчий
визиск
відповідальний
незрівнянний
остаточно
природознавство
устрій
чинний
чинник**

Така лексика не конче є запозиченням. Близькість мов допускає можливість рівнобіжного існування лексем подібної структури. Так, **незрівнянний**, **чинний** та ін. могли бути такими спільними для польської та української мов словами.

6. Франкова лексика, спільна з польською і російською. Таких форм 8:

**мислитель
остільки (польське о tyle + російське постольку)
поняття
попросту
скромний**

7. Франкова лексика спільна з російською. Таких форм 8:

**благотворний
виписка
населення
очевидно
положения**

8. Франкова лексика іншомовного запозичення. Таких форм 4:

брутальний
пересічний (з німецького (durchschnittlich)

9. Франкові мовні звороти різного походження, що їх нема у СГ. Таких форм 9:

виссаний з пальця
гідний подиву
до певної міри
звести докупи

Як бачимо, шляхи збагачення мови були дуже різноманітні. Уся досліджена лексика — наведена й ненаведена вище — належить до мової творчості галичан другої половини XIX ст. Потреби спілкування збагатили галицький варіант української мови, а згодом і літературну мову всієї України. Досліджуючи нову лексику у загадній праці І. Франка, не треба забувати, що кожне нове слово творило в мові цілу сім'ю споріднених слів. Так, слово **здійснити** утворило згодом

здійснений
здійсненний
здійснення
здійсніваний
нездійснений

Було б, однак, помилкою вважати, що все, практиковане в мові галичан, перейшло до української літературної мови Для творчих процесів характерні пошуки; пошуки часом дають меншовартісну продукцію. Це саме має місце і в мові. У досліджуваній статті Франко вживає також лексику, яка не зайшла до літературного варіанту мови:

будучина
власть
вмішуватись
зведення
обширний
писатель
правительство
спосібність

Загалом у статті "Соціалізм і соціал-демократизм" число новотворів становить більше як 25% (!) загальної лексики статті. Половину цієї лексики адоптовано сучасною літературною мовою, а половина так і лишилася ненормативним мовним матеріалом.

Галицьке культурне життя XIX ст. було свого роду лябораторією, де випробувано нові мовні форми, засвоювані або відкидувані потім літературною мовою З наведених прикладів та їх числа можна висновити, який поштовх у розвитку нашої мови зробив її галицький варіант Називати такий продуктивний варіант мови діялектом значить грішити, насамперед, проти об'єктивності, бо жоден діялект не вніс до нашої мови стільки наукової, публіцистичної, економічної, педагогічної, мовознавчої та навіть розмовної лексики, як її галицький варіант.

Дальша доля галицького варіанту

Історична доля сприяла галичанам у справі культури і з початком ХХ ст. Тоді, коли в УССР, навіть за часів "українізації", над українством висіла окупаційна сокира, то в умовах польської, хоч і кутої демократії, галицький варіант української мови міг розвиватися без диктату з боку держави. У повсякденному житті галичан і далі розвивалася українська самобутня лексика, зокрема спортивна, військова, громадсько-організаційна, юнацько-таборова тощо. Загально кажучи, нема такої сфери поширення мови, де б галицька мовна практика не лишила своїх вдалих лексичних розв'язок. Це можна бачити на зразках цієї лексики у різних сферах

<i>Спортивна сфера</i>		<i>Військова сфера</i>	
відбиванка	(волейбол)	лоївка	(бойовий загін)
змагун	(учасник змагань)	відбезпечити	(зняти з бойового зводу)
копаний м'яч	(футбол)	військовик	(військовослужбовець)
руханка	(вільні вправи)	затинка	(осічка)
		кріс	(гвинтівка)
		поготівля	(готовість)
		розстрільня	(розсипний стрій)

<i>Різні сфери</i>	
визнавець	(послідовник /теорії /)
гуртівня	(гуртовий склад)
доріст	(молоде покоління)
летовище	(аеропорт, аеродром)
меншина національна	(меншість)
непроминальна вартість	(неминуща цінність)
оприлюднити	(обнародувати)
підслухачка	(апарат для підслухування)
підслуховий апарат	(апарат для підслухування)
ракето-літак	(космічний апарат неодноразового використання)
світлина	(фото)
фільмувати	(робити кінозйомку)

Наведена лексика має всі підстави стати всеукраїнською лексикою. З другого боку, у мові галичан "прижилися" форми, що не зайдли до літературної мови:

відзискати
негодування
обильний
розвідочний
слідуючий
спротив

Але наявність цих просто таки суржикових форм не зменшує ролі галицького варіянту в процесі розвитку української літературної мови.

Українське мовознавство мусить уважно ставитись до мовної практики галичан, беручи з неї все, що збагачує українську мову. Україна сьогодні чекає на "розкуте" слово і не задовольняється ні офіційним правописом, ні офіційною мовою практикою. Вивчення галицької мової стихії під цим оглядом може бути дуже помічним.

Висновки

З попереднього викладу читач може винести враження, що і справді українська мова — це галицька мова. Таку думку може підживляти наявність досить великої кількості лексики, утвореної і "пушеної в діло" саме в Галичині. Але такий погляд — погляд поверховий і не витримує критики.

Поперше, лексика галичан, що її всотала українська соборна літературна мова, не творена за якимись специфічними "галицькими" словотворчими моделями: цю лексику творено галичанами на підставі УКРАЇНСЬКОГО словотвору. Приклад:

довкілля

Це слово походженням і значенням має прямий зв'язок із словами

довкола
довколишній

Щодо його форми, то воно повторює наявний у нашій мові зразок:

**підпілля
Поділля
свавілля**

Подруге, всотуючи галицьку лексику, українська літературна мова не засвоїла специфічних морфологічних, фонетичних та ортоепічних рис, притаманних галицькому мовленню. Далі наведено зразки морфологічних, фонетичних та ортоепічних рис галицького й наддніпрянського мовлення, звідки видно, що названі риси галицького варіяントу не стали літературною нормою:

Морфологічна риса: орудний відмінок іменників жіночого роду

<i>Галицький варіант</i>	<i>Соборний варіант</i>
головов	головою
ногов	ногою
руков	руковою

Морфологічна риса: твердість прикметників

<i>Галицький варіант</i>	<i>Соборний варіант</i>
мужний	мужній
порожній	порожній
посередній	посередній
сторонній	сторонній

Фонетичні риси:

<i>Галицький варіант</i>	<i>Соборний варіант</i>
мід	мед
семій	сьомий

Ортоепічні риси:

<i>Галицька вимова</i>	<i>Соборна вимова</i>
гор'ячий	гарячий

Отже, говорити про українську мову як про галицький діялект немає жодних підстав. Об'єктивний погляд мусить засвідчити, що українська літературна мова є синтезом двох варіантів української мови: наддніпрянського й галицького.

З другого боку, треба засвідчити, що різницю між обома варіантами поглибила належність Галичини і Наддніпрянщини до різних державних формаций. Що далі в минулі, то різниці між варіантами було менше. Це засвідчують пам'ятки української мови.

Так, сучасний наддніпрянин наведену далі лексику сприймає, як галицьку, тоді як у пам'ятках цю лексику фіксують у мові наддніпрянців:

<i>Лексика, сприймана як галицька</i>	<i>Її фіксують, як наддніпрянську</i>
гостинець (= тракт)	Грінченко, Білецький-Носенко
готові гроші (= готівка)	Грінченко, Білецький-Носенко
мусовий (= примусовий)	Білецький-Носенко
пішохід (= тротуар)	Грінченко (Харків, Полтава)
помічний (у виразі помічний від безсоння)	Грінченко ("Кіевская Старина")
пуделко (= скринька, скринечка)	Білецький-Носенко

З повищих прикладів видно, що асиміляційні процеси на Східній Україні сприяли "забуванню" наддніпрянцями питомої української лексики. Слабші асиміляційні процеси в Галичині, навпаки, сприяли "виживанню" такої лексики.

XLIV. ПРО ГІПЕРПУРИЗМ

У прямому зв'язку з лексикою перебувають особливості викладу тексту або стилістики. До стилістики, як і до всіх інших компонентів мовознавчої науки й практики, доклали своїх рук калічники української мови. Стилізація українського друкованого слова ішла в бік поширення калькованої лексики і копіювання офіційного стилю "общесоюзної мови".

Узагалі кажучи, розгляд питань стилістики виходить за межі нашої теми. Проте, існують деякі проблеми стилістики, які не можна обминути, говорячи про секрети української мови.

Ідеться про надмірний пурізм — передавання куті меду під час стилістичної обробки текстів. Потреба очищати нашу мову від суржiku, сама по собі потреба патріотична. Однак ця потреба вимагає до себе розумного і базованого на здоровому глузді підходу. Бо часом під категорію суржiku підпадає питома українська лексика, стаючи жертвою надмірного пурізму.

Часто доводиться чути — переважно від редакторів — що таке чи таке слово не варто вживати, бо воно неукраїнське. Коли це дійсно так, то до таких порад треба дослухатися. Однак, часом редактори "перегинають палицю", виявляючи нетерпимість до слів стовідсотково українських.

Свого часу окупаційною владою створено систему вилучення з друкованої продукції щирої української лексики під маркою, що вона нібіто застаріла, діялектна, розмовна, жаргонна тощо. Під цим соусом українському друкованому слову накидувано лексику кальковану. Цю практику сьогодні нібіто засуджено, хоч виховані на цій практиці кадри і далі контролюють друковане слово України. Правда, так звана неформальна або вільна преса має сьогодні можливість дбати про чистоту української мови без жодних директив згори. Ale така можливість породжує інший негатив: перебільшений пурізм на підставі ряду поширеніх, скажу так, "стилістичних забобонів". На підставі таких забобонів питомі українські форми оголошувано суржиком і вилучувано з ужитку.

Свого часу, автор цих рядків написав статтю під заголовком "Крик крикуна в пустині". Слово **пустиня** у заголовку я вжив свідомо як слово, що має нюанс урочистості. Слово **пустиня** фіксують усі українські словники, його вживає Шевченко:

I дебр-пустиня неполита, Зцілюючою водою вмита, Прокинеться...

Вживає Шевченко слово **пустиня** і в інших текстах. Більшість же стилістів вважають, що це слово неукраїнське. Натомість рекомендують слово **пустеля**.

Але кожен різновид слова має своє місце в мові. Слово **пустеля**, сказати б, невтрального забарвлення, тоді як у слові **пустиня** є відтінок урочистості: усі слова старослов'янської мови мають у нашій мові цей нюанс. Наприклад:

**ветхий
воздавати
зорочивий
отверзатися
потребити
радуйтесь!
ректи
скверний
чертоги**

Усі повищі слова взято з творів Шевченка; усі вони мають нюанс урочистості. Я і вжив у виразі **крик крикуна в пустині** слово **пустиня**, щоб бодай цим словом прив'язати увесь вираз до церковнослов'янського оригіналу **глас вопіючого в пустині**. Марні були мої міркування. Редактор газети, до якої я вдався, переправив слово **пустиня** на **пустеля**.

Дехто може сказати: "Чи то велике горе? Зміст же не змінився".

Як на мене, то така підміна — горе, ще й велике. Чому? Бо редактор не хоче визнати існування в нашій мові різних стилів: усі мовні стилі хоче обслуговувати одним стандартом. Слово **пустеля** — слово невтральне. Його треба вживати на годинах географії: **пустеля Сагара, пустеля Кара-Куми** тощо. Ale в інших стилях, зокрема в урочистому, мовець мусить мати певні засоби, певний запас лексики з відповідним забарвленням. Виполюючи таку лексику під приводом боротьби за чистоту мовлення, ми знебарвлюємо мову, робимо її сухою, *казенною*, а отже — нудною.

Наведений приклад, сказати б, з моєї практики. Ale існують приклади, які зайдли у свідомість цілих

поколінь мовців, коли під приводом чистоти мови виполювано щиру українську лексику в усенсаціональному маштабі.

За чинним уявленням слово **болільник** — слово неукраїнське і його належить в усіх випадках заступати словом **уболівальник**. Хто б не боронив цей погляд, я з ним не погоджуся. І маю на це цілу низку аргументів.

Почну із слова **боліти**. Це стовідсоткове українське слово.

Воно має кілька значень, і одне з них — це скорочена форма від ідіоми **боліти серцем**. У такому значенні слово **боліти** — синонім слова **потерпати**, а також запозиченого слова **переживати**. Ось як уживають слово боліти письменники (наддніпрянські та галицькі):

"Кожен за себе думав, кожен за себе **болів**, мучився". (П. Мирний)

"Даремно клопотав (*суддя*) свою голову, кидався і **болів**". (Н. Кобринська)

Близькість форми **боліти** до російського **болеть** (= **хворіти**) ще не значить, що це неукраїнське слово. Вживати слово **боліти** у значенні **хворіти** і справді не можна. У значенні ж **потерпати** слово **боліти** не тільки можна, але й треба вживати: ця українська форма існувала задовго до появи у нас запозиченого слова **переживати**. Форма **боліти** утворилася скороченням ідіоми **боліти серцем**, форми щиро української. Скорочення ідіом з двох і більше слів до одного слова має місце в українській мові досить часто. Таке скорочення — один із способів творення нової лексики:

<i>Ідіома</i>	<i>Скорочена форма</i>
вклепатися в халепу	вклепатися
вскочити на слизьке	вскочити
гнути шию в ярмі	гнути шию
крутити хвостом	крутити
підставляти голову під кулі	підставляти голову
робити своє діло	робити своє

Подібно до цих скорочень, **боліти серцем** обернулося на просто **боліти**. Саме такий скорочений варіант ідіоми **боліти серцем** і вжито вище письменниками. Коли **боліти** в значенні **переживати** — слово українське, то чому від нього не можна утворити іменника **болільник**, як у наступних прикладах:

<i>Дієслово</i>	<i>Іменник</i>
говіти	говільник
громадити	громадільник
полоти	полільник
розподіляти	роздільник

Я не бачу причин, чому від **боліти** не можна утворити слова **болільник**. І їх справді нема. Усю дискримінацію **болільника** викликав перебільшений пурізм, а ще слабкість нашої мовознавчої науки. Рекомендуючи мовцям вживати в описах спортивних змагань замість легкомовного **болільника** довжелезного **уболівальника**, туристи "унезграбнюють" українську мову.

Дискримінацію **болільника** мотивовано бажанням уникнути російських форм. Слово ж **болільник** — слово українське. Але припустімо на мить, що це слово таки російського походження. Яка біда від того, що українська мова збагатиться конкурентноздатним словом? Росіяни, наприклад, ніколи не гребують запозичити українське слово, коли воно збагачує їхній лексикон:

<i>Українське слово</i>	<i>Російська адаптація</i>
аж	аж
веселка	веселка
заздритися	зариться
мордуватися	мордоваться
обуза	обуза
плюгавий	плюгавий
побратим	побратим
повстанець	повстанец
синька	синька
скализуб	скализуб

Це лише невеличка частка української лексики, засвоєна російською мовою.

Усі ці міркування змушують мене дивуватися з позиції гіперпуристів, коли вилучувано з ужитку своє питоме слово. Мені доводилось чути і про неукраїнськість таких слів, як **замісник**, **просьба** та інших.

Річ ясна, що слово **замісник** не може заступити в офіційному вжитку слова **заступник**. Але в скороченнях **замзав**, **замдиректор**, як обйтися без форми **замісник**? Невже краще сказати **заступник завідувача**, **заступник директора**? Слово **замісник** утворено за українськими словотворчими моделями:

Дієслово	Іменник
будувати	будівник
ділити	дільник
захистити	захисник
палити	пальник

Невже той факт, що росіяни від слова **заместить** утворили форму **заместитель**, накладає на нас заборону творити від слова **замістити** форми згідно з нашим словотвором?

Щодо слова **просьба**, то тут взагалі можна лише розвести руками. Це слово вжито у "Думі про Марусю Богуславку":

*Ой, визволи, Боже, нас всіх бідних невільників, З тяжкої неволі, З віри бусурменської,
На ясні зорі, На тихі води, У край веселий, У мир хрещений!
Вислухай, Боже, в прозьбах іцирих, У нещасних молитвах Нас, бідних невільників!*

Вживання це слово і клясики:

"Та й просила нас грозьбою і **просьбою**, щоб привезли Галочку із собою". (Б. Грінченко)

Утворено це слово згідно з українським словотвором:

Дієслово	Іменник
бороти	боротьба
ганити	ганьба
ділити	дільба
плавати	плавба
сіяти	сівба
хвалити	хвальба

Чи розумно вилучати з цієї родини живе і вживане слово **просьба**?

Дехто скаже: "Нащо нам **просьба**, коли є **прохання**?" Знову таки **прохання** має свою сферу поширення, це слово офіційного вжитку. Слово **просьба** має забарвлення розмовне, емоційне. Його вживання і в ідіомах:

"Ні просьби, ні грозьби не чує". (М. Вовчок)

Вилучення **просьби** з активу мови, вилучає і живі звороти **ні грозьбою**, **ні просьбою**; **ні грозьбами**, **ні просьбами**. Іншими словами, гіперпуризм збіднює і знебарвлює мову.

Близько до гіперпуризму стойть і поборювання так званих псевдовульгаризмів. Під впливом забобонів, породжених аристократичними сальонами, дехто вважає слово **вибачатись** вульгаризмом. Такий погляд не має жодних підстав. Росіяни, справді не полюбляють виразу "я ізвиняюсь", бо цей вираз в їхній мові — запозичення з української мови. В українській же мові слово **вибачатись** і зворот **я вибачаюсь** — природні форми:

"Дуже **вибачаюсь**, що самому ніколи забігти до Вас". (П. Мирний)

Яку підставу маємо ми вважати це слово вульгаризмом? Тільки копіюючи російську фобію. Так недовго й до того, щоб оголосити всю українську мову вульгарною.

Дехто поборює форму **вибачаюсь** такими аргументами: "Як можна самого себе вибачати? Слово ж **вибачаюсь** за аналогією до слів **одягаюсь** (= одягаю себе) та **вмиваюсь** (= вмиваю себе) буквально значить: **вибачаю себе**." Той, хто вдається до таких аргументів, забуває, що не всі зворотні форми дієслів відтворюють зворотну дію, де частка **сь** або **ся** дорівнює слову **себе**. У словах **сміюсь**, **боюсь** тощо частка

сь не є еквівалентом **себе**. У цих словах частка **сь** виконує словотворчу функцію. Аналогічну функцію частка **сь** або **ся** має і у слові **вибачаюсь**.

Не треба забувати і того, що слово **вибачатись** це скорочена форма від ширшого звороту **вибачатися перед ким**. У процесі сплікування форму **я** **вибачаюсь** перед **Вами** мовці стали вживати скорочено: **я** **вибачаюсь**. Про такі скорочення вже була мова.

Якщо прискіпливо ставитися до всіх живомовних форм, то можна кінець-кінцем заглушити мовну творчість народу. А саме ця мовна творчість створила сучасні найрозвиненіші світові мови. Мовна творчість, як і всяка інша творчість, вимагає свободи, а отже і толерантного ставлення до себе. Коли та чи та форма здобула поширення серед мовців, дуже нерозумно накладати на таку форму заборони й анатеми. Крім шкоди, це нічого не дасть.

Під цим же оглядом треба згадати і слова **кудою**, **сюдою**, **тудою**, безпідставно зараховані часом до числа вульгаризмів.

Гіперпуризм має свої рецидиви і в граматиці.

Так, деякі мовознавці наполягають, що в давальному відмінку іменники чоловічого роду мають лише закінчення **-ові** або **-еві**: **кобзареві**, **морякові**, і не мають закінчень **-у**, **-ю**: **кобзарю**, **моряку**. Це твердження спростовують пам'ятки української мови:

*Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі пригодиться...*

Час "народження" цитованої пісні — XVII століття. А ось Шевченкові рядки з "Неофітів":

"Ще живуть
І Богу моляться, і мрутъ
Хрещені люди"...

"Москалеву криницю" Шевченко присвячує: "**Я. Кухаренку**".

Таких прикладів можна навести більше. Отже, підстав обмежувати закінчення давального відмінку іменників чоловічого роду до форм **-ові**, **-еві** і нехтувати закінчення **-у**, **-ю**, як на мене, немає. І ті, ї ті закінчення властиві українській мові. Щоправда, в давальному відмінку односкладових слів українці здебільшого вживають закінчення **-ові**, **-еві**: **коневі**, **дідові**, **Климові**. Але у багатоскладових словах просто неможливо вживати такі закінчення. І справді, спробуйте скажіть: **меморандумові**, **еквівалентові**, **Гогенцоллернові**.

Деякі приписи гіперпуристів практично збіднюють словотворчі можливості мови, роблять її офіційною, сухою. Канадські українці вживають, наприклад, слова **канадійський** і **канадієць**. Пуристи всіх гатунків проти такого вживання, посилаючись на канонізований словотвір:

Ангора	ангурський	ангурець
Варшава	варшавський	варшавець
Одеса	одеський	одесець
отже Канада	канадський	канадець

Але ж наша мова знає і іншу схему словотвору:

Альпи	альпійський	(не альпський)	альпієць	(не альпець)
Будда	буддійський	(не буддський)		
Епікур	епікурейський	(не епікурський)	епікурець	(не епікурець)

Отже, український словотвір припускає можливість і такого і такого вжитку. Можна сказати **канадець** і можна сказати **канадієць**. У мові можуть співіснувати кілька різних варіантів. Це тільки збагачує мову, створює можливість утворити в її лоні кілька мовних стилів. Без допущення існування варіантів нема як розвинуті кількох стилів у мові. Отже, гіперпуризм не збагачує, а збіднює мову.

Захоплення гіперпуризмом бере свій початок кінець-кінцем у неглибокому і поверховому дослідження мовних явищ. Перше, ніж видавати таку чи таку рекомендацію або виносити смертний вирок тому чи тому слову, треба глибше аналізувати мовні явища, звертатися до творів класиків, до народної творчості, до моделів словотвору.

Близько до гіперпуризму стоїть і бажання деяких мовців наголошувати своє прізвище всупереч

усталеним нормам. Безперечно, що власник прізвища має право наголошувати своє прізвище на свій смак, але не завжди вдається домогтися, щоб оточення дотримувалося неузвичаєного наголошення. Часом такі вимоги виглядають анекдотично. Я знаю випадки, коли власник прізвища **Годованець** вимагав, щоб його наголошувано **Годованець**, а не **Годованець**, а власник прізвища **Пиріг**, щоб його наголошувано **Пиріг**. Обидва оригінали ставали через це об'єктом жартів.

Усе викладене переконує, що мова — річ делікатна — і вимагає до себе делікатного ставлення. Через брак такого ставлення серед мовців мають поширення забобони і неправильні уявлення. Але здоровий глупзд і логічне мислення можуть такі забобони та уявлення долати і знешкоджувати.

XLV. ЧИ МОЖНА ПОЗИЧИТИ ДУШУ?

Це питання виринає, коли читаючи українську пресу або слухаючи українських промовців, натрапляєш на такі вирази:

Курчат восени лічать
У сіми няньок дитина без догляду
Скатертою дорога
Ліс рубають — тріски летять
На бідного Макара всі шишкі летять
На лови їхати — собак годувати

Яке відношення до душі мають ці афоризми? — поцікавиться читач.

Як на мене — мають. Бо відомо — і словолюби залюбки це повторюють: "мова — душа народу". Коли так, то які душі відповідають зацитовані вислови?

Це все українські переклади російських зразків, котрі, образно кажучи, є витвором російської душі.

Аналогічно **Не лізь поперед батька в пекло** є витвором української душі.

Те саме можна сказати і про англійське Honesty is the best policy. (Чесність — найкраща політика). У цих словах відбито англійську ментальність. Коли чужинці вживають подібні вирази, вони, як правило, зазначають: "Англійці мають такий афоризм", або "Українці кажуть", або "Російське прислів'я говорить". Цитуючи прислів'я **Собака бреше, а караван іде**, ми згадуємо, що це східня мудрість.

Народні афоризми у гранично стислій формі відбивають життєву мудрість і спосіб думання того народу, серед якого цей вираз народився, пройшов випробу часом і поширився в усенаціональному маштабі. У народніх афоризмах кожен мовець розкриває свою душу: англієць — англійську, росіянин — російську, німець — німецьку. Я хотів додати: а українець - українську... і затянувся. Бо яку душу розкриває українець, що маючи свою вікову афористичну спадщину, нехтує її і вживає такі вирази, як **Скатертою дорога** або **На бідного Макара всі шишкі летять?**

Такий українець має не свою, а позичену: українізовану російську душу, бо послуговується не своєю, а калькованою російською афористикою.

Тенденція "позичати душу" хибна, бо душу позичити не можна. Живцем здерти з іншої мови вирази, як правило не мають чару "первотвору". Коли їх вживано, і мовець і слухач мимоволі воскрешає в думці оригінальний вираз. Почувши **Курчат восени лічать**, мало хто не пригадає російського прислів'я **Цыплят по осени считают**. Вираз цей, пройшовши випробу часом у російському середовищі, є — з погляду звукової будови — найкращим можливим (оптимальним) російським лексичним варіантом висловленого. Переклад же виразу випроби часом не пройшов, він блідій і нежиттєздатний. Тому й ефект від такого перекладу дещо несподіваний: "Як це штучно звучить!" — у кращому разі подумає слухач. Позичена душа не лише карикатурна і скалічена, вона мертвa.

Якби ж мовець чи писець ужив **Скажеш гоп, як перескочиш**, ефект був би інший.

У випадку, що вимагає виразу **Ліс рубають — тріски летять**, українці мають своє: **Де борошно, там і порошно**.

Російському **Скатертою дорога** відповідає наше: **Баба з воза — кобилі легше**.

Ситуацію, яку окреслює вираз **У сімох няньок дитина без догляду**, українська душа відбилла у прислів'ї **Де багато господинь — там хата неметена**.

Там, де росіяни вживали **На бідного Макара всі шишкі летять**, українці казали **На похиле дерево кози скачуть**, а, замість позиченого **На лови їхати — собак годувати**, серед українців має поширення **Шити-бліти — завтра Великдень**.

Так українська душа виявляла себе у мові. Та цього вияву не бажала імперія. Вона прагла знищити національні душі народів. Державними заходами перекручувано мовні канони, спотворювано словники, спеціальними вказівками виполювано усе самобутнє національне і накидувано єдині норми від "Москва до самих до окраїн".

Отож тенденція "позичати душу" стала у нас традицією. Ми згущаємо фарби там, де можна передавати куті меду. Ми майже виключно **справляємося** із своїми проблемами, хоч могли б давати їм раду. Щось негайне у нас роблять з **нальоту**, народ же переважно — **спрожогу** або **просто з мосту**.

Колоніяльні часи минули, а тенденція лишилася.

Останнім часом в українській пресі з'явився модний зворот: **пишіть за адресою**. Такої форми ми не мали. Ми все писали **на адресу**. Жоден словник, виданий до 1980 року, не фіксує форми **за адресою**. Де ж узявшися цей словесний неофіт?

Академічний "Російсько-український словник" (Київ, 1980, Українська Радянська Енциклопедія) перекладає російські форми **в адрес** і **по адресу** однаково: **на адресу**. І це цілком віправдано, бо російські форми **в адрес** і **по адресу** — майже синоніми. Українці ж традиційно обходилися одним зворотом: **на адресу**, і наш зворот заступає кожен з двох, наявних у російській мові. Та в "Русско-украинском словаре для деловых людей" Тараненка і Брицина (Киев, 1992, Український письменник) цю традицію перероблено. Чи названі автори самі "здобулися" на переробку, чи повторюють уже чийсь винахід, не знаю, але саме в цих авторів я натрапив на новину. У цьому словнику російське **в адрес** перекладено, як і колись, **на адресу**, а російське **по адресу** — **за адресою**. Тенденція підстригти українську мову під російську гребінку змусила "винахідників" вигадати форму — **за адресою**, аби кожен окремий російський вираз мав окремий український відповідник.

Ідея цього "винаходу" така: якщо в російській мові існують два окремих вирази, то й в українській мові мають бути два. Тобто, українська мова не може розв'язувати свої проблеми, як їй найзручніше, а лише так, щоб існувала стовідсоткова відповідність між словесними формами двох мов. Такий підхід — це вияв ідеї цілковитого достосування норм української мови до норм мови російської.

Високі мудрування, які привели до появи покруча за адресою, на ділі спрямовано на те, щоб забрати в нашої мови і в нас нашу душу. Ті, що винайшли форму за адресою, воліють мати не свою, а чужу душу.

До високих мудрувань належить і переклад ув академічному "Російсько-українському словнику" російського слова **сотрудничество**. Цитую цілком:

сотрудничество співробітнику; (*совместная работа*) співпраця.

Ремарка коло слова **співпраця** вилучила його з активного фонду української мови, бо слову співпраця приписано значення, якого воно ніколи не мало. Насправді ж іменники **співпраця** і **співробітництво** — синоніми. Бо й дієслова **співпрацювати** і **співробітничати** абсолютні синоніми.

Поява нової форми за адресою пояснює механізм підмінювання української душі. Більшість із наведених у цій статті прикладів "позиченого" слововживання завдячують свою появу ляпусам, зафіксованим у словниках. Наявні словники великою мірою причетні до деформації української душі. І навіть той, хто щиро хоче вернути собі свою душу, не може, бо словники, видані й готовані ще за колоніяльних часів, і далі спрямовують українців на втрату своєї душі. У згоді з цими словниками видають газети та книжки, ведеться викладання у навчальних закладах.

Українці в Україні і далі втрачають свою душу.

XLVI. ВІДСУТНЯ АБО НЕ ДО КІНЦЯ ВИТЛУМАЧЕНА У СЛОВНИКАХ ЛЕКСИКА

Через відсутність продовж століть солідних наукових інституцій в окупованій Україні, деякі лексичні одиниці напівзабутої молодими поколіннями української мови, не було правильно досліджено й пояснено. Словник Грінченка, наприклад, деяким українським словам, зафіксованим пам'ятками, не міг дати тлумачення, не міг перекласти їх на російську мову — єдину тоді доступну українцям наукову мову. Так, у гаслі слова **ПЕРЕТИКА**, даючи цитату з Шевченка — *У перетику ходила по горіхи*, Грінченко ставить знак питання до свого російського пояснення: *Граница между двумя владѣніями, образуемая рядомъ деревьевъ?*.

У цьому факті важливо те, що Грінченко не був стовідсотково певен у деяких своїх поясненнях. Є знаки питання у словнику Грінченка і в інших гаслах. Отже, працю над дослідженням і вивченням української мови наші попередники не завершили. Крім того, багато вживаних у народній творчості і в творах класиків слів не потрапили до словника Грінченка.

Ця нива — українська мовна стихія — чекає своїх дослідників-ентузіастів.

Затим що словолюбів можуть цікавити цілком або частково занедбані форми, далі наведено список слів, недостатньо, на думку автора, витлумачених у словниках або зовсім у них відсутніх:

Занедбана форма а що..., то Її інтерпретація синонімічною лексикою оскільки: (а що він не пив, то він... = оскільки він не пив, він...)

1. У переліку наведено слова, яких нема у масових словниках. Наявність окремих лексем уважається вживанню їх широким загалом.

аж до вечора, кінця тощо	до самого вечора, кінця тощо
аж ні	так ні ж (калька!)
аж нічого	зовсім /абсолютно/ нічого
аж так	до такої міри, настільки
аж три роки	цілих три роки
баба з воза, кобилі легше	скатеркою дорога (калька!)
багатенько	порядно
багатіти думкою	тішити себе думкою (калька!)
без брешеш	без перебільшення
більшенький	трохи більший
більш-менш	порівняно
Бог з тобою /Вами/	та що ти /Ви/
Богослужба	відправа, Богослуження
боком-боком	в обхід (калька!)
боліти серцем	круши́тися, потерпяти, переживати
братали	ріднити (калька!)
в образі	у вигляді
в одні місце збігати	в РУС кудинебудь, кудись (рос. кое-куда)
в силі (що зробити)	годен, спроможен; рос. в состоянии
в характері	в ролі, в якості (калька!)
вгрузати в землю (про хату)	осідати (калька!)
вдарити об поли руками	роздосадуватися (калька!)
вести рід	походити
Ви спечени	Ви своє вже відспівали (калька!)
вивищувати до офіцера	надавати звання офіцера
вив'язатися	вийти із становища (калька!)
визнавець теорії	прибічник, послідовник
виламуватися	удосконалюватися в дрібницях, рос. изощряться
випотрошувати зміст	вихолощувати (калька!)
випродаж	розпродаж
вислідна лінія	рівнодіюча (калька!)
високо літати	зазнаватися (калька!)
відборець пойти	одержувач (динозавр!)
відбувати наради	проводити
відважити соли	сказати в'їдливо (динозавр!), рос. съязвить
відгодовчий	відгодівельний, відгодовочний (калька!)
відгроми грому	перекати /розврати/ грому (калька!)
відпочити серцем	заспокійтися
відтак	з того часу, з тих пір (калька!)
відчахувати	відколювати, відщелювати
владущий	правлячий (калька!)
вогнистий	що виблискус, рос. сверкающий
вольовитий	з сильною волею
вочевидь, вочевидьки	наяву
впорядити, впорядкувати	облаштувати (калька!)
впрост	прямцем, просто, навпростець
вростати в землю (про хату)	осідати (калька!)
все одно, як що	подібний до чого
всечесний отець	преподобний
вужченський	трохи вужчий
вулишний і вуличний	вульгарний
в'януть (про серце)	завмирати
гістерикувати (істерикувати)	учиняти /здіймати/ гістерику (калька!)
глузд	розсудливість
година (навчання/у школі)	урок (калька!)
/голова/: голова варить у кого	//: мізкує хто

голова	йде обертом	голова	паморочиться
і в голову	не покладати	не припускати	ї думки (калька!)
тобі	це не в голові	тебе	це не цікавить
не вкладається	в голові	неможливо	уявити (калька!)
гордина		марнославство	(калька!)
гострий	на язик	дотепний	
гостроцікавий		сенсаційний; пікантний	
гострякуватий		гострокінцевий	(калька!)
грець		удар	
гримаси	долі	мінливість	долі
грішне	коло	порочне	коло (калька!)
грішним	ділом	чого	доброго
гешефт		гендель,	гембель
давати	знати кому	повідомляти	кого
давати	собі раду без чого	обходиться	без
дати	/собі/ раду	упоратися,	справитися
двоюма	словами	у двох	словах (калька!)
день	і ніч	цілу добу	
десь	так	приближно	
десь, чи не		здається,	чи не; рос. чуть ли не
дзвіншати		одзвінчува	тися (калька!)
дітклівий		вразливий,	легко ображуваний, рос. ранімий
до ґрунту		до решти;	дотла (калька!)
добресть;	& зроби добрість!	послуга;	& зроби послугу!
доброзичайний		етичний	
добромнаутій		набутий	чесним шляхом
довготрепеливий		що натерпівся	
допомоговий	комітет	сприяння	комітет
дороблятися		здобувати	працею
доростати	/свого/ розуму	дорослішати	(динозавр!)
доставець		доставщик	(калька!)
достойник		високопоставлена	особа
дужчати		посилюватися	(калька!)
жаристий		сліпучий	
жбухнути	(про воду)	ринути	
живе срібло;	& живосрібний	ртуть	(рос.); & ртутний (рос.)
жилка	характеру	схильність,	нахил
з головою	віддатися праці	всеціло	(калька!)
з крови	й кости	потомственний	(калька!)
з лиця		на зовнішній	вигляд
з огляду на що		беручи	під увагу що, у зв'язку з чим
з того всього		в наслідок	наведених фактів (динозавр!)
за боюсь	робити	під страхом	репресій
за сонцем	/навпаки сонця/	за стрілкою	/проти стрілки/ годинника
забоятися		побоятися	
забрати	собі в голову	навіяти	/прищепити/ собі думку
завстидатися		засоромитися;	сконфузитися (калька!)
/заяв'язок/:	у заяв'язку	//: у зародку	
задріпистий		неохайній	
/закид/:	під закидом	//: під приводом,	під маркою
заливаха		випивака	
зализаний		обтічний	(калька!)
злягати	(про тишу)	запанювати	
заніколитися		приспічти:	(коли Вам так заніколилося = коли Вам так приспічило)
зануда	(лайка)	сволота	
заобрійний	простір	недосяжний,	даль-далекий, відтятий обрісм
започаткувати		покласти	початок (калька!)
запхати	очі кому	замілити	очі

<u>зараз</u> же за чим	у безпосередній близькості від чого
<u>зарано</u>	передчасно
<u>засмакувати</u> щастя	зазнати, зажити; рос. <u>вкусить</u>
<u>засолодкий</u>	нудносолодкий
<u>засяг дії</u>	радіюс
<u>затим</u> що	оскільки
<u>затинчивий</u>	непоступливий
<u>затріскувати</u> замок, затвор кріса	в РУС защіпати! рос. защелкивать
<u>збірка</u> (<i>солдат</i>)	шикування
<u>зверхник</u>	вищестоящий начальник (калька!)
<u>зверхній</u> тон	покровительський тон
<u>здувати</u> порохи з кого	боготовити /обожнювати, пестити/ кого
<u>зізнавання</u>	свідчення, покази; показання (калька!)
<u>зйті</u> з неба до кого	спускатися до; рос. снизойти
<u>зірка</u> (<i>хто</i>)	знаменитість (калька!)
<u>zmій</u> (<i>хто</i>)	підступна істота (калька!)
<u>знайдибіда</u>	шукач пригод
<u>знайтися</u> (<i>де</i>)	опинитися
<u>знетерпеливитися</u>	втратити терпець
<u>зразу</u>	спочатку
<u>і собі</u>	у свою чергу
<u>і то</u>	причому (калька!): (приходь, і то не барись = приходь, причому не барись)
<u>ітися</u> про що	бути зацікавленим у чому: (ій ішлося про шлюб = вона була зацікавлена у шлюбі)
<u>камінь</u> нирок	кам'яноніркова хвороба
<u>камінь</u> печінки	кам'янопечінкова хвороба
<u>кандиб</u> бером	вигадливо, химеристо
<u>каша</u> в голові	плутаниця, безладдя, рос. неразбериха
<u>кинути</u> лихом об землю	не падати духом
<u>кинутися</u> туди-сюди	звернутися в різні інстанції (калька!)
<u>кількома</u> словами	в кількох словах (калька!)
<u>кожному</u> одному	всім і всікому
<u>козир</u>	перевага
<u>козиряті</u>	хизуватися
<u>коли</u> Ваша ласка	коли Ви хочете
<u>коли</u> ж ні	так ні ж (калька!)
<u>коли</u> -інше	колись іншим разом
<u>коліно</u> річки	вигин (калька!)
<u>копієст</u>	копіювальник
<u>крик</u> крикуня в пустині	голос волаючого в пустині
<u>кров</u> -з- <u>нос</u> а (<i>прислівник</i>)	обов'язково
<u>крутити</u> кіно	демонструвати фільм
<u>куди</u> не кинь	в усіх відношеннях (калька!)
<u>латаний</u> талан	лиха доля
<u>лагодком</u>	полюбовно (калька!)
<u>ласолюбство</u>	сластолюбство (калька!)
<u>ласощохлист</u>	ласолюб, сластолюб (калька!)
<u>лататися</u>	утиратися в довіру
<u>легковажити</u> що	не надавати значення чому (калька!)
<u>лігайшворінь</u>	шаблековтач (динозавр!)
<u>лігати</u>	заковтувати (калька!)
<u>лизати</u> чоботи кому	плазувати перед ким
<u>лицарський</u>	шляхетний
<u>мавполюди</u>	людиноподібні мавпи
<u>мало</u> коли	рідко
<u>малоплатний</u>	низькооплачуваний (калька!)
<u>марні</u> слова	марнослів'я
<u>мати</u> на оці	тримати в полі зору (калька!)

<u>мати надію</u>	<u>покладатися, покладати надію</u>
<u>мати чорний рот</u>	<u>бути лихословом</u>
<u>мациопуля (хто)</u>	<u>крихітка</u>
<u>менше з тим!</u>	<u>годі/-бо!/ давайте не будем! (калька!)</u>
<u>меншенький</u>	<u>трохи менший</u>
<u>мерзеніти</u>	<u>збидлитися, втрачати людську подобу</u>
<u>милосердний; & милосердя</u>	<u>жалісливий; & співчуття</u>
<u>мимохіть</u>	<u>ненавмисне</u>
<u>мисткиня</u>	<u>художниця</u>
<u>мізерніти</u>	<u>біdnіти, убожіти, рос. оскудеватъ: (у виразі хай не мізерніє рука давшого!)</u>
<u>мірчий прилад</u>	<u>вимірювальний (калька!)</u>
<u>мішанець</u>	<u>гібрид, покруч; помісь (калька!)</u>
<u>можливий варіант</u>	<u>прийнятний, терпимий; рос. сносный</u>
<u>можна подумати</u>	<u>складається враження</u>
<u>морщитися (про море)</u>	<u>покриватися брижами</u>
<u>многоліття</u>	<u>задоровниця (калька!), задоровне слово</u>
<u>могутній (про враження)</u>	<u>надзвичайній (заяложений епітет)</u>
<u>молодецький</u>	<u>хвацький; задористий (калька!)</u>
<u>молоді голови</u>	<u>молодь, молоде покоління</u>
<u>молодіти душою</u>	<u>підноситися духом (калька!)</u>
<u>море чогось</u>	<u>маса, сила, безліч</u>
<u>муровано!</u>	<u>залізно! (калька!)</u>
<u>на пальчиках</u>	<u>навшпиньках</u>
<u>на повну пару</u>	<u>на повну потужність</u>
<u>на то є начальник</u>	<u>це повинність начальника (калька!)</u>
<u>набивати оскому</u>	<u>пересичувати (калька!); рос. пресыщать</u>
<u>нагрівач, нагрівачка</u>	<u>обігрівач (калька!)</u>
<u>надихуний</u>	<u>надихаючий</u>
<u>/надума/: по надумі</u>	<u>//: подумавши</u>
<u>назовсім віддати</u>	<u>назавжди</u>
<u>насмиканина</u>	<u>компіляція</u>
<u>наперед</u>	<u>заздалегідь</u>
<u>натуристий</u>	<u>норовливиий</u>
<u>нашаровання гірських порід</u>	<u>відклад, відкладення (кальки!)</u>
<u>не до порівняння</u>	<u>поза всяким порівнянням (калька!)</u>
<u>не завдати собі труду</u>	<u>не сподобитися; рос. не соизволить:</u>
 	<u>(не завдав собі труду) зайди =</u>
<u>не знати</u>	<u>не сподобився зайди = не соизволил зайди</u>
 	<u>невідомо: (не знати де = невідомо де;</u>
<u>не кажи "гоп", поки не перескочив</u>	<u>не знати хто = невідомо хто;</u>
<u>не сьогодні-завтра</u>	<u>не знати як = невідомо як)</u>
<u>небитий</u>	<u>курчат восени лічати (калька!)</u>
<u>невідклічний</u>	<u>цими днями</u>
<u>негаразди</u>	<u>неспокушений (калька!)</u>
<u>недбалій (про позу)</u>	<u>що не підлягає скасуванню (калька!)</u>
<u>незамешкалий</u>	<u>негативи; пороки, неполадки (кальки!)</u>
<u>нездолящий</u>	<u>невимушений</u>
<u>незлагода</u>	<u>незаселений, необжитий</u>
<u>нема й знаку</u>	<u>слабосилий, слабосильний</u>
<u>нема ради</u>	<u>різnobій (калька!)</u>
<u>нема як</u>	<u>нема й натяку</u>
<u>неоковирний</u>	<u>нічого не поробиш</u>
<u>непожадливий</u>	<u>неможливо, нема можливості</u>
<u>нехитрий</u>	<u>непривабливий, непоказний</u>
<u>ні звідти, ні звідси</u>	<u>безкорисливий</u>
<u>нічого не скажи кому</u>	<u>наївний; обмежений</u>
	<u>казна звідки, де не взялася</u>
	<u>годі зробити зауваження кому</u>

ніяким світом	аж ніяк
нога за ногою	цугом, слід-у-слід
носити на руках кого	схилиятися перед ким
об весні	з настанням весни
об нічній порі	нічною порою
обкрутити справу	облагодити, упорати
обніяття посади	вступ на посаду (динозавр!)
обслідження	обслідування
обслуговчий персонал	обслуговуючий
обстарати, наче рій	оточити тісним кільцем (калька!)
один з-перед одного	навпереїми, навперебій, навперебивки
одним ріпом	одним наворотом /заходом/
одоробало	махіня
оказіями	вряди-годи; рос. от случая к случаю
окриляти	одухотворяти (калька!)
оплачуватися (<i>про втрати</i>)	в РУС окупатися (калька!)
оприлюднювати і оприлюднити	обнародувати
оскомустий	що набиває оскоуму, що оскоумить
остерігавчий	попереджувальний (динозавр!)
панібратський (<i>про манери</i>)	розв'язний (калька!)
партолити страву	телепати, рос. стряпать
перебуяти	перебурхати
передавати куті меду	згущати фарби (калька!)
пережитий	побитий горем
пересип	в РУС коса (калька!)
пересідка	пересадка
перестанок	зупника
пилок (<i>на овочах</i>)	наліт (калька!)
питомий	властивий
пищик	піскавка
піддурювати	обшахровувати (штучна форма)
підкопи	підступи
підлазистий	вкрадливий
підлататися до кого	узвійтися в довіру, здобути довіру чию
підмальований образ	приоздоблений, прикрашений
підносити до небес	курити тимям, звеличувати, вихваляти
підскочити до склепу	збігати (калька!)
підпрягати кого до чого	прилучати, приєднувати
підставляти голову	ризикувати життям
піти прахом	скінчитися невдачею (калька!)
плазом	простерши
плесо вод	гладінь
плюгавий	мерзлий, огидний, рос. гнусный
плюндрій	спустошувач
побігущий	жвавий, моторний, рухливий
нобрятимство	змичка (калька!)
повний надій день	багатообіцяючий (динозавр!)
повстянний яzik	суконний яzik
погана звичка	порочна звичка (калька!)
погорджений	відринутий, знахтуваний всіма
погубити справу; & погубити лік	провалити; & збитися з рахунку
подекуди	почасти
подумки	у думці; мислено (калька!)
позатим	в усьому іншому (калька!)
полюбляти що	мати пристрасть до чого
помирливий	лагідний, злагідний; рос. уживчивий
понад пересіч	вище від середнього
пописуватися на ниві науки	в РУС підвізатися! (калька!)
поплентач	прихвостень (калька!)

попри все	не зважаючи на все
поприземний політ	бриючий (калька!)
порадливий	винахідливий; рос. находчивый
послуговуватися фактами	оперувати
потерпати	побоюватися
потовкучий	метушливий
потягнення	намір, замір, рос. поползновение
походя	на ходу (калька!)
почитний твір	що має успіх у читача, який читають, читаний
пошанівок	поводження, ставлення, в РУС обходження!
праджерело	найстародавніше джерело
прапорич	родонаочальник (калька!)
приворотний	зачаровуючий, приворожуючий (кальки!)
прикладати серце	вкладати душу
припадати чолом	схилити що
причепрюювати	прикрашати
проглядати (з туману)	вимальовуватися
прогріх	проступок (калька!)
продажниця	продажець (жінка), продавщиця (калька!)
прозористий	що просвічується
просто з мосту	з копита; з місця в кар'єр (калька!)
прості слова	просторіччя (калька!)
проточина	теча (калька!)
п'явущник	равлик-павлик
рад-не-рад	волею-неволею (калька!)
райський відпочинок	чудовий
рвати вуха	різати слух
репаний (про руки)	потрісканий, згрубілий (калька!)
рештки	відходи (калька!)
риштунок військовий	обладунок, озброєння, спорядження
розвиття громади	роз'єднаність
роздайбіда	подільчива душа, роздайко
роздримбуватися	(про гітару) розстроюватися, (про апарат) розладнюватися, зножуватися (калька!)
розкриватися	виявлятися, проявлятися
роздинати (про цікавість)	роздирати
роздлідження	роздлідування
розвошистий	що розгалужується
роздарпати	розшматувати щось
руки не доходять до чогось	перебуває поза досягом (динозавр!)
рукі-ноги	кінцівки
самий тобі непотріб	виключно
самоповага	почуття власної гідності
саморуб	калічник членів (динозавр!)
світило (хто)	зnamенитість (калька!)
своєю дорогою	у свою чергу
силуваний	змушуваний, примушуваний
сінній камінь	мідний купервас
сидати на голову	нахабніти, ставати зухвалим
сісти в калюжу	зарапортуватися (калька!)
скажу тільки	обмежусь
скільки годин?	котра година? (давня калька!)
скорохвацький	рос. скоропалительный
смаковидло	вишукана страва, делікатес
слід-у-слід	один за одним, цугом
службіст	ретельний працівник, рос. исполнительный
солодкі слова	медова мова
солоний жарт	сальний
/сон/: вдарило в сон кого	//: сон бере /змагає/, напала дрімота на

сонцеликий	сяючий
спадати з ціні	дешевшати
спіймаєш! (погроза)	дістаниеш!
способігати годину	знаходити час; рос. улучать минутку
сповідний	гаданий, уявний; що здається
сподобний	що відповідає смакам (динозавр!)
спомагавчий	допоміжний; підсобний (калька!)
спомагати кого	підтримувати, рос. оказывать поддержку
спрожогу	просто з мосту; з нальоту (калька!)
спускати ціну	збавляти (калька!)
стелитися листом	підсипатися, підїжджати
стинати кулею	скочувати
страх який сердитий	жахливо
стрілою летіти	стрімко (калька!)
сухоребрий	худорлявий
схилятися до чого	віддавати перевагу кому
схилятися на чий бік	віддавати перевагу кому
сяк-так	можливо; стерпно (калька!); рос. сносно
так і знай	можна не сумніватися
так чи так	у будь-якому випадку (калька!)
там	скажімо: (на день, там, чи два = на день, скажімо, чи два)
тлінь	прах
тож	тому то, тим то
тонкосвітній	що тъмяно світиться
трохи фармер, трохи артист тощо	у певному розумінні фармер /артист/ тощо
тремтіти (про життя)	бриціти; теплітися (калька!)
туз хто	велике цабе; рос. шишка
тулити справу	пришивати
тяглість	наступність, спадкоємність, рос. преемственность
тягти за душу (про музику)	неруввати, мотати нерви
у Бога теля з'їв (хто)	див. упосліджений
убоїще	бовдур; дубище (калька!)
убий, не можу пригадати	ніяк, рос. решительно
угризатися совістю	зазнавати докорів сумління
ударитися в горілку	почати пiti без просипу, запити
узалежнювати	ставити в залежність (калька!)
узяти на думку що	поставити /собі/ за мету
умебльовання	меблі; обстановка (калька!)
умирати за ким	души не чути в кому (калька!)
умити руки	відмежуватися (калька!)
упосліджений	відринутий, знехтуваний всіма
упосліджувати	принижувати людську гдність
урадити	ухвалити
усі, як є	усі до одного
фармазон (одеська лексика)	дурисвітство, махлярство, обман
фігуристий	граціозний
фіглювати	блазнювати, бути скоморохом
хай де	де б то не було (калька!)
хай коли	коли б то не було (калька!)
хай там що	що б то не було (калька!)
хай як кричить	як би не кричав (калька!)
хамуватий	грубуватий (калька!)
хвацький	молодецький; задвористий (калька!)
хібнүтися розумом	скрутитися з глузду
хліб насущний	їжа, харчі
хліб та сіль!	приємного апетиту! смачного! (кальки!)
хліборобствувати	займатися землеробством (калька!)
ходити тінню за ким	ув'язуватися за ким

хоч би що кому
це раз; & це два

цідити слова

цукриця

чари діяти

чаруватися (співом, музикою)

часожерній

черевички

через зиму

чи там де

чи там хто

чистий тобі

чисто

чого це?

чорний рот

шалапутний

шати ікони

шкода (хто)

широкі

шкалубина

шнур предметів

шпаркий

шпарко

шпарувати

шпичакуватий

шуря-буря

щаблястий

ще й справді

щем

щоб Ви знали!

щоб тут що

щокрок

/язик/: не повертається язик

як не є

як не є, а

як собі знаєш /знаєте/

як у воду дивився

якби на мене

яріти

море по коліна кому

**поперше; & подруге: (дощ — це раз, сніг — це
два = поперше, дощ, подруге, сніг)**

видушувати з себе

цукрова хвороба

священнодіяти (калька!)

зазнавати насолоди від чого

що вимагає часу

туфельки

протягом зими

**чи то ще денебудь: (у клуні, чи там де = у клуні,
чи то ще денебудь)**

**чи то ще хтонебудь: (діду, чи там хто = діду, чи
то ще хтонебудь)**

справжній: чистий тобі американець!

сугубо (калька!)

з якої речі?

лихослов

химерний, дивачний, рос. сумасбрöдный

оклад (калька!)

зловмисник (калька!)

простягатися

тріщина (калька!)

низка, плетениця

**(рух) стрімкий; (мороз) пробирущий; (розум)
швидкий; (звук) різкий; (кінь) баский, гарячий;**

(запах) що б'є в ніс

з vogником (калька!)

конопатити (калька!)

гострокінцевий (калька!)

смерч

східчастий, ступінчастий

чого доброго, так і дивись

щемливий біль (калька!)

хай буде Вам відомо! (калька!)

що б то не було

на кожному кроці (калька!)

//: не стає совісти

як-не-як (калька!)

в усякому разі

як вважаєш /вважаєте/ за потрібне

рос. будто по націю: (сказав, як у воду дивився

= сказал, будто по націю)

якби я був на Вашому /твою/ місці

виблискувати, рос. сверкати

XLVII. ТРОХИ ДИСКУСІЇ

Мовознавчі дискусії у пресі України виявили наявність протилежних поглядів на ряд мовних проблем. Затим що висловлені у дискусіях погляди не завжди належно обґрунтовано, варто проаналізувати їх глибше.

I

Про правила відродження. У листі, надрукованому в "Літературній Україні" /ч. 16-17, 1992 р./, читач С. Тихомиров пише: "Ніхто в Україні уже давно не говорить катедра, комедіант, патріярх, приrostок". Виходячи з такої логіки, можна сказати: "Ніхто в Україні століттями не користувався княжим

тризубом, навіщо нам тризуб?"

Але погляньмо, чи справді ніхто з українців не вимовляє наведених у цитаті слів згідно з традиційною мовою. У офіційній мові, розробленій для українців Кагановичем і Постишевим, справді не вимовляє. Але всі пастирі й віряни Української Автокефальної Православної та Української Католицької Церквей послуговуються мовою, де існують і катедра і патріярх. Крім того, традиційною українською мовою послуговується українська діаспора у вільному світі. Отже, заява С. Тихомирова більше відповідає бажаному, ніж дійсному.

На ділі, в Україні існують дві тенденції мовлення: українська традиційна і українська офіційна, накинута згори. Сьогодні ці тенденції очікують уніфікації.

Отут і придалися б правила відродження, якби такі існували. Яку тенденцію мовлення схвалили б ці правила: українську традиційну чи накинуту терором? Яке мовлення українці мають визнати своїм: збережене від погрому патріотами на вигнанні і в катакомбах, чи прищеплене злочинним антинароднім режимом?

Я гадаю, що відродження передбачає повернення до вихідної межі, з якої почався занепад, у даному разі, — лінгвоцид.

Наведу приклад із сучасного життя. Що змусило ленінградців назвати Ленінград Санкт-Петербургом? Очевидно, що правила відродження такі існують, і коли не на письмі, то в людській свідомості.

Про особливості української мови. С. Тихомиров пише: "... комедіАнт, патріАрх
краще передають особливості української мови".

А як слова парафіЯнин, росіЯнин, грубіЯн, марсіЯнин, християНин, диявол, сербіЯнка?

Особливості якої мови вони передають?

За старіння під дулом револьвера. Розвиваючи свою ідею, автор згаданого листа пише: "Слово катедра, як і багато інших слів, застаріло — це нормальній процес для всіх мов".

Чи ж був процес застаріння багатьох слів української мови процесом нормальним? Чи не був цей процес наслідком державної політики, наслідком репресій, наслідком тотального погрому української культури і українських культурних діячів? Чому застаріли саме ті слова, які так чи інакше різнилися від російських і які зберігали риси української самобутності? І чому не застаріли слова **община, казна, вникати, русло, наволочка, правомочний, жертвоприношення** та сотні інших **братніх слів**? Це все питання, які С. Тихомиров обминає. А чи можна їх обминати, говорячи про застаріння української самобутньої лексики?

Лінгвоцид українців тягнеться століття. Ще царі Петро й Катерина дбали "дабы не было различия". Процес застаріння української мови був процесом штучним, спрямованим на денационалізацію українців. Тому не можна до застаріння української лексики ставитися, як до нормального процесу, наявного в усіх мовах.

Добре діло чи погром? Автор листа до газети твердить і таке: "Не все в українському мовознавстві після 1932 року було зроблено в гірший бік".

Може, у дуже незначній мірі, це так, але для цивілізованої людини важливо ще і як зроблено. А зроблено було шляхом погрому, як і всі *добрі діла* комуністичної ери. І вже одне це має визначити наше ставлення до того, що зроблено.

Кому це поможет? Вичитавши опонентам нотацію за надмірну емоційність, С. Тихомиров каже: "Це не допоможе". Це правда. Переробити виховану і відповідно добрану тоталітарною системою наукову еліту — неможливо. Але пишучи сьогодні, ми мусимо дивитися вперед. На зміну старій гвардії за яких 10-20-25 років прийде молоде покоління, приваблене на мовознавчу стезю не окладами й титулами, а щирою любов'ю до своєї *застарілої* мови. Для того, щоб дати цьому поколінню правильні орієнтири, і треба сьогодні писати. Саме це покоління, вільне від забобонів минулого, і стане душою нашого відродження.

II

У пошуках істини. Ляйтмотив статті науковця А. Даниленка "Дещо про правописні істини" /СЛОВО ч. 22, 1991/ можна коротко окреслити так: "Не в'яжім мовознавства з політикою!"

З цим можна б погодитися, якби продовж останніх 60 років українська мова, українське мовознавство не були об'єктом державної політики. Об'єктом політики були і правописні норми. Їх виробляли такі видатні мовознавці, як Каганович і Постишев. Переслідуючи вільний розвиток українського мовознавства, ці добродії ставили за мету довести розбіжності між українською та російською мовами до мінімуму не

заради утвердження мовознавчих принципів, а заради виправдання окупації: одна мова, одна нація, одна держава.

Цією політикою було завдано непоправної шкоди українській мові. Відвернення цієї шкоди, що його вимагає здоровий глузд і мінімальна національна самоповага, не політика. Це самозахист від погрому, боротьба за національне Я, боротьба за виживання.

Погоджуючись із деякими рисами правопису 1929 р., п. Даниленко заразом деяких не приймає.

Цитую п. Даниленка: "... прикметник **трикутний** аж ніяк не походить від **кутний** або й **кутній**, як гадає С. Караванський, а від словосполучення **три кути**".

Іншими словами автор твердить, що, утворивши від слова **кут** м'який прикметник **кутній**, українець від слів **три кути** має творити тверду форму — **трикутний**.

Гляньмо, чи це так насправді. Дослідім моделі творення прикметників від слів **брат, літо і сторона**, а також від слів **три брати, три літа, три сторони**:

<i>Вихідна форма</i>	<i>Прикметник</i>	<i>Словосполучення</i>	<i>Прикметник</i>
брат	братній	три брати	трибратній
літо	літній	три літа	трилітній
сторона	сторонній	три сторони	тристоронній

Як бачимо слово **три**, додане до вихідних форм, ніякого впливу на м'якість чи твердість прикметників у нашій мові не має. Я думаю, що проглянувши наведену схему, мій опонент відмовиться від своєї гіпотези, тим більше, що він сам пише: "Правопис — справа делікатна, він — камінь спотикання для багатьох науковців. Подеколи бракує деякому /так у тексті — С. К./ з них і лінгвістичної ерудиції".

Свята правда.

III

Час до часу українська преса друкує статті на захист чистоти української мови. Діло потрібне й похвальне. Але й тут не обходиться без ляпусів.

У ч. 6 газети "Освіта" за 1993 р. доктор філології С. Єрмоленко пише: "Між іншим, слово **пані** наголошується на першому складі і в однині, і в множині... Використовуваний у деяких теле- й радіовиступах варіант **пані** є просторічно-жаргонним".

Така категоричність щодо множини слова **пані** нічим не виправдана. Хибність цієї категоричності викладено у Розділі XII нашого дослідження.

У тій же "Освіті" /ч. 26, 1993 р./ інший автор — філолог-славіст І. Пасемко, наполягаючи на дотриманні офіційного наголошення слів **видання, зібрання**, каже: "... абсолютна більшість іменників середнього роду /з кінцевкою **-ання** — С. К./ (за винятком **щокання, цикання** та ще кількох) акцентується в українській на передостанньому складі". Про те, що дане — знову ж таки категоричне — твердження не відповідає істині засвідчують іменники **брания, дания, спания** тощо, наголошенні на останньому складові. Таке наголошення викликало і тенденцію мовців наголошувати відповідно і слова **видання, надання, подання, убрання, неспання** тощо. Ця тенденція не суперечить українській ортоепії, а навпаки розвиває її. Докладніше про це у Розділі X.

Той же автор, захищаючи чистоту української мови, сам не до кінця усвідомлює норми української вимови й лексики. Він пише: "Якщо вже ми згадали нашого Президента, то як не відзначити, що він практично володіє українською мовою бездоганно". Може, на тлі своєї недорікуватої команди Л. Кравчук і виглядає бездоганним українським мовцем, але на ділі це не так.

На ділі Л. Кравчук добре таки кульгає з українською вимовою. Йому важко витрутіти з себе засвоєне за часів партійної кар'єри "акання". Президент вимовляє **еканоміка** замість **економіка, гаря** замість **гора**, **заспакойв** замість **заспокоїв** і т. д. У лексиці Президента повно русизмів. Наприклад, він говорить **у якості** кого, чого (калька з російського **в качестве**). Отож, твердити, що він бездоганно володіє українською мовою, нема підстав.

Ще один автор-мовознавець в "Українській Газеті", виступаючи проти засміченості української мови, вживав вираз з **чим чорт не жартує**. Вираз цей саме і є прикладом засмічення. Хто поборює суржик мав би не вживати калькованих ідіом, що про них ішлося у Розділі XLV.

У найпрестижніших авторів можна зустріти сьогодні такі перлинини, як **задвористо** /замість **загонисто**/, **пінистий** /замість **пінявий**/, **ледве чи** /неукраїнський зворот/; а менш престижні — знай **відстоюють** усе, що можна без усякої шкоди **боронити**, а коли йдеться про погляди, то й **обстоювати**. Неважко простежити за цим усім тотальнє, невідступне, невигойне засилля всемогутнього суржiku.

Висновок?

Нам треба усвідомити, що в нас украдено мову і підсунуто псевдомову, тобто суржик, який належить поборювати. Нам усім треба визнати — і академікам, і письменникам, і мовознавцям — що ми поверхово знаємо українську мову. Наш правопис, наша лексика, наші словники — усе спотворене. І відроджуючи інших, треба заразом і самим відроджуватися.

Сучасну еліту виховано на *общепонятном языке*, із старої інтелігенції збереглися одиниці, переважно на *гнилому Заході*. Ці люди — літератори, публіцисти, мовознавці — сьогодні на восьмому-дев'ятому десятку життя. Саме їх треба залучити нині до надзвичайних заходів для порятунку української мови. Відкладати такі заходи на завтра не можна.

XLVIII. ЛІКАРЮ, ЗЦЛІСЯ САМ!

Унікальна мовна ситуація, що склалася в наслідок трисотлітньої русифікації України, породила і свої унікальні мовно-освітні парадокси.

До таких парадоксів належить той факт, що певна частина українців навчаються рідної мови не в родинному колі від батьків, а у кращому разі - у школі від учителів, або, як дехто зізнається у листах до редакцій газет, — з газет.

Випадок цей — досить поширене явище серед людей, ненавчених рідної мови. Бажаючи опанувати її, вони вдаються до друкованого слова — передусім до газет. Бож у містах на Східній Україні україномовні середовища, коли й існують, то в характері своєрідного гетто, куди новакові не завжди є доступ. А коли є доступ, то на перешкоді такому доступові стає людська вдача. Люди хочуть бути у будьякому колі не неофітами, а повноправними членами. Отож, вони починають вивчати українську мову самотужки з газет, щоб не пасти задніх у гурті земляків.

Таким чином, преса в Україні виконує побіч інших функцій — ще й функцію освітню, функцію вчителя рідної мови для мільйонів зрусифікованих українців.

Гляньмо ж, якої мови навчають читачів україномовні видання. Я не називатиму газет, звідки беру приклади, бо корінь зла не в окремих редакціях. Мовні недоречності, про які йтиметься, характерні для всіх видань включно з найпрестижнішими. Отже, звертаюсь до прикладів.

Стаття про журнал "Рідна школа". Автор пише: "уперше за більш як **семидесятилітню** історію часопис вийшов у **багатоколірному** виконанні".

Жоден український правопис не рекомендує писати **семидесятилітній** — лише **сімдесятилітній** або **сімдесятлітній**. Автор вживає, а редактор не виправляє неукраїнську форму слова. Далі слово **багатоколірний**. Це копія російського **многоцветный**. Навіть у "Російсько-українському словнику" за редакцією *академіка* Белодеда слово **багатоколірний** поставлено на друге місце після **багатобарвний**. Але **й багатобарвний** не найкращий варіант для даного тексту. Можна сказати **барвистий**, **ряснобарвий** або **й просто кольоровий**.

Інший автор говорить: "І дуже обідно, що досягнення... залишилися поза увагою...". На мою думку, коли автор вживає суржик, то свята повинність редактора цей суржик виправити.

У газетах можна зустріти слово **непосвячений** у значенні **невтаємничений**. І подібне вживання допускають не "неофіти", а люди з освітою, а то й письменники. Трапляються і такі перли: "звільнений з **обіймуваної** посади", "Брехня стала дорогим **задоволенням**" (заголовок).

А от пише директор центру освіти дорослих: "Може, хоч це полегшить нашу **участь...**", маючи на увазі **долю**. А редакція не виправляє.

Мало того, що редакції не виправлють суржик, подекуди вони самі переробляють ширу українську мову на суржик.

Свого часу я написав статтю під заголовком "Чи можна позичити душу?". Газета, до якої я вдався, надрукувала статтю, але надрукувала з редакційними "поліпшеннями". Гляньмо на ці поліпшення.

Перше "поліпшення"

Я писав "українець **нехтує її**", бо навіть у підсоветських виданнях (УРС, РУС, СУМ) записано: **нехтувати** *кого*, що або *ким*, *чим*. Першими після дієслова **нехтувати** стоять питання *кого*, *що*, і це значить, що вживати ці питання після даного дієслова українській мові властивіше:

"Варвара наставляла дочку, що завжди **нехтувала давні звичаї**" (К. Гордієнко)

Немає сумніву, що форми, керовані питаннями *ким*, *чим* — **нехтувала давніми звичаями** — пізнішого походження; не виключено, що їх "навіяно" російськими словами **пренебрегати** *кем*, *чем* або

гнушатися кем, чим.

Редакційні ж мовознавці — і то не "сірі сіряки", а люди з титулами — виправили мій текст, написавши "українець **нехтує нею**", тобто наблизили мою лексику до "общепонятного" суржiku.

Друге "поліпшення"

У мене було написано "мало хто **не** пригадає **російського прислів'я**...". Так має виглядати український текст із заперечним дієсловом (Див. Розділ XXXIV). Редакційні ж уболівальники за чистоту мови зачесали мою мову під "усесоюзний" гребінець, записавши "мало хто **не** пригадає **російське /прислів'я/**...".

Третє "поліпшення"

Я писав "Більшість... прикладів... **завдачують свою появу**...". Згідно знову ж таки з підсовєтським виданням — УРС — дієслово **завдачувати** вимагає, щоб наступні за ним форми /прямі додатки/ відповідали на питання *кому що*. Там же наведено й приклад: "**Усі наші успіхи... ми завдачуємо матері...**". Не всіма нашими успіхами! Щоправда пізніше, під **жыводайним впливом** теорії злиття мов, до словників потрапила й форма **завдачувати** *кому чим*, безперечно, як калька **взірцевої** форми **быть обязанным кому чим**. Саме цей суржиковий вжиток і накинули мені редакційні "любослови", виклавши моє речення так: "Більшість... прикладів... **завдачують свою появою**...".

Четверте "поліпшення"

У моєму тексті вжито ідіому: **випроба часом**. Слово **випроба** реєструють усі "офіційні" словники — УРС, РУС і СУМ. Це слово вживася й українською діаспора. Мабуть, останній факт і вирішив долю цього "чужака" для "піклувальників" за чистоту мови. Під їхніми руками пара **випроба часом** обернулася на **випробування часом**, ставши чистим мастионтом. Невже ж доцільно культивувати довжелезні форми і "виполювати" коротші? Нашій мові властива тенденція скорочувати довгі форми:

вигрівання	вигрів
викупляння	викуп
оповідання	оповідь
поривання	порив

Описану **високопрофесійну** правку тексту слід розглядати під двома оглядами:

- чисто приватному авторському та
- суспільному.

Приватний аспект

Я видаю книжку, де пояснюю правильний український слововживок, поборюю суржик та мовне мавпування. І раптом у моїх газетних статтях читач знаходить саме ті гидкі риси, що проти них я виступаю. Читач скаже: "Автор такий же партач, як і вся інша братія. До дідька з ним." Я ж і сном-духом не знаю, що в моїх текстах хтось попрацював. Хай що думає про себе цей "хтось", на ділі він такий самий невіглас, як і його академічні вчителі. Його "праця" у моєму тексті завдає мені, безперечно, моральної шкоди, яку в цивілізованому світі часом обчислюють у матеріяльних категоріях.

Я вважаю, що до права автора викладати свою думку належить не лише, **ЩО** він викладає, але і **ЯК** він викладає. Безпardonне псування авторських текстів редакційними "виправлячами", що стало одним з неписаних законів сучасного культурного процесу в Україні, на ділі є порушенням авторських, а заразом і людських прав. На жаль, сьогодні на таку практику є одна рада: не співпрацювати з такими знаємо-мову-краше-від-усіх редакціями.

З огляду на все сказане, я мушу зробити застереження для читачів: побачивши суржикові звороти у моїх газетних статтях, не поспішайте з висновками, бо це може бути "творчість" фахівців "найвищої кваліфікації".

Суспільний аспект

У ситуації, коли преса дістала в Україні педагогічні функції, дуже прикро буде, якщо вона навчатиме населення суржiku. Навіть ті органи, які у своїх виступах поборюють суржик, на ділі його пропагують, як це сталося з моїм матеріалом. Таке становище — це спадщина колоніалізму. Філологи, навчені у суржико-яничарських школах минулого, не знають, що роблять: їм здається, що вони вболівають за чистоту мови, а на ділі вони пропагують суржик.

Толерування суржiku з одного боку і надмірний невиправданий пуризм, який кінець-кінцем пропагує той же суржик, негативно позначаються на статусі української мови: дискредитують її в очах мовців, прищеплюють байдуже, щоб не сказати плювацьке, ставлення до неї, а посередньо і до держави, де така мова — державна. Ті державні діячі, котрі вважають, що питання чистоти мови в засобах масової інформації не має великого значення для держави, глибоко помиляються. Державність української мови вимагає якнайпильнішого контролю за мовою наших періодичних видань. Цей контроль не можна здійснювати диктатом, заборонами, репресіями. Цивілізовані суспільства мають у свому арсеналі багато інших цілком демократичних засобів. І такі засоби треба наполегливо рекомендувати урядові.

Уряд України мусить здійснити цілий ряд заходів для підвищення авторитету й престижу державної мови.

В Україні давно визріла потреба створити Державний комітет національного відродження. Усе, що стосується до відродження, має підпорядковуватися цьому комітетові, зокрема державні та громадські органи преси. Згаданий комітет повинен цікавитися не **ЩО** пишуть українські газети, а **ЯК**, з метою недопущення поширення суржiku і дискредитації державної мови в органах преси. Комітет буде підтримувати контакти з редакторами та літредакторами газет. Усі вони мають пройти спеціальну мовну атестацію. Згідно з такою атестацією, редактори й літредактори діставатимуть певні кваліфікаційні розряди, що даватимуть право на ряд пільг. Що вище розряд, то більше пільг. Без системи заохочення літредакторів, важко буде піднести мовно-літературний рівень української преси. Я гадаю, що рівень української мови наших періодичних видань — це прямий клопіт уряду України, і саме він має про цей рівень дбати. Без допомоги держави — на самому лише ентузіазмові українських патріотів - українській мові важко змагатися з імперськими рецидивами в Україні.

XLIX. ПРОЕКТ МОВНОЇ ДОКТРИНИ

*Читуючи газети, подибуєш часом цілком протилежні погляди на мовні проблеми, зокрема на словотворчість та слововживання. Декому до вподоби слова **амбасадор**, **летовище**, **світлина**, а **дехто**, почувши, їх тягнеться за валідолом. Ще хтось полюбляє слова **імідж**, **колізія**, **консенсус**, **пріоритетний**, **превалювати**, а іще декого від такої лексики обсипає потом. Ці суб'єктивні уподобання і антипатії в решті решт обертаються полемікою, і адепти своїх уподобань доводять одне одному, які слова "правильні", а які — ні.*

Учасники цих баталій вболівають за чистоту рідного слова. Цей чинник — любов до своєї мови — має бути визначальним у всіх словесно-мовних суперечках. Взявши цей чинник за вихідну точку, можна виробити спільній для всіх полемістів критерій, або йдучи за модою — доктрину, яка б орієнтувала мовців у словесному океані.

Таку доктрину мали б розробляти урядові установи, залучивши до її розробки відповідні наукові заклади. На жаль, з ряду причин названі інстанції мовними справами не цікавляться. Чекати ж, коли вони зацікавляться, тобто ждати з моря погоди, діло безнадійне. Ініціативу треба виявляти знизу. Саме це і спонукало мене спробувати укладти "Проект мовної доктрини", який я і пропоную на суд читача.

ВСТУП. Мова народу відбиває його історію. Коли, не маючи власної хати, українці жили в гостях у своїх близких і дальших родичів, їхня мова мала певні відмінності, залежно від місця гостювання. Лише об'єднані в одну державу, ми можемо виробити соборну українську мову. Сьогодні такої мови ще нема. Процес вироблення соборної мови — процес часожерний і триватиме не одне десятиліття. І поки він триватиме, потрібна співпраця усіх словолюбів. Така співпраця, крім любові до рідного слова і здорового глузду, потребує ще й певних "правил гри". Слід визнати рівні права за всіма мовними "знахідками", виявляти толерантність до творчих пошукув, не обмежувати вільного обміну думок. І попри це все потрібна мовна доктрина, рекомендації якої після її схвалення мають шанувати усі.

ЗБАГАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. Мова постійно збагачується, розвивається. За колоніальних часів розвиткові нашої мови перешкоджали засмічення її штучно-бутафорною імперською лексикою. Поява у мові таких перлів, як **жертвоприношення**, **увійти в становище**, **шаблековтач**, **паперотримач**,

безсрібник, лікарняний, вантажоодержувач, відвертала від неї самих українців. Україна має рішуче відмовитися від колоніального язичія. Процес такої відмови уже йде. І коли не згори, то знизу. Тому і з'являється у нас нові слова. Їх нема у словниках і підручниках. Вони приходять здебільшого із західної діяспори, а ще хмарою сунуть з колишньої метрополії. "Новою" виступає сьогодні і безпідставно репресована за часів УССР лексика. Мовотворчість окремих письменників, газетярів, словолюбів і собі мала б оновлювати нашу лексику.

Реакція з боку мовців на цей процес не однакова. Виникають заперечення, критика, неприйняття нової лексики. Наявність мозайки поглядів у такій справі річ, безперечно, корисна. Становлення нового вимагає зіткнення точок зору. Шкода лише, що реакція на новий слововживок не співмірна з реакцією на збагачення української мови коштом калькування, що мало місце за минулі шістдесят літ. Тільки останнім часом нашу мову засмічено такими перлами, як **приступати до роботи, тим не менше, співпадати, задіювати**. Поява цих покручів не могла зустріти опору в тоталітарному суспільстві, але сьогодні їм можна дати належну оцінку. Буквально за останні два роки ми "збагатилися" виразами на зразок **блізького зарубіжжя**, які поширюються без жодних перешкод. Зауважу, що уся ця "нова" лексика — результат наслідування, мавпування. Зате поява нових самобутніх форм — **летовище, світлина** — зустрічає опір. Тут і виринає потреба певних норм у процесі мовного відродження.

ВИМОГИ ДО СЛОВОТВОРЧОСТИ. Українська соборна мова ставить до нової лексики ряд вимог. Така лексика

1. має бути зрозумілою
2. має легко вимовлятися і не бути довжеленою /динозавруватою/
3. має базуватися на українських коренях
4. має творитися на підставі українського словотвору
5. не має усувати з ужитку наявних українських форм /іншомовні — може/
6. не мусить нести в собі небажаного підтексту

На підставі цих вимог проаналізуємо зразки нової лексики, що припливає до українського мовного океану.

Близьке зарубіжжя

Вираз прийшов до нас від північного сусіда. Але походження слова не повинно нас турбувати. Мова може збагачуватися коштом інших мов, в тому числі і коштом запозичень з російської мови, коли таке запозичення доцільне.

Головне, чи задовольняє наведений вираз перелічені вгорі вимоги? Чи не має він небажаного підтексту? Справді, що таке **блізьке зарубіжжя**? Це якесь нереальне, несправжнє зарубіжжя. Саме так розуміють його творці згаданого виразу. Можна ж поняття **блізьке зарубіжжя** окреслити так: **країни чи держави СНД**. Однак людям з імперським мисленням важко назвати колишні безправні колонії **країнами, державами**, тому в названому середовищі і виникла форма, відповідна до їхньої ментальності. **Близьке зарубіжжя** несе в собі зашифрований імперський підтекст, який і має вирішити долю цієї лексичної форми в українській мові.

Довкілля

Слово прийшло з української діяспори. Воно зрозуміле з першого знайомства. Його легко вимовити, і воно не задовге. **Довкілля** заступає кальку "навколоє середовище": форму позичену — не самобутню. Родовід **довкілля** неважко вивести від слова **довкола**. Структура **довкілля** повторює структуру слів

зілля
підпілля
Поділля

Витоки

Слово штучно створене на взір російського **истоки**. Зрозумілість його не стовідсоткова: незнавці російської мови, зустрівши слово вперше, розуміють його не одразу. Слово мало би вимовлятися легко, але мовці часом наголошують його неправильно: **витоки**. Найгірше те, що **витоки** витискають з ужитку українські слова **джерела й коріння**.

Летовище

Поширене серед українців вільного світу. Задовольняє усі вимоги до слів-неофітів: зрозуміле, легко вимовне, походить від українських коренів, заступає іншомовні слова **аеродром** і **аеропорт**. Звучання й модель — українські; згадаймо:

видовище
кладовище
родовище
становище

Світлити і світлина

Форми поширені — хоч і не масово — серед західної діаспори. Їх неважко зрозуміти, вони легко вимовляються, заступають запозичені форми **фотографія**, **фото**, **знимок**, **знимка** і **фотографувати**, **знімати**. Корені українські. Модель теж

дубити	дубина
щербити	щербина
родити	родина
гостити	гостина

Однак, про доцільність вживання слів **світлити** і **світлина** можна сперечатися. Важливо підкреслити, що вони постали в наслідок творчого пошуку, а не сліпим копіюванням Відкидати такі форми — значить перекреслювати творчість і схвалювати споживацьке мавпування. Треба толерувати словесні пошуки нові самобутні форми мають вільно конкурувати у мовній практиці. Хай практика схвалює або виносить смертний вирок тому чи тому слову

Спротив

Слово походить з Галичини, з лексики так званого "московофільського язичія". Має поширення в західній діаспорі. Зрозумілість базовано на подібності до російського **сопротивление**, з якого і "здерто" **спротив**. Щодо вимови, то важко погодитися, що тризвук **СПР** легко вимовний. **Спротив** перекреслює і витискає з ужитку бездоганну форму **опір**, яка походить від українського слова **опиратися**. У слові ж **спротив** корінь важко встановити: українці не знають слова **спротивлятися**, що від нього мала б походити форма **спротив**.

Як бачимо, слово **спротив** — калька, ще й незграфна. Цікаво, що ті, кого трусом трясе від **летовища** і **світлини**, не помічають неоковирності й безталанності слова спротив. Чому? Мабуть тому ж таки, чому вони не помічають потворності слів **землероб**, **одержувач**, **гострокінцевий**, живцем здертих з чужих зразків. Брак творчого світосприйняття, прищеплинний колоніальним минулим, так глибоко закорінівся у свідомість, що ми охоче схвалюємо усе мавповане, скопійоване і відвертаємося від усього творчого, самобутнього.

ЧИ МОЖНА БЕЗ ЗАПОЗИЧЕНЬ? Розвиток і вдосконалення всякої мови не може обійтися без запозичень з інших мов. Усі світові мови мають чималі масиви запозиченої лексики. Українська мова може й мусить запозичати слова з інших мов. Але такі запозичення не повинні бути єдиним і виключним джерелом збагачення лексики. Мова має розвивати свої внутрішні словотворчі можливості. Інакше вона перестає бути самовистачальною мовою, стає мовою-сателітом, приреченою кінець-кінцем на зникнення.

Щодо запозичень з інших мов, то й вони підлягають певним обмеженням.

ВИМОГИ ДО ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ:

1. Запозичення — єдина можливість збагатити мову.
2. Запозичення не перекреслює наявного конкурентноздатного слова.

Під кутом зору цих вимог проаналізуємо деякі модні запозичення.

Імідж

Англійське слово **імідж** прийшло до нас з Росії як головної бази "нової" лексики в УССР. Доцільність вживання слова **імідж** дуже сумнівна. Чи збагатило б мову вживання англійського слова **бред** замість **хліб**? Те саме і з **іміджем**. **Імідж** — це **образ**. Крім того, **імідж** заступає слова **ім'я**, **лице** та **обличчя** /вжиті із

значенням **репутація, реноме**/. Нашо усувати з ужитку наші слова **образ, ім'я, обличчя**? Для хизування вченістю? Це хвороба. І хвороба не така вже й невинна. Вона є породженням і заразом призвідцем національного ніглізму. Щікаво, що критики нової української лексики не мають до слова **імідж**, як і до слова **спротив**, жодних претенсій.

Амбасада

Слово прийшло до галицького варіянту української мови з польської мови. І за Княжої доби і за Козаччини українці приймали і **ПОСИЛАЛИ послів**. Потреби витискати з ужитку українські слова на користь "чужаків" нема ніякої. Тому не можна пропонувати до вживання слів **амбасада, амбасадор**. З другого боку, не можна "заборонити" будь-кому вживати ці слова, як і всі розглянуті вище слова. Усякі заборони завжди мають непередбачені наслідки. Той же, кого нудить від **амбасади**, хай не забуває і "наших" слів **імідж, консенсус, превалювати** тощо.

ПРО ЗАМІНУ НАКИНУТОЇ НЕОКОВИРНОЇ ЛЕКСИКИ. Калькуючи російські слова, вирази й терміни на українську мову, допущені до цього безвідповідальні "kadri" на ділі калічили мову. Згідно з неписаною "доктриною" совєтського калькування, кожна українська калька мала око-в-око копіювати свого російського прототипа, незалежно від того, чи звучить така копія доладно, чи має вона "вимовляєльну" структуру, чи хтось колись вживатиме штучно зляпане слово. Приклади:

<i>Російська форма</i>	<i>Українська калька</i>
горнодобывающий	гірничодобувний
горно-обогатительный	гірнико-збагачувальний
горнопроходческий	гірничопрохідницький
горнотехнический	гірничотехнічний
горноспасательный	гірничорятувальний

Такий трафаретний переклад зовсім не враховує особливостей української мови і особливостей звучання слів. Коли в російській мові перша частина наведених форм **горно**-гармонійно співвідноситься з другою — довшою — частиною, то в українському перекладі частина **гірнико**- задовга і в поєднанні з іншою довшою другою частиною створює слово-динозавр.

Щоб уникнути неоковирності перекладу, треба відійти від дослівного копіювання. Слово **гірничотехнічний**, маючи два звуки **Ч** у своєму "тілі", практично мертвонароджене. Його найкраще замінити словом **рудотехнічний**. Вираз **горнодобывающая промышленность** прекрасно віддає пара **рудна промисловість**. Інші слова цього ряду у жодному разі не можна перекладати стандартно. **Горно-обогатительный комбінат** можна перекласти як **рудозбагачувальний комбінат**, **горноспасательный** — просто **рятувальний**, а **горнопроходческий** як **прохідницький**, бо **гірничопрохідницький** та **прохідницький** — одне й те саме.

ПРАВИЛА ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ СЛІВ. Наведені приклади свідчать, що словотворчість вимагає певних правил, дотримуючи яких можна уникати появі карикатурних форм. Ці правила особливо важливі, коли треба замінити поширену у практиці мовлення небажану "суржикову" лексику. Найважливіші з цих правил такі:

Перше. Творити нову форму, лише переконавшися, що не існує відповідної української форми.

Так, в українській мові набуває громадянства вираз **більше того**: "Ми засміялися, **більше того**, ми зареготали". Зворот **більше того** не відповідає нормам української граматики. Але він прижився, як і сотні інших виразів, порушуючи мовні норми. Дехто старається українізувати цей вираз: "Ми засміялися, **більше за те**, ми зареготали". Ідея заміни правильна, але вираз-замінник невдалий: він звучить незграбно.

Чи ж українська мова і справді така бідна, що не має відповідного звороту? Невже українці завжди користувалися запозиченнями? Зовсім ні. Треба тільки пильніше зазирнути до глибин мовного океану. Українці знали і знають форму **мало того**, яка цілком заступає вираз **більше того**. Парадокс? Може й парадокс, а проте факт. Заміна виразів у попередньому прикладі, переконує, що зміст зберігся: "Ми засміялися, **мало того**, ми зареготали". Наведу інший приклад:

Суд не відбувся. **Більше того**, злочинця звільніли
Суд не відбувся. **Мало того**, злочинця звільніли

Чи варто творити незграбні форми, як **більше за те**, коли існують досконалі?

Друге. Нова форма має легко "спливати з язика", не бути "динозавром" і заразом бути зрозумілою.

Останнім часом набула поширення калька **вибухонебезпечний**. Її годі вимовити. А втім цю форму можна заступити куди кращою формою **передвибуховий** або просто **вибуховий**: **вибухонебезпечна ситуація = передвибухова /вибухова/ ситуація**.

Третє. Нова форма, в тому числі і з числа занедбаних, може одним словом заступати два або більше слів. Це чи не найкраща розв'язка мовних проблем:

вантажопідйомальна споруда	= підйома
високопоставлена особа	= достойник
виявляти бажання	= зголосуватися
збирати все до крихти	= визбирувати
книга для читання	= читанка

Четверте. Нова форма має покладатися на образні засоби української мови, а не окреслювати поняття через посередництво іншої мови.

В Україні має поширення скорочення **НП**, що значить **надзвичайна подія або пригода**. У даному випадку ми маємо дослівний переклад російської форми **ЧП = чрезвычайное происшествие**. Коли мало обізнаний з українською мовою українець — а таких в Україні не один мільйон — зустріне форму **НП**, він її зрозуміє, лише згадавши російське **ЧП**. Отже, він зрозуміє українську мову через посередництво російської, а це значить, що для розуміння української треба знати російську. Тому форм на зразок **НП** треба уникати, заміняючи їх самобутніми формами. У парі **надзвичайна пригода** слово **надзвичайна** — паразит. **Пригода** сама по собі це щось небудене, незвичайне. Тому замість форми **НП** можна вживати просто **пригода, халепа, випадок, аварія, нещастя**, нарешті **пригода з пригод**. Хто полюбляє скорочення, може останній зворот записати як **ПЗП**. Скорочення такого типу поширене у військовому побуті. У цивільних же обставинах цілком можна обходитися наведеними вище варіантами, додавши до них у разі потреби епітети: **виняткова пригода, страшна пригода, жахлива пригода, нещасний випадок, тяжке нещастя, раптова аварія** тощо. Але й наведені форми не є розв'язкою в останній інстанції. Кожен мовець може знайти свій — і кращий — варіант до виразу **НП**. Таким спільним пошуком мільйонів і створено усі сучасні розвинені мови.

Отож, творімо свою мову самі: шукаємо, сперечаймося, удосконалюймося.

ЗАКІНЧЕННЯ. Викладені пропозиції — це лише спроба проекту мовної доктрини. Усяка спроба, як і всякий проект, потребують доповнень та змін. Автор сподівається, що мовознавці, словолюби й шанувальники рідного слова прийдуть до ідеї мовної доктрини і, виробивши її, дадуть лад нашому мовному господарству.

L. ПІСЛЯСЛОВО

Ми дослідили далеко не всі секрети української мови. Але й те, що ми дізналися, збагатило наші уявлення про наш національний мовний скарб.

Невимушеність і простота рідної мови, її здібність передавати найдтонші порухи людської душі та найскладніші думки — це результат існування досліджених нами секретів.

Вороги українського народу робили все, щоб знищити неповторну самобутність нашої мови, обернути її на неоковирний суржик. На цій "ніві" вони мали багато "досягнень". Тому, відроджуючи свою культуру і свою мову, ми мусимо докласти чимало зусиль, щоб знешкодити заподіяне калічення.

Той, кого запалить ідея відродження рідної мови в її неспотвореній красі, знайде у даному дослідженні багато корисного. Саме в цьому і полягала мета автора.

Хай же це коротке знайомство з Голгофою рідної мови заохотить нас до дальших, ще глибших досліджень.